
ଦେବ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ

ପ୍ରଣେତା

ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଢଳଦେବ

ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ
୧୯୫୭

ପ୍ରକାଶକ

ଲଲ୍ ଶ୍ରୀ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦେବ

ଦେଓଗଡ଼, ବାମଣ୍ଡା

ମୂଲ୍ୟ ଦୁଇଟଙ୍କା ଆଠଅଣା

ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଢଲଦେବ କେ. ସି. ଆଇ. ଇ.

—ବିଷୟ କ୍ରମ—

—*—

ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଭାନୁଗଙ୍ଗ ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବ

ନିବେଦନ

ମୋର ପୂଜ୍ୟପାଦ ପିତାମହ ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ସୁପଣ୍ଡିତ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଡ଼ଳ ଦେବ କେ. ସି. ଆଇ. ଇ. ମହୋଦୟ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅପରିଚିତ ନୁହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନଗରିମା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଆଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜନୀତି, ଅର୍ଥନୀତି, ଜାତୀୟପ୍ରୀତି ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ତପସ୍ୟା ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ, ଏହା ଦେଶର ସୁଧୀମଣ୍ଡଳୀ ତଥା ତତ୍କାଳୀନ ଉଚ୍ଚ ଶାସକ ବୃନ୍ଦ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ମୁଁ ସେ ସବୁ ଏଠାରେ ଅବତାରଣା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ବୋଧ ନ କରି ଉକ୍ତ ମହୋଦୟଙ୍କର ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରତିଭା ଦେଶବାସୀ ପ୍ରିୟ ଭାଇ ଭଉଣୀମାନଙ୍କ ଆଗରେ ପରିବେଷଣ କରିବାକୁ ମୋର କ୍ଷୁଦ୍ର ଶକ୍ତି ନିୟୋଜିତ କରିଅଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭଞ୍ଜଯୁଗର ଭାଷା ସାହିତ୍ୟ ପରେ ଯେଉଁ ନୂତନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ଯାହା କି ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଧାନାଥ ଯୁଗ ସାହିତ୍ୟରୂପେ ଅଭିହିତ, ସେ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ଆବାହକ ଥିଲେ ରାଜା ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଡ଼ଳ ଦେବ । ମାତୃ ଭାଷାରେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଏବଂ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଅଭାବ ଏବଂ ଅସୁବିଧା ଉପଲବ୍ଧି କରି ସେ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ "ଅଳଂକାର ବୋଧୋଦୟ" ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ତତ୍ପରେ "ଶବ୍ଦୋଦ୍ଭଳା" ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ କାବ୍ୟ, ଐତିହାସିକ "ବୀରବାମା", ପୌରାଣିକ "ଋକ୍ମିଣୀ" ଲେଖି କାବ୍ୟରେ ଅଳଂକାରମାନ ସନ୍ନିବେଶିତ କଲେ ସାହିତ୍ୟ କିପରି ସରସ ସୁନ୍ଦର ହୋଇ ଉଠେ ତାହାର ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । କେଉଁ କେଉଁ ଦୋଷ ତ୍ରୁଟି ରହିଲେ କାବ୍ୟ କବିତା ଦୁଷ୍ଟ ହୁଏ ଅଳଂକାର ବୋଧୋଦୟରେ ତାହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ରାଜା ମହୋଦୟ ନିଜର କର୍ମମୟ ଜୀବନରେ ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତି କଳ୍ପେ ଯେଉଁସବୁ କାବ୍ୟ କବିତା ଲେଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି କ୍ରମେ ସେ ସବୁ ଦେଶବାସୀଙ୍କର ଅଗୋଚରୀଭୂତ ହେଉଥିବାର ଅନୁଭବ କରି, ବହୁ ଆୟାସରେ ଲୁପ୍ତ କବିତାଗୁଡିକ ସଂଗ୍ରହପୂର୍ବକ "ବାସୁଦେବ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ"

ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଦେଶବାସୀଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲି । ବହୁ ଚେଷ୍ଟା ଏବଂ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସତ୍ତ୍ୱେ କବିଙ୍କ ରଚିତ "କଣ୍ଠି କ୍ରିୟା" କାବ୍ୟ ନ ମିଳିବା ହେତୁ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀସ୍ଥ କରି ନ ପାରି ମର୍ମ୍ମବେଦନା ସହିବାକୁ ପଡ଼ୁଛି ।

ଅବହେଳିତ ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ବିଳମ୍ବରେ ପ୍ରତିଭାପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସୁଦେବ ସୁଢଳଦେବଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଏ ଜାତି ଉପଲବ୍ଧି କରିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ବିମଳଯଶା ନରପତିଙ୍କର ମନସ୍ୱିତା ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ପାଇ ପ୍ରତିବେଶୀ ବଙ୍ଗଭାଷୀଗଣ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳରୁ ତାଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ ଜୀବନର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ସଂଗ୍ରହ ପୂର୍ବକ ସ୍ୱଭାଷାରେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ପୃଷ୍ଠା ବିଶିଷ୍ଟ ଯେଉଁ ବୃହତ୍ 'ବାସୁଦେବଜୀବନୀ'ଗତ ତିରିଶବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ପାଠ କଲେ ବାସୁଦେବ ସୁଢଳଦେବ ଦୁଇହଜାର ବର୍ଗମାଇଲ ଘୋଟିଏ ଅନ୍ଧାରି ରାଜ୍ୟରେ ବୈଦେଶିକ ଶାସନର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରେ ରାଜା ଥାଇ ଦେଶ ତଥା ସମାଜରେ ସ୍ୱ ପ୍ରତିଭା ଓ ସ୍ୱଦେଶହିତୈଷିତାର କିପରି ଆଲୋକପାତ କରିଥିଲେ ପରିଷ୍କାର ଜଣାପଡ଼େ । ତେଣୁ ଏ ଉଦ୍ୟମର ଅବତାରଣା ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶନ ସମ୍ପର୍କରେ ମୋତେ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜା ଶ୍ରୀମାନ୍ ଭାନୁଗଙ୍ଗ ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବ ମହୋଦୟ ସମଧିକ ଉତ୍ସାହ ତଥା ମହନୀୟ ପ୍ରଣୋଦନ ଦେଇ ସମୁତ୍ସାହିତ କରିଥିବାରୁ ଏବଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ସହାୟତା କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ଉକ୍ତ ଉଚ୍ଚ-ହୃଦୟ ରାଜା ସାହେବଙ୍କ ନିକଟରେ ଚିର କୃତଜ୍ଞ ହୋଇଅଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମ ଆରମ୍ଭରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅର୍ଥ ସମସ୍ୟା ବଡ଼ ଜଟିଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । ମୁଁ ଏହି ଜଟିଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ପଡ଼ି ପ୍ରଥମେ ହତୋତ୍ସାହ ହୋଇଥିଲି; ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୃଷ୍ଠାଙ୍କିତ ସହୃଦୟାତ୍ମା ମହାନୁଭବଗଣ ଉକ୍ତ ପୃଷ୍ଠାଙ୍କିତ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ ପଠାଇ ମୋର ଏହି ଉଦ୍ୟମକୁ ସାଫଲ୍ୟମଣ୍ଡିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଗଭୀର କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛି ।

ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରକାଶ ବିଷୟକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ କର୍ମରେ ସ୍ଥାନୀୟ ୰ ବୃନ୍ଦାବନ ନାଥ ଶର୍ମା, ପ୍ରାଜ୍ଞ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଲିଙ୍ଗରାଜ ପାଣିଗ୍ରାହୀ,

ପ୍ରାଜ୍ଞ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମଦନମୋହନ ଗୁରୁ, ସୁପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନୀଳକଣ୍ଠ ମିଶ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଓ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଲାଲ ରାଜକିଶୋର ଦେବ ଅନେକ ସହାୟତା କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ମହାସ୍ର ଅବରଜ ଜମିଦାର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବୀରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ସିଂହ ବି. ଏ. ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚୟିତାଙ୍କ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୀବନୀ ଲିଖନରେ ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରି ଅଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୁଁ ବିଶେଷ ଉପକୃତ ହୋଇ ହାର୍ଦ୍ଦିକ ଧନ୍ୟବାଦ ଅର୍ପଣ କରୁଅଛି ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର କୁଳପତି ଡକ୍ଟର ପ୍ରାଣକୃଷ୍ଣ ପରିଜା, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ, ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଜୟକୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା ବହୁ ଶ୍ରମସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ଭୂମିକା, ମୁଖବନ୍ଧାଦି ଲେଖି ଦେଇଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛି ।

ଦେବଗଡ଼ (ବାମଣ୍ଡା)	ବିନୀତ
ତା ୯ । ୭ । ୧୯୫୭	ଲାଲ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦେବ

ସାହାଯ୍ୟ ବିବରଣ

୧ । ଶ୍ରୀମତୀ ସୁରତରଙ୍ଗିଣୀ ଦେବୀ
ମହାରାଜମାତା, କଳାହାଣ୍ଡି — ଟ ୩୦୦୲

୨ । ଶ୍ରୀମତୀ ପ୍ରେମମଞ୍ଜରୀ ଦେବୀ
ମହାରାଣୀ ସାହେବା, ଛୋଟ ନାଗପୁର (ରାଞ୍ଚି) — ଟ ୨୦୦୲

୩ । ଲଲ ଜୟନାରାୟଣ ଦେବ, ଦେବଗଡ଼ — ଟ ୨୦୦୲

୪ । ଶ୍ରୀମତୀ ରାଜସୁନ୍ଦରୀ ଦେବୀ
ରାଣୀ ସାହେବା, ଦଶପଲ୍ଲା — ଟ ୧୦୦୲

୫ । ଶ୍ରୀମତୀ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା ଦେବୀ
ରାଣୀ ସାହେବା, ଟିକାଲି (ଗଞ୍ଜାମ) — ଟ ୧୦୦୲

୬ । ଶ୍ରୀମତୀ ସରୋଜନୀ ଦେବୀ
ଲଲୁଆଣୀ ସାହେବା, ପଞ୍ଚକୁଟ, କାଶିପୁର(ମାନଭୂମ୍) — ଟ ୫୦୲

୭ । ଶ୍ରୀମତୀ କୁମୁଦବତୀ ଦେବୀ
ଲଲୁଆଣୀ ସାହେବା, ପଞ୍ଚକୁଟ, କାଶିପୁର (ମାନଭୂମ୍) — ଟ ୨୦୲

୮ । ଶ୍ରୀମତୀ ମୃଣାଳିନୀ ଦେବୀ
କୁଆଁରୁଣୀ ସାହେବା, ଖରସୁଆଁ, ସିଂହଭୂମ୍ — ଟ ୨୫୲

୯ । ଶ୍ରୀମତୀ ଶାନ୍ତଲତା ଦେବୀ
କୁଆଁରୁଣୀ ସାହେବା (ମାନଭୂମ) — ଟ ୨୧୲

୧୦ । ଶ୍ରୀମତୀ ବୀଣାପାଣି ଦେବୀ,
ରାଣୀ ସାହେବା, କଳାହାଣ୍ଡି, କାଶିପୁର··· — ଟ ୨୦୲

୧୧ । ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତା ଦେବୀ
ଜମିଦାର ସାହେବାଣୀ, ହିଜଲକାଠ୍ — ଟ ୧୦୲

୧୨ । ଶ୍ରୀମତୀ ଅକ୍ଷୟକୁମାରୀ ଦେବୀ
ଲଲୁଆଣୀ ସାହେବା, ମୟୂରଭଞ୍ଜ — ଟ ୧୧୲

୧୩ । ଶ୍ରୀମତୀ ସ୍ନେହଲତା ଦେବୀ
ପଟ୍ଟେଇଣୀ ସାହେବା, ତାଳଚେର — ଟ ୧୫୲

୧୪ । ଶ୍ରୀମତୀ ମାନସମୋହିନୀ ଦେବୀ
ରାଣୀ ସାହେବା, କାତରାସ୍ — ଟ ୩୧୲

୧୫ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାଜା ସାହେବ, ତାଳଚେର — ଟ ୫୦୲

ଭୂମିକା

ବାମଣ୍ଡାର ରାଜା ସାହେବ ଓ ବଡ଼କୁମାର ସାହେବ ମୋତେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାଜା ସାର୍ ସୁଚଳ ଦେବଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ଭୂମିକା ଲେଖିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ନିଜକୁ ସମ୍ମାନିତ ମନେ କରୁଅଛି । ସୁଚଳଦେବ ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ଥିଲେ । ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷଣ ହେଉ-ଅଛି ଯେ ସେମାନେ ନିଜର ଦୂରଦୃଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ନିଜର ସମସାମୟିକ ଅବସ୍ଥାରୁ ଆଗକୁ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାନ୍ତି । ତହିଁରେ ଘାତ ପ୍ରତିଘାତ ଓ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ନିଜର ବେଷ୍ଟନୀର ପ୍ରଗତି ଦିଗରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ଏବଂ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଅତଏବ କୌଣସି ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ହେଲେ, ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ପରିସ୍ଥିତି ଓ ବେଷ୍ଟନୀ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ସୁଚଳ-ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଗମନାଗମନର ସୁବିଧା ପାଇଁ ରେଲପଥ ନଥିଲା । ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଚାରିଆଡ଼େ ମଧ୍ୟଯୁଗପନ୍ଥୀ ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟ । ଏପରି ପରିସ୍ଥିତରେ ସୁଚଳଦେବ ନିଜ ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତି କଲେ, ଯେଉଁ ଯେଉଁ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଲୋକହିତକର କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରି ଯାଇଥିଲେ ତାହା ତାଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱର ପରିଚୟକ । ବହୁ କ୍ଳେଶ ସହ୍ୟ କରି ଭାରତର ନାନା ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି ସବୁବେଳେ ନିଜ ରାଜ୍ୟର କିପରି ଉନ୍ନତି କରିବେ ସେହି ଚିନ୍ତା ତାଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରୁଥିଲା । ତାଙ୍କ କଥା ଭାବିଲେ ରୁଷିଆର ରାଜା ପିଟରଙ୍କ କଥା ମନେ ପଡ଼େ । ପିଟର ଯେପରି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉନ୍ନତଶୀଳ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଯାଇ ନିଜେ ଖଟି ଯାହା ଶିଖିଥିଲେ ସେ ଜ୍ଞାନକୁ ନିଜ ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତିପାଇଁ ଖଟାଇ ଥିଲେ, ବାସ୍ତବରେ ସୁଚଳଦେବ ସେହିପରି ନାନା ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି ଯାହା ଭଲ ଦେଖୁଥିଲେ ତାହା କିପରି ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତି କଲେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ପାରିବ ତାହାହିଁ ଭାବୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତେ ଆଦର୍ଶ ଶାସକ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । ଏପରିକି ପଚାଶ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ କାଳ ଆଗରୁ ସେ ଆଦର୍ଶ ଶାସକ, ବିଦ୍ୟାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଓ ମହତ୍‌ମାନବ ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ଖ୍ୟାତି ଲଭିଥିଲେ । ସେ ଯେତେବେଳେ ୧୯୦୩ ସାଲରେ ଇହଲୀଳା

ସମ୍ବରଣ କଲେ, ଭକ୍ତ କବି ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ଯାହା ଲେଖି-ଥିଲେ ତାହା ତାଙ୍କ ବହୁମୁଖୀ ମହତ୍ତ୍ୱର ପରିମାପକ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଭକ୍ତ କବିଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶ୍ଲୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିବା । ସେ ଲେଖିଥିଲେ—

ସତେ କି ହେ ମହାରାଜ ! ଗଙ୍ଗବଂଶ-ରବି
କୋଟିନେତ୍ର-ନନ୍ଦନ-ପ୍ରତିମା
ବୁଧକୁଳ ମାନମାପ୍ୟୁ ମନୀଷୀ ସୁକବି
ସ୍ୱଦେଶର ଗୌରବ ଗରିମା ।

ସତେ କି ହେ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଲୋକ ପରଲୋକ ଦେଶେ
ମହା ପ୍ରସ୍ଥାନର ମହାପଥେ
ଗଲ ଗୁଳି ଏ ସଂସାର ଚେତନ ନିମିଷେ
ସୁକୃତ-ପୁଷ୍ପକ ପୁଣ୍ୟରଥେ ।

ଶାସକ ଓ ବିଦ୍ୟାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହିସାବରେ ରାଜା ସ୍ତୁତଲ ଦେବଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ଏତେ ବେଶୀ ଥିଲା ଯେ ତାଙ୍କର କବିତ୍ୱ ଓ ସାହିତ୍ୟିକତ୍ୱ ଘୋଡ଼ି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । କେବଳ ତାଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଏ ଦିଗ ଜଣା ଥିଲା । ଭକ୍ତକବି ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ସୁକବି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ବାମଣ୍ଡାର ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା ଭାନୁଗଙ୍ଗ ଦେବ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସୁଢଳ ଦେବଙ୍କ ଜୀବନୀ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା ପ୍ରକାଶ କରାଇ ଅଧୁନାତନ ନୃପତିମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ଥୋଇଥିବାରୁ ଧନ୍ୟବାଦାର୍ହ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସୁତଳଦେବଙ୍କ କାବ୍ୟ-ମଧ୍ୟରେ "ବୀର-ବାମା" (ଝାନ୍ସୀର ରାଣୀ) ଓ "ଶବୋଦ୍ଧାରା" ପ୍ରଧାନ । ଝାନ୍ସୀରାଣୀଙ୍କର ବୀରତ୍ୱ ଓ ସ୍ୱାଧୀନତା-ସଂଗ୍ରାମ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀ ସୁତଳ-ଦେବଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ସେ "ବୀରବାମା" କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେ କାବ୍ୟର ଗୁଣ ଆଲୋଚନା କରିବାର କ୍ଷମତା ମୋର ନାହିଁ, ତେବେ ଏତିକି ବୁଝାଯାଇପାରେ ଯେ ଏହି ରଚନାରୁ ସୁଢଳ-ଦେବଙ୍କ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମର ଯଥେଷ୍ଟ ଆଭାସ ମିଳେ ।

ପ୍ରବଚନ ଅଛି ଯେ ଅବସ୍ଥା ଯେତେ ଖରାପ ହେଉ ପଛକେ, ସେଥିରେ କିଛି ନା କିଛି ଭଲଗୁଣର ଆଭାସ ଥାଏ । ପୂର୍ବେ ବୁଝାଯାଇ

ଅଛି ଯେ ସୃଷ୍ଟିଧରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଗମନାଗମନର ପଥ ସୁଗମ ନଥିଲା । ସେତେବେଳେ ବାମଣ୍ଡାରୁ କଟକ ଆସିବାକୁ ହେଲେ ସମ୍ବଲପୁର ଆସି ନୌକା ଯୋଗେ ମହାନଦୀ ବାଟେ କଟକ ଆସିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଏ ପଥ ସମଯୁଷ୍ଟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ରମ୍ୟ । ଯେଉଁମାନେ ଏ ପଥରେ ଯାଇଛନ୍ତି ସେମାନେ ଏହାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବେ । ସୃଷ୍ଟିଧରଦେବ ଏ ପଥରେ ଆସିବାବେଳେ ମହାନଦୀର ରମଣୀୟ ଉପତ୍ୟକା ତାଙ୍କର କବି ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ଫଳରେ ସେ ତରଙ୍ଗିଣୀ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେ ମହାନଦୀ ବାଟେ କଟକ ନଆସିଥିଲେ ତରଙ୍ଗିଣୀ କାବ୍ୟ ରଚନା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାନ୍ତା କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ସେ ଯଦି ମୋଟର ଯୋଗେ ଘଣ୍ଟାକୁ ୪୦ ମାଇଲ ବେଗରେ କଟକ ଆସିଥାନ୍ତେ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିବାର ଅବକାଶ ପାଆନ୍ତେ କେଉଁଠୁ । ତେଣୁ କହନ୍ତି କଳାମେଘରେ ମଧ୍ୟ ବିଜୁଳିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଥାଏ ।

ତରଙ୍ଗିଣୀ କାବ୍ୟ ସରସ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ । ଟିକିଏ ଶବ୍ଦକାଠିନ୍ୟ ଦୋଷ ନ ଥିଲେ ସାଧାରଣ ପାଠକର ଆହୁରି ମନମୋହକ ହୋଇଥାନ୍ତା । ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତି-ଦର୍ଶନ-ନିପୁଣତା ଓ ଉପମାଗୌରବ ପ୍ରତିପଦରେ ଫୁଟିଅଛି । ଉଦାହରଣ ଦେବାକୁ ହେଲେ ବହୁତ ଦେଇ ହେବ । ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଇ କ୍ଷାନ୍ତ ହେବା ।

ମୃତ୍ତିକା-ଚର୍ଚ୍ଚିତ କଳେବର ପ୍ରାୟେ
ଭାସୁଛନ୍ତି ଫେନାବଳୀ,
ନୃଶଂସ ହରିଣ ଉଦରେ ପୂରାଇ
ଆସୁଛନ୍ତି ଢଳି ଢଳି ।
ଆବର୍ତ୍ତ ଭ୍ରମଣ- ସଫେନ ଘନୋର୍ମି-
ପ୍ରବାହ ଗର୍ବରେ ମାତି,
ଉତ୍ତରଙ୍ଗ ହୋଇ ଉଛୁଳି ପଡ଼ୁଛି
ଉଲସି ଉଠଇ ଛାତି ।
ଈଶ୍ୱର ପ୍ରଦତ୍ତ ଅବିଶ୍ରାନ୍ତ ସୁଖ-
ସମ୍ଭୋଗେ ହୋଇ ଅବଶ,
ଲହରୀ ଦୋଳରେ ବସି ଖେଳୁଅଛି
ସୁପ୍ରେମୀ ମାନସ-ହଂସ ।

ଏହି କେତୋଟି ପଂକ୍ତିରୁ କବିଙ୍କ ନିଜ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରେମିକତ୍ୱର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଅଛି ।

ତାଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ତାଙ୍କର "ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ।" ଏହି ରଚନାରୁ ସୁଡଳଦେବଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଓ ସଂସ୍କୃତରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ପ୍ରକାଶକ ମହାଶୟ ସୁଡଳଦେବଙ୍କ ଜୀବନୀ ଓ ତାଙ୍କର ଲେଖାବଳୀ ପ୍ରକାଶ କରି ଗୋଟିଏ ମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ସୁଡଳଦେବଙ୍କ ଖ୍ୟାତି ଏକ ସମୟରେ ଅନେକଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଥିଲି । ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ଓ ଲେଖାବଳୀ ପୁଣି ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା, ଧର୍ମପ୍ରାଣତା ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପଥରେ ପ୍ରେରଣା ଦେଉ ଏହାହିଁ କାମନା ।

କଟକ
୧୮ । ୪ । ୫୬

ପ୍ରାଣକୃଷ୍ଣ ଛତରା

ନରୋତ୍ତମ ସୁଢଳଦେବ

ସୁଢଳ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ଏକ ଭୂମିକା ଲେଖିଦେବା ପାଇଁ ଅନୁରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ମୁଁ ବାମଣ୍ଡାର ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା ଶ୍ରୀ ଭାନୁଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞ ଅନୁଭବ କରୁଛି । କାରଣ ସର୍ ସୁଢଳଦେବଙ୍କ ପରି ଅଲୌକିକ ପ୍ରତିଭା-ବାନ୍ ନରୋତ୍ତମଙ୍କର ଜୀବନୀ ଓ ଚରିତ୍ର ଆଲୋଚନା କଲେ କିଛି ନା କିଛି ଶିକ୍ଷା ନ ପାଇବ ଏପରି ଲୋକ ଥିବା ସନ୍ଦେହ— ବିଶେଷତଃ ଓଡ଼ିଶାରେ । ସୁଢଳଦେବ ରାଜବଂଶରେ ଜାତ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ବିଶେଷ କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଛି ବୋଲି ମୁଁ ମନେକରେ । ଦୁଇଶବର୍ଷ ତଳେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ତାଙ୍କ ନାମ ଖାରବେଳ, କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଯେ କୋଟି ମୁଖରେ ଗର୍ବର ସହିତ ସମୋଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥାନ୍ତା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ ସେ ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରାଖର୍ଯ୍ୟ, ବହୁମୁଖିତା ଓ ଅସରନ୍ତି କର୍ମଶକ୍ତିରେ କେବଳ ଉତ୍କଳର ନୁହେଁ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରେ ଖ୍ୟାତନାମା, ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ବିଜୟୀ, ସୁଶାସକ ମାନଙ୍କ ସମଧର୍ମୀ ବୋଲି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଜୀବନୀ ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ ମନେହୁଏ ସେ ଯେପରି ଏକାଧାରେ ଋଷିଆର ନବଯୁଗ ବିଧାୟକ ରାଜା ପିଟର୍ ଓ ଉତ୍ତମ ଇଂରେଜରାଜା ଆଲ୍‌ଫ୍ରେଡ଼ । ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମର, ସଂପଦ ଓ ସଂସ୍କୃତିର, ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନୂତନର, ଧନ ଓ ସାରଲ୍ୟର ଏପରି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ମିଶ୍ରଣ ସହଜରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏପରି ଏକ ଦୂରଦ୍ରଷ୍ଟା ଶାସକ ପାଇଁ ବାମଣ୍ଡା ପରି ଏକ ଗ୍ଭେଟ ରାଜ୍ୟ ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ନ ଥିଲା । ସେ ପ୍ରତିଭାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ବିକାଶ ହୋଇଥାନ୍ତା ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ଜାତିର ନାୟକ ଓ ଶାସକ ଭାବରେ । ସାଧାରଣ ଘରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ସର୍ ସୁଢଳଦେବଙ୍କ ଭିତରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଏକ ବରେଣ୍ୟ ନେତା ପାଇଥାନ୍ତା । ଗ୍ଭେଟ ଏକ ରାଜ୍ୟର ରାଜା ହୋଇ ଜନ୍ମରୁ ସୁଢଳଦେବ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଅଭିଶପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବରେ ଏପରି ଜୀବନର ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟ କେବେହେଲେ କମିବ ନାହିଁ । ବାମଣ୍ଡା ପରି ଏକ ଅନୁନ୍ନତ ଜଙ୍ଗଲି ରାଜ୍ୟକୁ ଯେଉଁ ଲୋକ ନିଜ ଜୀବନକାଳରେ ଏକ ଆଦର୍ଶରାଜ୍ୟ କରି ଗଢ଼ି ପାରିଲା, ଯେଉଁ ଲୋକ ଇଂରାଜି ନ ଜାଣିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଥମ ଟେଲିଫୋନ୍, ପ୍ରଥମ ମୋଟର କାର, ପ୍ରଥମ ପାଣିକଳ, ପ୍ରଥମ ବିଜୁଳି-

କାରଖାନା, ପ୍ରଥମ ନିଶାନିବାରଣ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା କରିପାରିଥିଲି, ଯିଏ ଦୁର୍ଗମ ନେଦବଗଡ଼କୁ ଜଙ୍ଗଲର ବୃଷ୍ଟିଦଂସଜନେନଳସର କରି ପାରିଥିଲି, ସେହି କ୍ଷଣଜନ୍ମା ନରପୁଂଗବ, କେବଳ ଜଣେ ରାଜୋତ୍ତମ ନୁହନ୍ତି ନରୋତ୍ତମ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଜାତିର ସର୍ବଦା ନମସ୍ୟ ହୋଇ ରହିବେ । ଆଜି ଆମ୍ଭେମାନେ ଜନକଲ୍ୟାଣ ରାଷ୍ଟ୍ରର ପ୍ରଚୁର ଶୁଣୁଛୁ । ପ୍ରଚୁର ଖୁବ୍ ହେଉଛି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଲୋକେ ଯେଉଁ ଲାଞ୍ଚ, ମିଛ, ଆତ୍ମ ଓ ସ୍ୱଜନପରିତୋଷଣର ଲୀଳା ଦେଖୁଛନ୍ତି, ଯେପରି ଭାବରେ ଜାତିର ଅର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିପୁଞ୍ଜର ସ୍ୱାର୍ଥରେ, ନିର୍ଭୟରେ ନିଃସଂକୋଚରେ ଅପବ୍ୟୟିତ ହେବାର ଦେଖୁଛନ୍ତି ଓ ବୁଝୁଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ବିଶ୍ୱାସ ଆସୁନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ସହିତ ମିଶ୍ରଣ ହେବାପୂର୍ବରୁ ବାମଣ୍ଡା ଯିଏ ଦେଖିଛି, ସେ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ କହିବ ଯେ କ୍ଷଣଜନ୍ମା ସୁଚଳଦେବ ଜନମଙ୍ଗଳ ରାଷ୍ଟ୍ରର ଫଳନ୍ତି ପଚାଶ ପଚାଶବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏଇ ଅନୁନ୍ନତ ଓଡ଼ିଶା ଦେଶରେ କରି, ତାର ଆଦର୍ଶ ଥୁଆ ଥୁଇ ଯାଇଥିଲେ, ଯାହା ଏତେ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଥିଲା ଯେ, ସିଂହାସନର ଉପବିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିର ପରିବର୍ତ୍ତିମାନ ଚରିତ୍ରକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ତାହା ଜନସାଧାରଣର ମଙ୍ଗଳ କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲା । ରାଜା କହିଲେ ଜନ ଚେତନାର ଧାରଣା ହେଉଛି ଜଣେ ଧନବାନ୍, କ୍ଷମତାବାନ୍, କିନ୍ତୁ ମଦ୍ୟପାୟୀ ଚରିତ୍ରହୀନ ବ୍ୟକ୍ତି । ରାଜା ସୁଚଳଦେବଙ୍କର ରାଜଧାନୀର ବାରମାଇଲ ଭିତରେ କିନ୍ତୁ ମଦ ପ୍ରବେଶ କରୁନଥିଲା, ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟରେ ଅହିଫେନ ଓ ଗଞ୍ଜାର ବିକ୍ରୟ ମଧ୍ୟ କଠୋର ଭାବରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଥିଲା, ପଚାଶବର୍ଷତଳେ ତାଙ୍କର ଜେଲଖାନାର ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖବରକାଗଜ ଛପା ହେଉଥିଲା । ହାୟ ସୁଚଳଦେବ, ରାଜା ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଚରମ ଅଭିଶପ୍ତ, ତମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯାହା ଜନ୍ମ ହେଲ !

ସେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ସୁଶାସକ ଓ ଶାସନସଂସ୍କାରକ ତ ଥିଲେ । ମୁଁ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ଆଜି ଏକ ଅକୁତୋଭୟ ଜାତିଗତପ୍ରାଣ ଭାରତୀୟ ପେଟ୍ରିୟଟ୍ ଭାବରେ ନମସ୍କାର କରେଁ । ଗତ ୩୦ ବର୍ଷ ହେବ ଭାରତରେ ପେଟ୍ରିୟଟର ଏକ ବଡ଼ ମାନଦଣ୍ଡ ହେଉଛି ଇଂରେଜକୁ ଯେତେ ଯିଏ ଗାଳି ଦେଇ ପାରିଲା । ଆମର ଅନେକ ନେତାଙ୍କଠାରେ ବୁଦ୍ଧି, କର୍ମ, ଚରିତ୍ରରେ ଆଉ ବିଶେଷ ବିଶିଷ୍ଟତା ଥିବା ପରି ଜଣା ପଡ଼େନା । କିନ୍ତୁ ପଚାଶ ବର୍ଷ ତଳେ ଜଣେ ଦେଶୀୟ ରାଜା ଯାର ଭାଗ୍ୟ-ସୂତ୍ର ଇଂରେଜ ଶାସକର ହାତ ମୁଠାରେ ବୋଲି ସେ ନିଜେ ଜାଣେ, ଇଂରେଜକୁ ଗାଳିଦେଇ ନେତା

ଖନିବା ଯେତେବେଳେ କେହି କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ କରିପାରୁନଥିଲେ, ଯେତେବେଳେ ଇଂରେଜ-ଶାସକର ପ୍ରତାପ ଏ ଦେଶରେ ନିର୍ବିରୋଧ ଓ ନିରଙ୍କୁଶ ସେତିକବେଳେ ସେ ଶାସକ-ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପରାଭବ ଏପରି ସ୍ପଷ୍ଟ, ବ୍ୟଞ୍ଜନାମୟ ଭାଷାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ପାରିଥିଲେ—

ଦେଖି ଦେଖି ହତ୍ୟାକାଣ୍ଡ ଆସିମିଲା ଆସି
ଅସ୍ତ୍ର ଧରି ସଜହେଲେ ଶ୍ୱେତଦ୍ୱୀପବାସୀ ।

* * * * *

କାଲ୍ପୀ ଗିରିପାଶେ ଭିଡ଼ି ଗୋଳା ବରଷିଲେ
ଘୃତ ଫୁଲାଇ ଶତ୍ରୁଙ୍କ ସଞ୍ଚିତ ଲୁଟିଲେ ।
ଦୁର୍ମଦ ଝାନ୍ସୀ ସିପାହୀ ମାରି ଅକାତରେ
ଶୁଭ୍ର କଲେ ରଣକ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ଶବରେ ।
ନିଜ ସେନା ଅଲ୍ପୀୟସୀ ଦେଖି କମିସ୍ନର
କାଲ୍ପୀ ଭିତରୁ ଯିବାକୁ ହେଲେ ତରତର ।
କାଲ୍ପୀରୁ ବାହାରି ଯହେ ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ସକଳେ
ବାଳକା ମଣ୍ଡଳୀ ସଙ୍ଗେ ଚଳିଲେ ଚପଳେ ।
ଚଳନ୍ତେ ମାର୍ଗରେ ସବୁ ବିଦ୍ରୋହୀ ନୃଶଂସ
ସଦ୍ଭରେ ମାଇଲେ ଘେରି ହୋଇ କ୍ରୋଧବଶ ।
ଦୁଗ୍ଧକଣ୍ଠ ଶିଶୁ, ନାରୀ କାହୁଁ ନ ରଖିଲେ
ହୃଦୟ ବିଦାରି ହତ୍ୟାକାଣ୍ଡ ବିରଚିଲେ ।
"ଜୟ ମା ଜୟ ମା ଲକ୍ଷ୍ମୀବାୟୀ ଜୟ ଜୟ"
ବୋଲି ବୋଲି ରାଣୀଠାକୁ ଗଲେ ସୈନ୍ୟଚୟ ।

(ବୀରବାମା ୮୪-୯୨ ପଂକ୍ତି)

କେବଳ ସେତିକ ନୁହେଁ ଏଇ ଦେଶୀୟ ରାଜା ବୀର-ଲଳନା, ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈଙ୍କର ଏକ ଅଶ୍ୱାରୋହିଣୀ ପ୍ରତିମା ଗଠନ କରି ନିଜ ଉଦ୍ୟାନର ଅଳଙ୍କାରରୂପେ ସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ, ଯେଉଁ ଉଦ୍ୟାନରେ କି ଇଂରେଜ ରାଜପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ବିହାର ପାଇଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରାଯାଉଥିଲା । ଧନ୍ୟ ତୁମର ଷଣ୍ଢ୍ୱୋଚିତ ଅକୁତୋଭୟତା ସୂଚକଦେବ; ଭାରତ ମାତାର ଜଣେ ଯୋଗ୍ୟ ମାତୃପ୍ରାଣ ପୁତ୍ରରୂପେ ତୁମକୁ ମୁଁ ନମସ୍କାର କରେଁ ।

ସୁରେନ୍ଦ୍ରଲାଲଦେବଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ଓ ସଂଗଠନ ବୃଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରାଚୀନଭାରତୀୟ ରୀତିରେହିଁ ହୋଇଥିଲା । ସେ ଇଂରେଜୀ ଜାଣିନଥିଲେ । ଅଥଚ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇହିଁ ସେ ପ୍ରଜା-ପାଳକ, ଉତ୍ତମ ଶାସକ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ, ରାଜ୍ୟର ସକଳ ପ୍ରକାର ଉନ୍ନତି କରି ପାରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଇଂରାଜୀର ବିନା ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ୱାଧୀନତାପ୍ରାପ୍ତ ଭାରତବର୍ଷ ତାର ସକଳ ବ୍ୟବସ୍ଥା ତାର ନିଜ ଦେଶୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ କରିପାରେ ।

ପରିଶେଷରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଯେ ସାହିତ୍ୟିକ ସୁରେନ୍ଦ୍ରଲାଲଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ ଚିରଋଣୀ ରହିବ ଏକଥା • ଦର୍ଶାଇଦେଇ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଶେଷ କରେଁ । ଗୀରବାମା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରୋପୂଜାର କବି ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ସୁରେନ୍ଦ୍ରଲାଲଦେବଙ୍କ ସ୍ଥାନ ସୁନିଶ୍ଚିତ । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ସମ୍ପାଦକତ୍ୱରେ ଯେଉଁ ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନବ ଯୁଗର ଆବାହକ ହୋଇଥିଲା, ତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଓ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଭାବରେ ରାଧାନାଥ, ଫକୀରମୋହନ, ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍କଳର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିମାନଙ୍କର ମାନାଦରକାରୀ ପ୍ରତିଭାପୂଜକ ବାମଣ୍ଡୀ ରାଜପୁରୁଷଭାବରେ ସର୍ ସୁରେନ୍ଦ୍ରଲାଲଦେବଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚିର ସମ୍ମାନିତ ହୋଇ ରହିବ ।

ଶେଷରେ, ସେହି ପଣ୍ଡିତ, ସାହିତ୍ୟିକ, ବୈଜ୍ଞାନିକ, ଦୂରଦ୍ରଷ୍ଟା ଶାସକ ଓ ସଂସ୍କାରକ, ଅକୃତୋଭୟ ଦେଶପ୍ରେମୀ, ଗୁଣୀଜନାଗ୍ରହୀ, ଆସମୋଦ୍ୟକର୍ମୀ ରାଜଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ପୁରୁଷଶ୍ରେଷ୍ଠ ସର୍ ସୁରେନ୍ଦ୍ରଲାଲଦେବଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତି ପ୍ରତି ମୋ ଦେଶବାସୀଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇ, ମୁଁ ବାମଣ୍ଡା ଦରବାରପ୍ରତି ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି ।

ସମ୍ବଲପୁର
୨୧ । ୨ । ୫୭

ଇତି
ମାୟାଧର ମାନସିଂହ

ଆଗ୍ରହ

ଯୋଗଜନ୍ମା ବାମଣ୍ଡାଧୀଶ୍ୱର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଡଳ-ଦେବଙ୍କର ଦୈବତ-ସୁଲଭ ନାତିବସ୍ତର ଜୀବନବୃତ୍ତାନ୍ତ ସହିତ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟକ କବିତା ଓ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର-ପାରଦର୍ଶିତା-ଦ୍ୟୋତକ ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସଙ୍କଳନ କରାଇ ବର୍ତ୍ତମାନର ବାମଣ୍ଡା ରାଜା ସାହେବ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଭାନୁଗଙ୍ଗ ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବ ଉତ୍କଳର ଯେଉଁ ଚିରାନୁଭୂତ ଅଭାବ ପରିପୂରଣ କରି ଅଛନ୍ତି, ବାସ୍ତବିକ ତାହା ପ୍ରଶଂସାର୍ହ ଏବଂ ବଚନାତୀତ । ବାମଣ୍ଡା ରାଜବଂଶ ସଙ୍ଗେ ମୋର ପିତା, ପିତାମହ ଓ ପ୍ରପିତାମହଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ସାର୍ ବାସୁଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦିବ୍ୟଶଙ୍କର ଦେବ, ବଳଭଦ୍ର ବଡ଼କୁମାର ଓ ଜଳଧର ଦେବଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ଲାଗି ରହିଥିଲା ଏବଂ ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହି ଆସିଛି । ସେହି ବଂଶୀୟ ଠାକୁର ଶ୍ରୀ ବୀରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ସିଂହ ସାର୍ ବାସୁଦେବଙ୍କ ବହୁତୋମୁଖୀ କର୍ମମୟ ଜୀବନର ଉତ୍କର୍ଷ ଓ ମହାନୀୟତାର ଚିତ୍ରଣ କରି ଅଛନ୍ତି ବଡ଼ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଅଥଚ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଭାବରେ । ବାସୁଦେବ ଥିଲେ ଏକାଧାରରେ ଜ୍ଞାନୀ, ସୌଜନ୍ୟକାନ୍ତ, ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ବିବେକୀ, ଗୁଣଗ୍ରାହୀ, ଆଦର୍ଶ ଶାସକ, ପ୍ରଜାବତ୍ସଳ, ପ୍ରବୀଣ ସାହିତ୍ୟିକ, ଆଲଙ୍କାରିକ, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭାସମ୍ପନ୍ନ କବି । ବୀରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାଙ୍କ ଗୁଣାବଳୀ ଓ କର୍ମନିଷ୍ଠ ଜୀବନର ଦିବ୍ୟ ବିକାଶର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ଗୁଡ଼ିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ଆଲୋଚନା କରି ଅଛନ୍ତି । ବାସୁଦେବଙ୍କ ନିରହଂକାର ନିଃଆଡ଼ମ୍ବର ଜୀବନପଦ୍ଧତି କେବଳ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀରେ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତର ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀରେ ଯେଉଁ ଅପ୍ରତିହତ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଛି ବାସ୍ତବିକ ତାହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଶାସକ ଭାବରେ ଦୁଃଖୀ, ରଙ୍କୀ ପ୍ରଜା ପୁଞ୍ଜର ଅଭାବ ଦୂରକରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଗତି-ଶୀଳ ଜୀବନ ପରମ୍ପରାର ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଦିଗରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ବଳରେ ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି ସମ୍ପାଧିତ ହେବା ସମୀଚୀନ ରାଜା ବାସୁଦେବ ସତେ ଯେପରି ଈଶ୍ୱରାଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ସେହି ସେହି ଦିଗରେ ସ୍ୱକୀୟ ଜୀବନକୁ ନିୟୋଜିତ କରିବା ଲାଗି କ୍ଷଣଜନ୍ମାରୂପେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନଶ୍ୱର ଦେହ ଧାରଣ କରି କର୍ମଜୀବନର ମହାନ୍ତ୍ର ପଦେ ପଦେ

ପରିପାଳନ କରିବାଦିଗରେ ଯେଉଁ ଅଲୌକିକ କୀର୍ତ୍ତି ଅର୍ଜନ କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି ତାହା ତାଙ୍କୁ ଅବିନଶ୍ୱର ରଖିବ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ।

ଚଳଚିତ୍ତଂ ଚଳଦ୍‌ବିତ୍ତଂ ଚଳଜ୍ଜୀବନଯୌବନଂ
ଚଳାଚଳମିଦଂ ସର୍ବଂ କୀର୍ତ୍ତି ଯସ୍ୟ ସ ଜୀବତି ।

ଏହି ନିଗୂଢ ସତ୍ୟର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପ୍ରତୀକ ହିଁ ବାମଣ୍ଡାମଣ୍ଡନ ରାଜା ବାସୁଦେବ । ସାଧନାରେ ଆପ୍ରାଣ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା, କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ କଠୋର ଅଟଳତା, ଗୁଣଗ୍ରାହକତାରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ଗଭୀର ଜ୍ଞାନଗରିମା ଓ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସହିତ ନୈତିକ ଜୀବନର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚରିତ୍ରବତ୍ତା ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗାଦପି ମହୋଚ୍ଚ-ସ୍ତରରେ ରଖିପାରିଛି, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ୱୀରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ଯଥୋଚିତ ପ୍ରତିପାଦନରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏହାହିଁ ସର୍ବାଧିକ ଆନନ୍ଦର ବିଷୟ ।

ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନର ସମ୍ୟକ୍ ପରିଚୟ ଦେଇସାରି ତାଙ୍କ ମହଦୁଦ୍ୟମପ୍ରସୂତ ବିବିଧ ଉନ୍ନତିସାଧନର ବିଭିନ୍ନ ପନ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ଲେଖକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତଭାବରେ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରାଜ୍ୟରେ ଉନ୍ନତ ଶିକ୍ଷାର ସଂପ୍ରସାରଣ, ଶାସନଶୃଙ୍ଖଳାର ଉଚିତର ବ୍ୟବସ୍ଥା, ମାନମନ୍ଦିର ଓ ବିଜ୍ଞାନାଗାର ନିର୍ମାଣ, ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଉନ୍ନତିର ଦ୍ୱାରୋନ୍ମୋଚନ, ଜଳସେଚନ ବ୍ୟବସ୍ଥା, ରାଜୋଦ୍ୟାନ, ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟର ନିରାକରଣ, ଗୋ ସେବା, ବ୍ୟବସାୟବାଣିଜ୍ୟ, ସ-ମିଲ୍ ସ୍ଥାପନ, ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ବୃହତ୍ତର ଉତ୍କଳ ଓ ପଡ଼ୋଶୀ ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଘନିଷ୍ଠତର ସଂଯୋଗ, ପଣ୍ଡିତସଭା ସଂଗଠନ ଏବଂ ଦସ୍ୟୁଦମନ ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ମହନୀୟ କର୍ମର ସୁଦକ୍ଷ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକ ଭାବରେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଲାଭଲାଗି ଯେପରି ଅପ୍ରତିହତ ବଳରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଆବଶ୍ୟକତା ଓ ଉତ୍କର୍ଷ ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି ରାଜାଙ୍କ ଜୀବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତରେ । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ସୁବଳଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବିବର ରାଧାନାଥ, ବିଜ୍ଞାନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାନିଧି, ସାହିତ୍ୟିକ ବିଶ୍ୱନାଥ, ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଫଳରେ ଜୀବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତର ମହତ୍ତ୍ୱ ବହୁଗୁଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ପ୍ରକାଶକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦେବ ବାସୁଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରଚନାବଳୀ ସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ବହୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ରଚନା ସେ ସଂଗ୍ରହ କରିବାଲାଗି ତଥାପି ଉଦ୍ୟମବିରତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଅନେକ ରଚନା ନ ମିଳିବାର ଅନେକ କାରଣ ଥାଇପାରେ । ମାତ୍ର ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଉଛି, ମନସ୍ୱୀ ଉଦାରଚେତା ବାସୁଦେବ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ ନିଜେ ନିଜ ରଚନା ଗୁଡ଼ିକ ସାଇତି ରଖି ବା ରଖାଇ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୁଦ୍ରଣ ଫଳରେ ନାମ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ଏକାନ୍ତ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ । ତାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ବଦ୍ଧମୂଳ ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ, ଦୁନିଆରେ ମହା ମହା କବି, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ ମଣ୍ଡଳୀ ବିଶ୍ୱଜୀବନ ବିକାଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦୁର୍ମୂଲ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ପରିବେଷଣ କରି ଯାଇଥିବା ବେଳେ ବା କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କ ଜ୍ଞାନ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ନଗଣ୍ୟ ଓ ଅତୀବ ତୁଚ୍ଛ; ତେଣୁ ଏକାନ୍ତ ଅତଥ୍ୟ ନହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ କୃତିର ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଇବସିବା ଧୃଷ୍ଟତାର ପରିଚୟ ଦାନ କରିବ ମାତ୍ର । ଏହିପରି ନାନା କାରଣରୁ ଚନ୍ଦ୍ରମ୍ଭୁବଣ କରାଇ ଉତ୍ତ୍ରିମ ମିଛି ନାମ ପ୍ରସାର କରିବାରେ ତାଙ୍କର ଆଦୌ ମାତ୍ର ଇଚ୍ଛା ନଥିଲା, ବରଂ ପ୍ରାଚ୍ୟବର୍ଷ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ କବି, ପଣ୍ଡିତ, ସାଂଖ୍ୟ, ନ୍ୟାୟ, ମୀମାଂସା ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ଦାର୍ଶନିକ ମାନଙ୍କୁ ଏକତ୍ରିତ କରାଇ ନାନାବିଧ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନା, ଜଟିଳ ସମସ୍ୟାପୂରଣ, ଧର୍ମମାହାତ୍ମ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାରେ ତାଙ୍କର ଆନନ୍ଦ-ସିନ୍ଧୁ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇ ପଡୁଥିଲା ଅସମ୍ଭାଳ ହୋଇ । ପ୍ରାୟ ପ୍ରତିଦିନ ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଧରି ଏପରି ସମସ୍ତ ଅତିବାହିତ କରି ଜୀବନର ଦୁର୍ବାର ପିପାସା କଥଞ୍ଚିତ୍ ମେଣ୍ଟାଇ ନେଉଥିଲେ ସେ । ପଣ୍ଡିତଶିରୋମଣି ବକୁଳ କବି ଭୁବନେଶ୍ୱର ମିଶ୍ର (ଆନନ୍ଦ ଦାମୋଦର ଚମ୍ପୂ, ଶବୋପ୍ପଲା ଚମ୍ପୂ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଣେତା) ତାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାର ସର୍ବ ପ୍ରଧାନ ଗୁରୁରୂପେ ସର୍ବାଧିକ ଆରାଧ୍ୟ ଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ମଧୁସୂଦନ ତର୍କବାଚସ୍ପତି ପଣ୍ଡିତ ସଭାର ଆୟୋଜକ ଥିଲାବେଳେ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱର (ବଡ଼ପଣ୍ଡା) ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶିକ୍ଷାଗୁରୁ ହୋଇ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନାରେ ଭାଗ ନେଉଥିଲା ବେଳେ ଜଟିଳତମ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହୋଇଯାଉଥିଲା ଅତି ସହଜରେ । କାଶୀର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଣ୍ଡିତ ଭାରତ ମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ ଶିବକୁମାର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ରାଜା ବାସୁଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ଗୁରୁଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନାର ସାକ୍ଷାତ ପରିଚୟ ପାଇ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ଥରେ କହିଥିଲେ,—

ବାସୁଦେବ ନୃପତିଃ ପ୍ରବୃତ୍ତ
ଯତ ସାଂମୃତମପ୍ତି ମରଭୂମୌ
ସାପି ଶ୍ରୀଦ୍ୟ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଯୋଗା—
ଚ୍ଛୋଭିଚ୍ଛେବ କମଳା ସହ ବାସ୍ତୁ ।

ସାଧକ ବାସୁଦେବଙ୍କର କର୍ମମୟ ଜୀବନରେ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲୋଭର ବାସନା ଲଗି ଅବକାଶ ବା କାହିଁ ?

ବନ୍ଧୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବାସୁଦେବଙ୍କ ରଚନାବଳୀ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ 'ବୀରବାମା' 'ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟିକା', 'ଜନ୍ମାଷ୍ଟମୀ', 'ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ', ଓ ସ୍ୱୟଂ ରଚିତ 'ଧର୍ମଶିକ୍ଷା' ଏଇ କେତୋଟିମାନ ସଂକଳନ କରିଅଛନ୍ତି । 'ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟିକା' ବାସୁଦେବଙ୍କର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଉପାଦେୟ ରଚନା । ସମସାମୟିକ ରାଧାନାଥଙ୍କର ରଚନା ଶୈଳୀ ଓ ଯୋଜନାଗତ ପ୍ରଭାବ ଏଥିରେ ଅନେକାଂଶରେ ପଡ଼ିଥିଲେହେଁ କବିଙ୍କ କଳ୍ପନାବଳୀର କମନୀୟତା ଓ ନୈସର୍ଗିକ ରଚନାପାଟବ ଏଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଛି । 'କଲୌ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟିକା ଗଙ୍ଗା' ଏହି ଉକ୍ତିର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି କବିଙ୍କ 'ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟିକା' ବର୍ଣ୍ଣନାରେ । ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚମତ୍କାରିତା ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ପଦାର୍ପଣ କରୁଥିବା ବେଳେ ଗମ୍ଭୀର ସାହିତ୍ୟ-ପ୍ରେମୀ ତଥା ପ୍ରଗତିଶୀଳ ସାହିତ୍ୟ ଧାରାର ଚରମ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ବାସୁଦେବ ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଏ ଦିଗରେ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହେବାଲାଗି ଯେପରି ଭାବରେ ଉତ୍ସାହ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ, ତାହାର ସ୍ମୃତି ଉତ୍କଳର ଜାତୀୟଜୀବନର ଇତିହାସ ପୃଷ୍ଠାରୁ କଦାପି ଲିଭିଯାଇ ନପାରେ । ଯଥାଶକ୍ତି ନିଜେ ଯୁଗୋଚିତ ପଦ୍ଧତି ଅନୁସରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ଅଦମ୍ୟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଜାତୀୟ ଜୀବନ ତଥା ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ କିପରି ଅଗ୍ରଗାମୀ କରାଇଥିଲା, ତାହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଦିଏ ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟିକା । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଏହି ଅନ୍ୟତମ ଯୁଗସ୍ରଷ୍ଟା କବିଙ୍କ ଲେଖନୀ କମନୀୟ ଭାବ ଭାଷା ଭଙ୍ଗୀରେ ତାଙ୍କ ଭାବୁକ ହୃଦୟର ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଇ ଦେଇଛି ତାଙ୍କ କଳାବିଳାସ ନୈପୁଣ୍ୟର ପରିମାପକ ଭାବରେ । ଯଥା,—

ଉଷାକାଳେ ସ୍ନାନ-ଲୀଳା ନାରୀବୃନ୍ଦେ ତୀର ହୋଇଥାଏ ଘନ
ଅମଳ ତରଙ୍ଗେ ଦଳ ହେଉଥାଏ ରମଣୀ-ଲାବଣ୍ୟ-ବନ ।

ମୁଗ୍ଧା ମଧ୍ୟା ପ୍ରୌଢ଼ା ପ୍ରଭୃତି ଲଳନା ଶ୍ରେଣୀ ଶ୍ରେଣୀ ମାଳ ମାଳ,
ଘଣ୍ଟାଙ୍କିତ ଶିର-କଟି ହସ୍ତ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି ବାମାଜାଳ ।

* * * *

ଜଳେ ଅପଘନ ମଜ୍ଜାଇ ରହନ୍ତି ଦିଶୁଥାଇ ମାତ୍ର ମୁଖ,
ତା ଦେଖି ମଧୁପ ପଙ୍କଜ ଲୋଭରେ ବେଢ଼ନ୍ତି ହୋଇ ସମୁଖ ।
କେଶକୁ ଶୈବାଳ ମନେ କରି ମୀନା- ବଳୀ ଧାଆନ୍ତି ସନ୍ତରେ,
ବରଟା ସହିତ ମରାଳ ଆସଇ ବାହୁମୃଣାଳ ଧ୍ୟାନରେ ।
ତଟବାଟିକାରୁ ଉପହାର ପୁଷ୍ପ ତରଙ୍ଗକରରେ ଧରି,
ଭୁରୁମ୍ଭ ସମୀପେ ଅଙ୍ଗନଘ ଆସି ଭେଟିଲି ସେବକା ପରି ।
ପୁରୀ ଅନ୍ତେ ସ୍ୱଚ୍ଛନୀର ତେଲନଦୀ ସପତ୍ନୀ ଭାବରେ ମିଶେ,
ରୋଷଭରେ ଦେହ ଫୁଲାଇ ରହିଛି, ନଚଳଇ ପରି ଦିଶେ ।

* * * *

ଉଦାର ହୃଦୟା ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭା ନିଜ ସପତ୍ନୀମାନଙ୍କୁ ଧରି,
ସ୍ୱପତି ଜଳଧି— ପାଶକୁ ଯାଉଛି ଦ୍ୱେଷଭାବ ପରିହରି ।
ମହତ ଲୋକର ଏହିପରି ରୀତି ମହତ ଅଟେ ବେଭାର,
କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ କଳୁ କ୍ଷମତା ପାଇଲେ ହିଂସା ବଢ଼େ ଭାରି ଭାର ।

'ଅଲଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ' ରଚନାର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ବ୍ୟାକରଣ ସମର୍ଥିତ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ଓ ଅଲଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ଲାଗି ଯଥାର୍ଥ ଉତ୍ସାହଦାନ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ, କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ, ସରସ୍ୱତୀ-କଣ୍ଠାଭରଣ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଦେୟ ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ କରାଇବା ଲାଗି ବାସୁଦେବ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଭାବ ଦେଖି ଏବଂ ତାହାର ଆବଶ୍ୟକତା ପଦେ ପଦେ ଉପଲବ୍‌ଧି କରି ଲେଖକମାନଙ୍କୁ ସରସ ଭାଷା, ଯଥାର୍ଥ ଗୁଣରାଜି, ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରାଦିର ବ୍ୟବହାର କରିବା ନିମିତ୍ତ ଅଲଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହାର ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦଟି କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ ଦିଗରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସହାୟକ । ୨ ୟରେ ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ, ୩ ୟ ରେ ରସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏବଂ ୪ ର୍ଥ ରେ

ଦୋଷ ନିରୂପଣର ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି । ଦୁଃଶ୍ରବତା, ଅନୁଚିତାର୍ଥ, ଗ୍ରାମ୍ୟତା, ଅପ୍ରତୀତତ୍ୱ, କ୍ଲିଷ୍ଟତ୍ୱ, ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା, ଅବାଚକତା, ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ, ପତତ୍‌ପ୍ରକର୍ଷତା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଦୋଷର ବିଶଦ ଉଦାହରଣ ଦେଇସାରି ବିଚାର କରି ଅଛନ୍ତି ଅର୍ଥ ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ । ଏଥିରେ ଅପୁଷ୍ଟତା, ଖ୍ୟାତି-ବିରୁଦ୍ଧତା, ଦୁଷ୍କ୍ରମତା, ବ୍ୟାହତତା, ଅନବୀକୃତତା, ନିର୍ହେତୁତା, ପ୍ରକାଶିତ-ବିରୁଦ୍ଧତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅଶ୍ଳୀଳତା ପ୍ରଭୃତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ରସ ଦୋଷାଦିର ବିଚାର କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟ ଅଳଙ୍କାରକ୍ଷମ ଜ୍ଞାନ ଲାଗି ଯେଉଁ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ତାହା ଏତେ ସହଜ ଓ ସୁବୋଧ ଯେ, ଅକବି ଅସାହିତ୍ୟିକ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଅବଲମ୍ବନରେ ଯଥାର୍ଥ ପଥର ଅନୁସରଣ କରି ପାରିବ ଅବାଧ ଭାବରେ । ଏଇ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ବିକାଶ ଲାଗି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସହାୟକ ହେବ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

ଜାତିସ୍ମର ସାଧକଶେଖର ବାସୁଦେବଙ୍କର ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା, ଅଦମ୍ୟ ଉଦ୍ୟମ ଓ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ସାଧନାର ଯଥୋଚିତ ପରିଚୟ ଦେବାଲାଗି ଏଇଭଳି ପଦେ ଅଧେ କହି ବସିବା, ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ପ୍ରତିଭାର ଅପଳାପ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇ ନପାରେ । ଜାତୀୟ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗରେ ସେହି ମନୀଷୀଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଆଜି ସମଗ୍ର ଜାତିର କଠୋର କର୍ମ ପଥରେ ପାଥେୟ ହେଉ, ଏହାହିଁ ଅନ୍ତରର ଏକାନ୍ତ କାମନା ।

ପରିଶେଷରେ ବାମଣ୍ଡାର ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା ସାହେବ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଭାନୁଗଙ୍ଗ ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବଙ୍କ ମହତ୍ ଉଦ୍ୟମ ଯେଉଁ ଚିରନ୍ତନ ଅଭାବ ପୂରଣ କରି ପାରିଛି, ସେଥି ଲାଗି ସେ ସର୍ବଥା ମାନାର୍ହ । ତାଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ ଅବିରାମ ଗତିରେ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉ ଏହାହିଁ ଏକାନ୍ତ କାମନା । ଅଳମତି ବିସ୍ତରେଣ ।

ତା ୧୬ । ୪ । ୫୬

ଜୟକୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ର
ଅଧ୍ୟାପକ, ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ, କଟକ ।

ଅଭିମତ

ବାମଣ୍ଡାର ସ୍ୱର୍ଗତ ନରପତି ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଡଳ ଦେବଙ୍କର ରଚନା ସମୂହ, ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ ଲଭ କରୁଛି । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ, ମାତୃ ସାହିତ୍ୟର ଦୈନ୍ୟ ଦୂରୀକରଣରେ ଯେଉଁମାନେ ଥିଲେ ସତତ ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଡ଼ଳ ଦେବଙ୍କର ଆସନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ତହିଁରୁ ଜଣାଯାଏ, ସେ ଥିଲେ ଏକାଧାରରେ ଶାସକ, ରସିକ, ଭାବୁକ, କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ; ସଂସ୍କାରକ ଓ ସାଧକ, ଦେଶସେବକ ଓ ଗୁଣଗ୍ରାହକ । କବିବର ରାଧାନାଥ ମହାଶୟ ଯାହାରେ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି:—

• "ତୁମ୍ଭ ଶୁଭ ଆବିର୍ଭାବେ ହୋଇଛି ଉତ୍କଳେ,
ଦେବଦୁର୍ଗ ଦେବ ! ଏବେ ତୀର୍ଥ ସାରସ୍ୱତ,
ବୁଧ-ହଂସ କେଳି ସରଃ, ଅବିଦ୍ୟା ଉଷରେ ।"

ବାସ୍ତବରେ ସୁଡଳଦେବ ଥିଲେ ବୁଧରୂପୀ ହଂସମାନଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ଓ ଏକନିଷ୍ଠ ପରିପାଳକ । ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ରବଳ ଅନନ୍ୟ-ସାଧାରଣ । କବି ପ୍ରତିଭାର ଉପାସକ ରୂପେ ତାଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ଥିଲା ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳବ୍ୟାପିନୀ । କବିବର ରାଧାନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଥିଲେ ତାଙ୍କର ପ୍ରେରଣା-ପୁଷ୍ଟ । ରାଜପରିବାରର ବିଳାସ ବ୍ୟସନ ମଧ୍ୟରେ ଭୂମିଷ୍ଠ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲେହେଁ ରାଜକୁମାର ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପରି ସେ ଥିଲେ ବିଳାସ-ବିମୁଖ ଓ ବାଣୀ-ଉପାସକ । ନିଜେ କେବଳ କବିମାନଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଦାନ କରିନାହାନ୍ତି,—ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରି, ଉତ୍କଳ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ଗ୍ରୀବା ମଣ୍ଡନ ଲାଗି ସୁରମ୍ୟ ସୁମନ ହାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ରାଧାନାଥଙ୍କର ଚିଲିକା, ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଗାଥା ପ୍ରଭୃତିର ଆଦର୍ଶ ଓ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଯାହା, 'ଛନ୍ଦୋମାଳା'ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ତାହା ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେ । ପ୍ରକୃତିର ବରପୁତ୍ର ରୂପେ ସୁଡଳଦେବଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟରେ ଥିଲା ଅବାଧ ପ୍ରବେଶ । ସେଥିପାଇଁ ବହୁ ବିଚିତ୍ର ଚିତ୍ର-ଶାଳିନୀ ଛନ୍ଦୋମାଳାର ଅଜସ୍ର ପ୍ରବାହ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇଥିଲା ।

'ବୀରବାମା'ରେ ରାଜକବିଙ୍କର ଦେଶପ୍ରୀତିର ବହ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଗୌରବବୈଭବ ଓ ଜନ୍ମଭୂମି ଉତ୍କଳର ପ୍ରାକୃତିକ ବିଭବ କବିଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ଦେଶପ୍ରେମର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ତାଣ୍ଡବ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ତାଙ୍କର ଲେଖନୀ-ନିଃସୃତ "ଅଳଙ୍କାରବୋଧୋଦୟ" ସମ-ସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଅଭିନବ ସୃଷ୍ଟି । କବିତ୍ୱ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକତାର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟରେ ସୁଢଳଦେବଙ୍କର ସାରସ୍ୱତ ସାଧନା ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ବାମଣ୍ଡାରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କ ଉପରେ ସାରା ଉତ୍କଳର ଦାବୀ; ସେ ରାଜା ଓ ବିଦ୍ୟାବିଳାସୀ ଥିଲେ ହେଁ କବିତ୍ୱ କଚପୋଷକତାର ଥିଲେ ଅଦମ୍ୟ ନିର୍ଝର । ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ଆକାରରେ ଯେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ହେଲେ ହେଁ ସାହିତ୍ୟ ସାଧକ ଜୀବନରେ ଅଭିନବ ପ୍ରେରଣାର ଉତ୍ସ । ସୁଢଳଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପିନୀ ହେଉ ।

ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା
ଅଧ୍ୟାପକ, ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ, କଟକ
୬-୭-୮୭

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାଜା ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଡଳଦେବ

କେ. ସି. ଆଇ. ଇ. ଙ୍କ

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୀବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ

ସୁଧୀସତ୍ତମ, ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା, ଦେଶପୂଜ୍ୟ ରାଜା ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଡଳଦେବ ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ହେବ ଐତିହାସିକ ପୁରୁଷ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଲେଣି । ସେ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରେ ଯେଉଁ ମୌଳିକ କର୍ମର ସୂଚନା ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି ତାହା ହିଁ ଆଜି ତାଙ୍କୁ ଜାତି ଓ ଦେଶର ଆଗରେ ଅମର କରି ରଖିଅଛି । ତାଙ୍କର ବିରାଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବଳରେ "ଅଖୋଜ ବାମଣ୍ଡା" ନବୀନ ଜୀବନ ପାଇ ଓ ନବଯୁଗର ଶିକ୍ଷା ତଥା ଆଲୋକ ଲାଭକରି ଉତ୍କଳର ସମୁଚ୍ଚ ଆସନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଅଛି । ସେ ଥିଲେ ସେତେବେଳର ଦେଶାତ୍ମବୋଧହୀନ-ଓଡ଼ିଆଜାତି ଓ ଦେଶର ନିରନ୍ତର ଉପଚିକୀର୍ଷୁ । ଅଧମ ଓଡ଼ିଆଜାତିକୁ ସେ ଅମୂଲ୍ୟ ଓ ଅକ୍ଷୟ ଗୌରବମୟ ଜୀବନ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଯେଉଁ କତିପୟ ମହାପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ନବଯୁଗର ଆଲୋକ-ବର୍ତ୍ତିକା ଧାରଣ କରି ଉତ୍କଳର ଅଜ୍ଞାନ-ଅନ୍ଧକାର ବିନାଶପୂର୍ବକ ନବଯୁଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଆଣିଅଛନ୍ତି, ସ୍ୱର୍ଗତ ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ରଣୀ ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କଠାରେ ଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନୋଚିତ ତେଜ, ଓଜଃ ଓ ସାହସ ପୂରି ରହିଥିଲା । ସୁତରାଂ ପୃଥିବୀର ଯେ କୌଣସି ଅଂଶରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେହେଁ ସେ ସେଠାରେ ନିଜର ଲୋକୋତ୍ତର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିପାରି ଥାଆନ୍ତେ । ତାଙ୍କୁ ଲାଭ କରି ବାମଣ୍ଡା ତଥା ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛି ।

ସେ ମହାତ୍ମା ସନ ୧୨୫୮ ସାଲର ବୈଶାଖ ମାସ ୨୮ ଦିନ (ଇଂରାଜୀ ତା ୧୬ । ୫ । ୧୮୫୦ ରିଖ) ବାମଣ୍ଡା ରାଜବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କୁମାର ବାସୁଦେବଙ୍କର ଜନକ ବାମଣ୍ଡା ରାଜା ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର

କ

ଦେବଙ୍କର ସହୋଦର, ବଡ଼କୁମାର ହରିହର ଦେବ । ରାଜା ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ଦେବଙ୍କ ପରେ ଭାବୀ ରାଜପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେବା ଉପଯୋଗୀ ପୁତ୍ର-ସନ୍ତାନ ନ ଥିବାରୁ ରାଜା ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ବଡ଼କୁମାର ହରିହର ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର, ରାଜପରିବାରର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କୁମାର ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ଭାବୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ସେତେବେଳେ ଟିକାପୁତ୍ର ବାସୁଦେବଙ୍କ ବୟଃକ୍ରମ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ମାତ୍ର । ସେ ସୁସ୍ଥ ଓ ସବଳ ଶରୀର, ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ, ପ୍ରଫୁଲ୍ଲମନ ଓ ଚଞ୍ଚଳପ୍ରକୃତିର ବାଳକ ଥିଲେ । ଶାନ୍ତଭାବେ ବସି ରହିବାର ପାତ୍ର ସେ ନ ଥିଲେ । ନବମ ବର୍ଷରେ ରାଜକୁମାରଙ୍କର ଉପନୟନ ସଂସ୍କାର ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା । କୁମାର ବାସୁଦେବ ଯେ ଉତ୍ତର କାଳରେ ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ଦେବେ ତାହାର ଆଭାସ ସେହି ସମୟରୁ ହିଁ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଉପନୟନ ସଂସ୍କାରର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କୁମାର ବାସୁଦେବଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ଓଡ଼ିଆ ଓ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାର ଭାର ଆନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମା, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତର୍କାଳଙ୍କାର ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ପଣ୍ଡା ମହାଶୟ ମାନେ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କଠାରୁ ରାଜକୁମାର ଆଗ୍ରହ ଓ ଭକ୍ତି ସହକାରେ କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ଅଳଙ୍କାର, ନ୍ୟାୟ, ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ, ଭାଗବତ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ପରେ ସ୍ୱକୀୟ ଯତ୍ନରେ ଏବଂ ଗୁରୁଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ମନୁ, ପରାଶର, ଦାୟଭାଗ, ମିତାକ୍ଷରା ଓ ଶୁକ୍ରନୀତି ଇତ୍ୟାଦି ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, ସମାଜନୀତି, ରାଜନୀତି ତଥା ରାଜ୍ୟପାଳନ ପଦ୍ଧତିରେ ଅସାଧାରଣ ଅଧିକାର ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କଠାରେ ଶିଷ୍ୟପ୍ରକୃତିର ନିତ୍ୟବର୍ତ୍ତିମାନତା ଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରାଜନୀତି ଓ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନାରେ ସେ ଅସାଧାରଣ ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧି, କର୍ମପଟୁତା ଏବଂ ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନର ଭୂୟସୀ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କଲେହେଁ ତାହାର ଅନ୍ତରାଳରେ ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟସୁଲଭ ଶିକ୍ଷାଲୋଲୁପତାର ପରିଚୟ ମିଳୁଥିଲା । ସେହି ସମୟରେ ଏ ପ୍ରଦେଶରେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଆଦୌ ଅନୁଭୂତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ସୁତରାଂ କୁମାର ବାସୁଦେବ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇ ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଅପରିସୀମ ଦେଶପର୍ଯ୍ୟଟନରେ ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାରର ଅନୁଷ୍ଠାନ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ରୂପେ ପରିଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରି ନିଜର ସହଜାତ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ବାମଣ୍ଡାରେ ଯେଉଁସବୁ ଅଭିନବ

ଆଧୁନିକ ପ୍ରଣାଳୀର ସଂସ୍କାରମାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ କରିଥିଲେ, ତହିଁରୁ ସେ ଅଭାବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ମୋଚନ ହୋଇଥିବା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ

ବାମଣ୍ଡାର ରାଜା ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ଦେବ ୧୮୬୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପରଲୋକ ଗମନ କଲେ । ସେତେବେଳେ ଟିକାଯୁବ ବାସୁଦେବଙ୍କ ବୟଃକ୍ରମ ଅଷ୍ଟାଦଶ । "ରାଜା ବାସୁଦେବ ସୁଡଳଦେବ" ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ସେ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜସିଂହାସନ ଆରୋହଣ ଓ ରାଜ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ପ୍ରାପ୍ତବୟସ୍କ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପିତା, ବଡ଼କୁମାର ହରିହର ଦେବଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ ଓ ପରାମର୍ଶରେ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା ନିମନ୍ତେ ତଦାନିନ୍ତନ ପଲିଟିକାଲ ଏଜେଣ୍ଟ କର୍ଣ୍ଣେଲ ଗୁଇ ଆଦେଶ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ମାତ୍ର ଏତଦ୍‌ଦ୍ୱାରା, ଯୁବକ ରାଜା ବାସୁଦେବ ପ୍ରଜା-ମଣ୍ଡଳର ପ୍ରୀତିଭାଜନ ହେବାକୁ ବ୍ୟଗ୍ର, ଅଥଚ ବଡ଼କୁମାର ହରିହର ଦେବ ଅଭିଭାବକରୂପେ ପ୍ରତିପଦରେ ବିପରୀତ ଆଚରଣ କରୁଥିବାରୁ ପିତା ପୁତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପଦେ ପଦେ ମତଭେଦ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଫଳରେ ବଡ଼କୁମାର ଅଭିମାନ କରି ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହେଲେ ।

ରାଜା ବାସୁଦେବ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜ୍ୟଶାସନର ସମସ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱ ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳକୁ ବାମଣ୍ଡା ମଧ୍ୟଯୁଗର ନିବିଡ଼ ଅନ୍ଧକାରରେ ଲୁଚି ରହି "ଅଖୋଜ ବାମଣ୍ଡା" ନାମରେ ହିଁ ବିଦିତ ଥିଲା । ରାଜା ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ସୁଶାସକ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ନବ ନବ ଉନ୍ମେଷଶାଳିନୀ ପ୍ରଜ୍ଞାର ଅଧିକାରୀ ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବାସୁଦେବ ସୁଡଳଦେବ ଲୋକୋତ୍ତର ପ୍ରତିଭା ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ରାଜଦଣ୍ଡ ଗ୍ରହଣ କଲାକ୍ଷଣି ସେ ପ୍ରତିଭା ଆତ୍ମବିକାଶ ନିମନ୍ତେ କ୍ଷେତ୍ର ଲାଭକରି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ରାଜ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରାଜ୍ୟର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି ସାଧନରେ ମନ ନିବେଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଅପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଖରସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଇତିପୂର୍ବେ ରାଜସିରସ୍ତା ଶୃଙ୍ଖଳ ଭାବରେ ରଖାଯାଉ ନ ଥିଲା । ଯେଉଁସବୁ କାଗଜପତ୍ର ରଖାଯାଉଥିଲା ତାହା ତାଳପତ୍ରରେ ଲିଖିତ ହେଉଥିଲା । ଟ ୧୫୯ ରୁ ଅଧିକ ବେତନଭୋଗୀ କର୍ମଚାରୀ ନ ଥିଲେ । ତେଣୁ ରାଜା ବାସୁଦେବ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଦାନ

କରାଇ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକାରର ଗୁରୁତ୍ୱାନୁରୂପ ସେମାନଙ୍କ ବେତନର ଉଚିତ ସ୍ତର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କଲେ ।

ସର୍ବାଗ୍ରେ ଜମିର ଉତ୍କର୍ଷ ଏବଂ ଯହିଁରେ କୃଷୀମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ଉନ୍ନତ ହେବ ଓ ପ୍ରଜାର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧିତ ହେବ ତହିଁରେ ମନୋନିବେଶ କଲେ । କାର୍ଯ୍ୟ କର୍ମରେ ଶୃଙ୍ଖଳା, ବିଧିବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ନାନା ବିଷୟକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ ପରିଶ୍ରମ ସହ୍ୟ କରି ନିଜେ ନିତ୍ୟ ପରିଚାଳନା ଓ ପରିଦର୍ଶନ କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଭାଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ଆୟବ୍ୟୟର ବଜେଟ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ତଦନୁଯାୟୀ ବ୍ୟୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । କୃଷି-ଉପଯୋଗୀ ସମଗ୍ର ଜମି ପ୍ରଧାନ ତିନଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି କିସମ୍‌ୱାରି ରାଜକର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କଲେ । ଆବାଦୀ ଜମି ସମସ୍ତ ନୂତନ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରି ଜମାଜରିପ୍ ଓ ରାଜସ୍ୱ ବିଭାଗ (Land Settlement and Revenue Department) ସୃଷ୍ଟି କଲେ । କ୍ରମେ ପୁଲିଶ, ଜଙ୍ଗଲ, ଶାସନ ଓ ବିଚାର ବିଭାଗ ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ରାଜା ବାସୁଦେବ ରାଜସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କଲାବେଳେ ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟର ଆୟ ଛଅ ହଜାର ଟଙ୍କା ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ୧୮୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ବାସୁଦେବଙ୍କ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଫଳରେ ରାଜକୋଷରେ ଅଠର ହଜାର ଟଙ୍କା ଆୟ ହୋଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାମଣ୍ଡାର ଯେଉଁ ଭୂୟସୀ ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା ଏହାହିଁ ତହିଁର ଅଗ୍ରସୂଚନା କହିବାକୁ ହେବ । ଏହି ପ୍ରକାର ନୂତନ ଗଠନ ସନ୍ଦର୍ଶନରେ କର୍ମଚୁରି ଓ ସାଧାରଣ ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀ ମଧ୍ୟରେ ନବଜୀବନ ଜାଗରଣର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଦେବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ବାମଣ୍ଡାର ଲୋକେ ବାସୁଦେବଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହୃଦୟରେ ଶୁଭଚିନ୍ତନ ଓ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ପାଣିଗ୍ରହଣ

ରାଜା ବ୍ରଜସୁନ୍ଦରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ୧୮୭୧ ସାଲରେ ବାସୁଦେବଙ୍କ ଶୁଭପରିଣୟ କଳାହାଣ୍ଡି ମହାରାଜା ଉଦିତପ୍ରତାପ ଦେବଙ୍କ ସର୍ବସୁଲକ୍ଷଣୀ ମଧ୍ୟମା କନ୍ୟା ଶ୍ରୀମତୀ ଗିରିରାଜକୁମାରୀଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା । ମହାରାଜକୁମାରୀ ରୂପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଗୁଣରେ ସରସ୍ୱତୀ ରୂପିଣୀ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପାଣି ଗ୍ରହଣ କରି ରାଜା ବାସୁଦେବ ନିଜକୁ

ଭାଗ୍ୟବାନ ମନେ କରୁଥିଲେ । ରାଣୀ ଗିରିରାଜକୁମାରୀ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରବୀଣା ଥିଲେ; ଏବଂ ଶିକ୍ଷାର ଗୁଣରୁ ତାଙ୍କର ସୁକଣ୍ଠରୁ ସଙ୍ଗୀତର ଅମୃତଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଏତେଦୂର ପ୍ରବେଶଲାଭ ଘଟିଥିଲା ଯେ ସେ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରି ସଂସ୍କୃତାନୁରାଗୀ ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଁ ଚିତ୍ତବିନୋଦନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ତାନଲୟ-ସୁସଙ୍ଗତ ସଙ୍ଗୀତ-ଲହରୀ ଏତେ ମଧୁର ଥିଲା ଯେ, କବିପ୍ରାଣ ବାସୁଦେବ ତହିଁରେ ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଅପାର ସୁଖ ଲାଭ କରୁଥିଲେ ।

•

ବହୁବର୍ଷାଧିକ କାଳ ପରେ ୧୮୭୨ ମଇ ମାସ ୩ ତାରିଖରେ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜସଂସାରରେ ଟିକାୟତ୍ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ ହେଲା । ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଜନ୍ମ ଉପଲକ୍ଷରେ ଯେତେବେଳେ ସମଗ୍ରରାଜ୍ୟ ଆନନ୍ଦରେ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ, ରାଣୀ ସୂତିକାଗାରରେ ଥାଇ ଜାଣି ପାରିଲେ ଯେ, ରାଜ୍ୟର ଭାବୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀଙ୍କ ଶୁଭାଗମନ ଉପଲକ୍ଷେ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଓ ସମଗ୍ର ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥ ଟୀକା କରିବାର ଚିରାଚରିତ ପ୍ରଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି । ତହୁଁ ନବୀନା ରାଣୀ ଅନୁରାଗୀ ପତିଙ୍କୁ ସାନୁନୟ ଅନୁରୋଧ କରି ଏହି ଦୀର୍ଘକାଳ-ପ୍ରଚଳିତ କୁପ୍ରଥା ରହିତ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏବଂବିଧ ଅଶେଷ ସୁଗୁଣର ଅଧିକାରିଣୀ ହୋଇ ସେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଖଣ୍ଡ ଆଧିପତ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଟିକାୟତ୍ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କୁ ବର୍ଷେ କେତେ ମାସ ହେଲାବେଳକୁ ବାସୁଦେବଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ବାମଣ୍ଡା ରାଜସଂସାରକୁ ଶୋକ-ସାଗରରେ ନିମଜ୍ଜିତ କରି ଏବଂ ଅନୁରାଗୀ ପତିଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଶତଧା ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରି ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ କଲେ । ଦୁଗ୍ଧପୋଷ୍ୟ ଶିଶୁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନ-ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ରାଜା ବାସୁଦେବ ଶିଶୁର ଲାଳନ ପାଳନ ଭାର ରାଜମାତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କଲେ । ତାଙ୍କର ଐକାନ୍ତିକ ସ୍ନେହର ଆଶ୍ରୟରେ କୁମାରଙ୍କ ଶୈଶବ ଜୀବନ ଧୀରେ ଧୀରେ ଅତିବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ଯେତେବେଳେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ବୁଝିପାରିଲେ ଯେ, ଶିଶୁର ମାତୃବିୟୋଗ ନିବନ୍ଧନ ଜୀବନର ଆଉ ଆଶଙ୍କା ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ

ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀବିୟୋଗ ଶୋକ ଯାହା କି ଏତେ ଦିନ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବେ ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ତାହା ସଜାଗ ଓ ଘନୀଭୂତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ତାଙ୍କର ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ ଓ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା ଏକାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ଉଠିଲା । କ୍ରମେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନାସ୍ଥା ଓ ବୈରାଗ୍ୟମାର୍ଗରେ ସ୍ପୃହା ଦିନକୁ ଦିନ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସୁତରାଂ ସେ ଭଗ୍ନହୃଦୟ ଓ ଭଗ୍ନସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ନେଇ ଚିତ୍ତର ଗତି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନିମନ୍ତେ ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନ ଓ ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ଯାତ୍ରା ସ୍ଥିର କଲେ ।

ଟିକାୟତ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କୁ ପ୍ରବୀଣା ରାଜମାତାଙ୍କ ପାଖରେ ରଖି ଓ ରାଜ୍ୟଭାର ପ୍ରଧାନ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରି ରାଜା ବାସୁଦେବ ନିଜ ରାଜଧାନୀ ଦେବଗଡ଼ରୁ ତୀର୍ଥପର୍ଯ୍ୟଟନ ଓ ଦେଶଭ୍ରମଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବହିର୍ଗତ ହେଲେ । ସମ୍ବଲପୁରରେ ପଲିଟିକାଲ୍ ଏଜେଣ୍ଟ କର୍ଣ୍ଣେଲ ବୁଇଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାକ୍ଷାତ କରି ଓ ଅନୁକୂଳ ପରାମର୍ଶ ଲାଭକରି ନୌକାରେ କଟକ ଯାତ୍ରା କଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟ ରାଜ୍ୟର ବୈବାହିକ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଗମନାଗମନର ସୁଗମ ପଥ ନ ଥିବାରୁ ହସ୍ତୀ-ପୃଷ୍ଠରେ ବା ସମ୍ଭବ ହେଲେ ନଦୀ-ପଥରେ ଯାତାୟତ କରିବା କେବଳ ପନ୍ଥା ଥିଲା । ଅତଏବ ରାଜାଙ୍କୁ ମହାନଦୀର ପଥ ଦେଇ କଟକ ଯାତ୍ରା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ରାଜା ସୁଦଳଦେବ ଅସୀମ ବିଦ୍ୱତ୍ତା ଓ ଅସାଧାରଣ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରି ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେହେଁ ତାଙ୍କ ହୃଦୟ କବି-ହୃଦୟ ଥିଲା । ସେହି ହୃଦୟରେ ମହାନଦୀର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଛାୟା ପତିତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସମ୍ଭୋଗ ତୃଷ୍ଣା ବଳବତୀ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଏହାର ଉଭୟ ତୀର ଅନନୁଭୂତପୂର୍ବ ଶୋଭା ବିସ୍ତାର କରି ରାଜାଙ୍କ କବି ହୃଦୟରେ ଅମୃତ ସେଚନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେହି ଭାବତରଙ୍ଗ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ହୃଦୟ ସ୍ପର୍ଶ କରି "ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା" ଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି "ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା" ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର-କଳେବର ହେଲେହେଁ, କବି ବାସୁଦେବ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳାର ମହାମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ ଚୟନ କରି ଅଭିନବ ମାଳ୍ୟ ରଚନା କରି ମାତୃଭାଷାର ଅଳଙ୍କାର-ସମ୍ପତ୍ତି ବୃଦ୍ଧି କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିଧାତାର ବିଚିତ୍ର ଲୀଳା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ଭାବ-ସମ୍ପଦ ଯେପରି ପ୍ରଚୁର, ଛନ୍ଦର ବହୁଳତା ଓ ଅଳଙ୍କାରର ମଧୁର ନିକ୍ୱଣ

ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ମନୋହର । ପ୍ରକୃତିର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏତାଦୃଶ ନିପୁଣତା ସହକାରେ ସର୍ବବିଧ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ସାମାନ୍ୟ ଶକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶାର ପଣ୍ଡିତ କବିବର ରାୟ ରାଧାନାଥ ରାୟ ବାହାଦୁର ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ-ସଂସାରରେ ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ ବୋଲି ଅଭିମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

କଟକରେ ପହଞ୍ଚି ସେ ଜୋବ୍ରା ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥାନକରି 'ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା'ର ସମ୍ପାଦକ ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ନାନା ସ୍ଥାନ ପରିଦର୍ଶନ କରି "କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂକଂପାନୀ" ଓ "ମିଶନ ପ୍ରେସ"ର କାର୍ଯ୍ୟପଦ୍ଧତି, ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଉପକାରିତା ସମ୍ୟକ୍‌ରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ନିଜର ରାଜଧାନୀରେ ଅନୁରୂପ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସଙ୍କଳ୍ପ ମନେ ମନେ ପୋଷଣ କଲେ । କଟକରେ କମିଶନର ଅଫିସ୍, ଜଜ୍ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କ ଅଦାଲତ ଏପରି କି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଙ୍କ ଭଜନାଳୟ (Church) ପର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନ କରି ଚାନ୍ଦବାଲି ଦେଇ କଲିକତା ଯାତ୍ରା କଲେ । ସେତେବେଳେ ଚାନ୍ଦବାଲିରୁ କଲିକତାକୁ ସପ୍ତାହରେ ଦୁଇଥର ଜାହାଜ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲା ।

କଲିକତାରେ ରାଜା ସୁତଳଦେବ ସର୍ବାଗ୍ରଗଣ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବିଦ୍ୟାସାଗର ମହାଶୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାକ୍ଷାତ୍ କଲେ । ରାଜା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଥିବାରୁ ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ସଦନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତିପତ୍ତିଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମୀୟତାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇ ତାହା ଗାଢ଼ରୁ ଗାଢ଼ତର ଓ ଦୀର୍ଘସ୍ଥାୟୀ ହୋଇଥିଲା ।

ରାଜା ବାସୁଦେବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସୁ ଥିଲେ । ସେ ସର୍ବବିଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନିକଟରୁ ନାନାବିଧ ସମ୍ବାଦ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ବିଷୟମାନ ନିଜର ହୃଦୟରେ ରଖି ଅନ୍ୟସବୁ ବର୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁଠାରେ ଯାହା ଦେଖୁଥିଲେ ତାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହା ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇବା ଲାଗି ସର୍ବଦା ବ୍ୟଗ୍ର ଥିଲେ ।

କଲକତାରେ ସର୍ବାଗ୍ରେ ସେ କାଳୀଘାଟରେ ଦେବୀ ଦର୍ଶନାନ୍ତେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ସଂସ୍କୃତକଲେଜ, ହିନ୍ଦୁ ଓ ହେୟାର ସ୍କୁଲ, ପ୍ରେସିଡେନ୍‌ସି କଲେଜ, ରୟେଲ୍ ଏସିୟାଟିକ୍ ସୋସାଇଟିର ସଭାଗୃହ, ଚିଡ଼ିୟାଖାନା, ଯାଦୁଘର, ବୋଟାନିକାଲ ଉଦ୍ୟାନ ଇତ୍ୟାଦି ପରିଦର୍ଶନ କରି ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଶିକ୍ଷା ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକ ଦେଖି ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରସାରର ସୁବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବାର ଆକାଂକ୍ଷା ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଏସିୟାଟିକ୍ ସୋସାଇଟିରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶତାଧିକ ବର୍ଷର ସଂଗୃହୀତ ବିବିଧ ତତ୍ତ୍ୱର ସମ୍ବାଦ ଜ୍ଞାତ ହୋଇ ଏବଂ ଯାଦୁଘରେ ଭୂତତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରାଣୀତତ୍ତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ଞାନ ଲାଭର ପ୍ରଚୁର ଆୟୋଜନ ଦେଖି ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଲୋଲୁପ ମନ ସେହି ସମସ୍ତ ସ୍ଥାନକୁ ବାରମ୍ବାର ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ଉଦ୍ୟାନ ଦର୍ଶନରେ ତାଙ୍କ ମନରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା, ତାହା କ୍ରମେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇ ନିଜ ରାଜଧାନୀର ସୌଷ୍ଠବ ଓ ଶ୍ରୀ ବୃଦ୍ଧି କରିଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ଶ୍ରୀରାମପୁରସ୍ଥ ଷ୍ଟୋଟକଳ, କାଗଜକଳ ଓ ଫ୍ଲାଏସାଟଲ୍ (fly shuttle) ଡନ୍ତଦ୍ୱାରା ବସ୍ତ୍ରବୟନ ଦର୍ଶନ କରି ଅଳ୍ପ ଧନରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସୁସିଦ୍ଧି ଲାଭର ଉପାୟ ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ପ୍ରଜାବତ୍ସଳ ହୃଦୟ ପ୍ରଜାଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ ନିମନ୍ତେ ସହଜ ଓ ସରଳ ରୀତିରେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ଅବଲମ୍ବନର ପନ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାରି ଫଳରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ-କାଳରେ ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ କପଡ଼ା କଳ (Textile Mill) ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା ।

କଲକତାରୁ ଦେବଗଡ଼ର ସୌଷ୍ଠବ ବୃଦ୍ଧିର ଚିତ୍ର ହୃଦୟରେ ଅଙ୍କନ କରି ସୁତଳଦେବ କାଶୀ ଯାତ୍ରା କଲେ । ମଣିକର୍ଣ୍ଣିକା ସ୍ନାନ, ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମ୍ମକର୍ମ୍ମ ସମାପନ କରି କାଶୀର ମାନମନ୍ଦିର ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଭାବେ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ ନିଜ ରାଜଧାନୀରେ ବିଜ୍ଞାନାଗାର ସ୍ଥାପନ କରିବା ସଙ୍କଳ୍ପ ପୋଷଣ କଲେ । ପଥରେ ଅଯୋଧ୍ୟା (ଫୟଜାବାଦ) ରେ ଅବତରଣ କରି ତୀର୍ଥସ୍ଥାନ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କାହାଣୀ ସଂସୃଷ୍ଟ ନାନା ବିବରଣ ପରିଜ୍ଞାତ ହୋଇ ଲକ୍ଷ୍ନୌ ଯାତ୍ରାକଲେ । ସେଠାରେ ଐତିହାସିକ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦର୍ଶନଯୋଗ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ ଓ ସିପାହିମାନଙ୍କ

ଗୋଳାଗୁଳିର ବର୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ବେଲଗାର୍ଡ଼ ଦୁର୍ଗର ବିଧ୍ୱସ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଅବଲୋକନ କଲେ, ଅନନ୍ତର କାନପୁରରେ ଦେଶୀୟ କାର୍ପାସ ବ୍ୟବସାୟର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ଦର୍ଶନ କରି ଦିଲ୍ଲୀରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଦିଲ୍ଲୀରେ ପୌରାଣିକ, ଐତିହାସିକ ଓ ଯାବନିକ କୀର୍ତ୍ତି ସନ୍ଦର୍ଶନରେ ସ୍ୱଦେଶାନୁରାଗୀ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ହୃଦୟ ଯେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଦର୍ପରେ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା ତାହା କିଏ କହିପାରେ ! ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଅକ୍ଷୟ କୀର୍ତ୍ତି ତାଜମହଲ ଆଗ୍ରାରେ ଦେଖି, ମଥୁରା ଓ ବୃନ୍ଦାବନରେ ବୈଷ୍ଣବତତ୍ତ୍ୱ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଅବଗତ ହୋଇ, ପ୍ରୟାଗରେ ଅକ୍ଷୟ ବଟ ବୃକ୍ଷର ଦର୍ଶନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହ୍ଲାବାଦର ଦୁର୍ଗରେ ଇଂରାଜ ରାଜାଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରାଗାର ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଗୟାତୀର୍ଥର ବିଷ୍ଣୁପାଦରେ ପିଣ୍ଡଦାନାଦି ତୀର୍ଥକର୍ମ୍ମ ସମାପନାନ୍ତେ ବୁଦ୍ଧ-ଗୟାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସିଦ୍ଧିଲାଭର ସ୍ଥାନ ଦେଖି ବୈଦ୍ୟନାଥରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ବାବା ବୈଦ୍ୟନାଥଙ୍କ କୃପାରୁ କୁଷ୍ଠରୋଗରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ବିଶ୍ୱାସଜନିତ କୁଷ୍ଠ ରୋଗୀମାନଙ୍କର ପ୍ରାବଲ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅର୍ଥସାହାଯ୍ୟ ଦାନକରି, ଧର୍ମ୍ମକର୍ମ୍ମ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଭୋଜନାଦି ଯଥାବିଧି କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ କରି ସିଂହଭୂମି ଦେଇ ସ୍ୱରାଜକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ଦେବଗଡ଼ରେ ଶୁଣିଲେ ଯେ ପିତା ହରିହର ଦେବ ଅଜ୍ଞାତବାସରେ ପୀଡ଼ିତ ଅବସ୍ଥାରେ ସମ୍ବଲପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଶୀଘ୍ର ସେଠାକୁ ଯାଇ ନାନାପ୍ରକାରରେ ପିତାଙ୍କ ବିରକ୍ତିର ଖରତା ଦୂରକରି, ତାଙ୍କର ନିର୍ଜ୍ଜନବାସର ପଣ ଭଙ୍ଗକରି ତାଙ୍କୁ ରାଜଧାନୀକୁ ଆନୟନ କଲେ ।

ଦେଶଭ୍ରମଣ ଓ ତୀର୍ଥପର୍ଯ୍ୟଟନ ଦ୍ୱାରା ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟଲାଭ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରଭୂତ ଜ୍ଞାନ ସଞ୍ଚୟ କରି ରାଜା ବାସୁଦେବ ନିଜର ବିଦ୍ୟା ଓ ବୁଦ୍ଧି ବଳରେ ରାଜ୍ୟରେ ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇବାକୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ମାତ୍ର ରାଜ୍ୟର ସର୍ବାଙ୍ଗୀଣ ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ବିପୁଳଅର୍ଥସାପେକ୍ଷ ହେତୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ପଥରେ ଅଳ୍ପେ ଅଳ୍ପେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ନିଜ ରାଜ୍ୟର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି ନିମନ୍ତେ ସେ ସର୍ବଦା ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ଓ ସମସ୍ତ ସ୍ଥାନରୁ ସୂଚନା ଖୋଜିବୁଲୁଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ପର୍ଯ୍ୟଟନ ବାମଣ୍ଡା ପକ୍ଷରେ ବହୁ ଫଳପ୍ରସୂ ହେଲା ।

ରାଜ୍ୟର ବିବିଧ ଉନ୍ନତି

ରାଜା ବାସୁଦେବ ବାମଣ୍ଡାକୁ ତିନଗୋଟି ତହସିଲରେ ବିଭକ୍ତ କଲେ—ଦେବଗଡ଼, କୁଚିଣ୍ଡା ଓ ବାରକୋଟ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ଦୁଇଟିରେ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ ଏବଂ ବାରକୋଟରେ ଜଣେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ ଓ ସହକାରୀ କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍‌ମାନେ କଲେକ୍ଟର କ୍ଷମତା ପ୍ରାପ୍ତହେଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ତହସିଲମାନ ରଖା-ଗଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଦେଓ୍ୱାନୀ ଫୌଜଦାରୀ ଉଭୟବିଧ ମୋକଦ୍ଦମା ବିଚାର କରି ପାରିଲେ ।

ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଦେବଗଡ଼, କୁଚିଣ୍ଡା, ବାରକୋଟ, ନଣ୍ଡିକୂଳ, ଗୌଡ଼ପାଲି ଓ ଗୋବିନ୍ଦପୁରଠାରେ ପୁଲିଶ ଥାନା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ରାଜଧାନୀ ଦେବଗଡ଼ରେ—ଅପିଲ ଅଦାଲତ, ଜେଲଖାନା, ଦାତବ୍ୟ ଚିକିତ୍ସାଳୟ (୧୮୮୩) ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ଇତିପୂର୍ବେ ଯେ ଏ ସମସ୍ତ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆଦୌ ନ ଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ତେବେ ଯାହା କିଛି ଥିଲା ତାହା କେବଳ ନାମମାତ୍ର ଥିଲା । ଆଇନ ଅଦାଲତର ବିଚାର ଆଚାର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଆକାରରେ ଥିଲା ଏବଂ ରଜାଙ୍କର ବାଚନିକ ଆଦେଶରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିଲା । ରଜା ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ପାଳନର ପଦ୍ଧତି-ଅବଲମ୍ବନ ଦର୍ଶନକରି ଇଂରେଜ ସରକାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟରେ ତାଙ୍କରି ନୂତନ ପଦ୍ଧତି ଅନୁଯାୟୀ ବିଧି ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠା ନିମିତ୍ତ ବାରମ୍ବାର ଇଙ୍ଗିତ କରି ଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର "ସ୍ୱାଧୀନ ପ୍ରଣାଳୀର ଶାସନ ପରିଚାଳନ" କିପରି "ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଫଳପ୍ରଦ" ହୋଇଅଛି ତାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଇଂରାଜ ସରକାର ବାର୍ଷିକ ବିବରଣୀରେ ସାଧୁବାଦ କରିଅଛନ୍ତି । :—

"The Raja of Bamra, in this as in all branches of administration prefers his own independent method of working, and in view of the generally excellent result which he produces, there is certainly no occasion to subject those methods to any disparaging criticism."

Administration Report. 1895.

ଦେବଗଡ଼ରେ ଉଚ୍ଚ ଓ ନିମ୍ନ ଅଦାଲତ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । କଏଦୀମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ପୂର୍ବେ ଯାହା ମୃତ୍ତିକାନିର୍ମିତ ଓ ମୃତ୍ତିକାରପ୍ରାଚୀର ପରିବେଷ୍ଟିତ ଗୃହ ଜେଲଖାନା ଥିଲା, ତାହା ପରିବର୍ତ୍ତେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ସୁନ୍ଦର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ଇଷ୍ଟକନିର୍ମିତ କାରାନିବାସ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଲେ । ବିଚାରାଳୟ ଓ ପୁଲିଶଗୃହ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତମ ଅଟ୍ଟାଳିକାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜଧାନୀର ସୌଷ୍ଠବ ଓ ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧନ କଲେ । କ୍ରମେ କୋଚିଣ୍ଡା ଓ ବାରକୋଟରେ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ସବୁ ପକ୍‌କା ଅଟ୍ଟାଳିକାରେ ପରିଣତ ହେଲା । ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶାସନ ପଦ୍ଧତିର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧିତ ହେଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦଶବର୍ଷ ପରେ ରାଜ୍ୟର ସମଗ୍ର ଜମିର ଉନ୍ନତି ଅବନତି କ୍ରମେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରର ହ୍ରାସବୃଦ୍ଧି, ଜମିର ପରିମାଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଓ ନୂତନ ଆବାଦୀ ଜମିର କର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବା ନିମନ୍ତେ ଜଣେ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ସେଟଲ୍‌ମେଣ୍ଟ ଅଫିସର୍ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ରାଜା ସୁଚଳଦେବ "ଆୟର ତୁଳନାରେ କି ରୂପ ଆଶାତୀତ ଉନ୍ନତିଶୀଳ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି" ଏହା ତଦାନୀନ୍ତନ ପଲିଟିକାଲ୍ ଏଜେଣ୍ଟ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି :—

"I think him entitled to cordial recognition for the great progress, which Bamra has made under his rule. There are very few chiefs even in other parts of India, who with such small revenues have effected so much for improvement of their states."

H. H. Priest. Political Agent.

ଇତିପୂର୍ବେ ଅମାତ୍ୟ-ପରିବେଷ୍ଟିତ ରାଜସଭାକୁ "ଦରବାର" ବୋଲି ଅଭିହିତ କରା ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଇଂରାଜ ରାଜସରକାରଙ୍କ ସହିତ ପତ୍ରାଳାପରେ ସର୍ବଦା ଏହି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ରାଜା ବାସୁଦେବ ୧୮୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହି "ଦରବାର" ଶବ୍ଦକୁ ରହିତ କରି "କାଉନ୍‌ସିଲ୍" ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବା ନିମନ୍ତେ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଏହି କାଉନ୍‌ସିଲରେ ନଅ ଜଣ ସଭ୍ୟ ଥିଲେ ଓ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାଇଭେଟ୍ ସେକ୍ରେଟାରୀ କାଉନ୍‌ସିଲର ସେକ୍ରେଟାରୀ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କଲେ । ଆଇନ-ଘଟିତ ଜଟିଳ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକରେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ଟିକାୟତଙ୍କ

ବିଚକ୍ଷଣ ଶିକ୍ଷକ ଆଇନଜ୍ଞ ଶ୍ରୀ ଗିରିଶଚନ୍ଦ୍ର ଘୋଷଙ୍କ ନିକଟରୁ ପରାମର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ।

ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟଭିତରେ ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଯିବାକୁ ହେଲେ ଉତ୍ପୂଙ୍କର ଶ୍ୱାପଦସଙ୍କୁଳ ବନଭୂମି ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାତାୟାତ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଅତଏବ ଏହି ଚିର୍ଦ୍ଦସ୍ଥାୟୀ ଅଭାବ ଦୂରକରିବା ନିମନ୍ତେ ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ଅସୀମ କାୟିକ ପରିଶ୍ରମ ସହ୍ୟକରି ଓ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥବ୍ୟୟ କରି ଅସଂଖ୍ୟ ରାଜପଥ ନିର୍ମାଣ କରାଇବାକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ଇଞ୍ଜିନିୟରଙ୍କ ବିନା ସାହାଯ୍ୟରେ ମାନଚିତ୍ର ତିଆରି କରି, କେଉଁ ପଥ କିପରି ଭାବେ ଗଠନ କଲେ ଅଳ୍ପ ବ୍ୟୟରେ ହୋଇ ପାରିବ ଅଥଚ ଗ୍ରାମରୁ ଗ୍ରାମାନ୍ତର ଯାତାୟାତର ସୁବିଧା ହେବ, ଉତ୍ତମରୂପେ ବିଚାର କରି, ମଜୁରିଆଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ କାଳାତିପାତ କରି ସମସ୍ତ ରାଜପଥର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ କଲେ । ଯେଉଁ ସବୁ ଇଷ୍ଟକ ଓ ଲୌହନିର୍ମିତ ସେତୁ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି ତାହା ତାଙ୍କର ନିଜର ବୁଦ୍ଧିପ୍ରସୂତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜପଥ ସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତି ଜଡ଼ିତ ରହି ଆଜି ବାମଣ୍ଡାର ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ଅମର କରି ରଖିଅଛି । ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ରାଜପଥ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ବାମରା ରେଲ୍‌ୱେ ଷ୍ଟେସନରୁ ଦେବଗଡ଼ର ଦୂରତା ୫୮ ମାଇଲ ଥିଲା । ଏହି ପଥ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ପାହାଡ଼ ଉପରଦେଇ ଯାଇଅଛି । ପାହାଡ଼ ପର୍ବତର ଉପର ଦେଇ ପଥ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳରେ ସ୍ଥପତି ବିଦ୍ୟା (Planning)ର ପରିଚୟ ପାଇ ଏବଂ ପଥ ଅବଲମ୍ବନର ନକ୍‌ସା ଦେଖି ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଶାସନକର୍ତ୍ତା, ରାୟପୁରର ପଲିଟିକାଲ ଏଜେଣ୍ଟ ଏବଂ ସମ୍ବଲପୁରର ଇଂରାଜ କର୍ମଚାରୀମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହୋଇ ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ଅଶେଷ ପ୍ରଶଂସା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ଶ୍ରମଜୀବୀଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଉପବାସ ଓ ସମାନ ଆହାରରେ ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ, ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ରୌଦ୍ରବର୍ଷାରେ ସମାନ ଶ୍ରମ କରି ରାଜଚରିତ୍ରର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୃଦ୍ଧିକରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏହିରୂପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିଦେଶରେ ବିରଳ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭ ଦେଶରେ ନିତାନ୍ତ ବିରଳ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ମନ ଏତେ ଉନ୍ନତିଶୀଳ ଥିଲା ଯେ, ସେ ବାହ୍ୟ ଜଗତର ନିତ୍ୟନୂତନ କାର୍ଯ୍ୟର ଆବହାଓ୍ୱା ଆନୟନ ନିମନ୍ତେ

ସହସ୍ରାଧିକ ଏକର ଜମି ବେଙ୍ଗଲ ନାଗପୁର ରେଲଓ୍ୱେକୁ ଦାନକରି ନିଜ ରାଜ୍ୟର ଭିତର ଦେଇ ରେଳ ଚଳାଚଳର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା ନିମନ୍ତେ ରେଲ କମ୍ପାନୀକୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେ ବାମଣ୍ଡା ଷ୍ଟେସନ ଓ ସମ୍ବଲପୁରରୁ ଦେବଗଡ଼କୁ ରାଜପଥ ଦ୍ୱାରା ସଂଲଗ୍ନକରି କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ପାଲ୍‌ଲହଡ଼ା, ବଣାଇଁ, ତାଳଚେର, ରେଢ଼ାଖୋଲ ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର ସୀମାନା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେବଗଡ଼ରୁ ସୁଗମ ରାଜପଥ ରଚନା କରାଇ ସେହି ଦେଶୀୟ ବହୁଲୋକଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । "ପଥ ରଚନାର ସୁପଟୁ ବିଦ୍ୟାର କୌଶଳ" ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ଏବଂ "ଅସହ୍ୟ କଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକାର କରି ସେ କପରି ଭାବେ ଘାଟ, ପଥ ରଚନା କରାଇ ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟ ନିଜେ ପରିଚାଳନା କରିବା ଫଳରେ ତାହା ସୁଫଳ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛି" ଏହା ଇଂରାଜ ରାଜସରକାରଙ୍କ ବାର୍ଷିକ ବିବରଣୀରେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ଅଙ୍କିତ ରହିଅଛି :—

"During the year the construction of the road connecting Deogarh, the chief town of the state, with the Bengal Nagpur Railway, which passes through the Tahsil head-quarters of Kuchinda, has been pushed with vigour. Near Kuchinda there is a very difficult ghat, and this has now been made practicable for wheeled traffic by a really skilful piece of engineering, directed and supervised by the Raja himself, who spent three weeks in camp at this place at a very unhealthy season of the year. Raja Sudhal Deo sets a most excellent example to the other Garjhat chiefs, & instead of leaving the business of governing his state to others, he sees himself to every branch of its administration. The consequence is that all institutions are well-managed and are thriving."

(Administration Report. 1891)

ସମସ୍ତ ରାଜପଥ ନିର୍ମ୍ମାଣରେ କେତେ ଯେ ଅର୍ଥବ୍ୟୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଅଛି, କେତେ ଶତ ପର୍ବତ ଡିନାମାଇଟ୍ ଦ୍ୱାରା ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଅଛି, ଏବଂ କେତେ ଯେ ଅରଣ୍ୟଭୂମି ପରିଷ୍କାର କରିବାକୁ ହୋଇଅଛି ତାର କଳନା ନାହିଁ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବୃହତ୍ତର ରାଜ୍ୟର ଶାସନ ଓ ସାଧନର ଭାର ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ପରି କର୍ମ୍ମଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ ଆହୁରି ଯେ କେତେ ଶୁଭଫଳ ସମ୍ଭୋଗ କରି ସୁବୃହତ୍ ଜନ ସମାଜ ଉପକୃତ ହୋଇଥାନ୍ତେ ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ରାଜପରିବାର

ରାଜା ନାନା ତୀର୍ଥ ଓ ଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିବା ଫଳରେ ଶାରୀରିକ, ମାନସିକ ଓ ନୈତିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଲାଭ କରି ନିଜର ରାଜଧାନୀକୁ ଫେରିବା ପରେ, ଗୁରୁଜନମାନେ ତଥା ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନବର୍ଗ ପୁନର୍ବାର ଦାରପରିଗ୍ରହ ନିମନ୍ତେ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ସେ ବିଚାର କରି ସ୍ଥିରକଲେ ଯେ ସଂସାରରେ ରହି ରାଜପରିବାରର ଓ ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର ସର୍ବବିଧ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନର ଚେଷ୍ଟା ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ପୁନର୍ବାର ଦାରାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କରିବାହିଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଅନନ୍ତର ସେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜବଂଶର ଶାଖା ଉଲୁଆଁ ଜମିଦାରଙ୍କ ଦୁଇ କନ୍ୟାଙ୍କର ପାଣିଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ପରେ ସିଂହଭୂମି ଅନ୍ତର୍ଗତ ଖରସୁଆଁର ଠାକୁର ମାଳମଣି ବାହାଦୁରଙ୍କ ଭଗିନେୟୀଙ୍କ ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତିନିରାଣୀ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜସଂସାରରେ ରାଜପରିଚର୍ଯ୍ୟାରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥାଇ ପରମ ସୁଖରେ କାଳଯାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ରାଜା ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ତରୁଣ ବୟସର ବିରହବେଦନା ତାଙ୍କର ସୁକୁମାର ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଥିଲା, ସେହି ପରିବର୍ତ୍ତନର ପ୍ରବଳ ଶକ୍ତି ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାଜାତ ଉଚ୍ଚଭାବସମ୍ପନ୍ନ ହୃଦୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରି, ଶେଷଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଅନାସକ୍ତ ହୃଦୟ ଓ ମନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଣୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅସଙ୍ଗତ ଆନୁଗତ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ନ ଥିଲା । ଏକଦିଗରେ ଯେପରି କାହାରିପ୍ରତି ଅବଜ୍ଞା,ଅନାଦର ବା ଉପେକ୍ଷା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବବିରୁଦ୍ଧ ଥିଲା ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଠିକ୍ ସେହିପରି କାହାକୁ ନିଜର ଜୀବନ ଉପରେ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରାଇଦେବା ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା, ଦୀକ୍ଷା ଓ ସ୍ୱଭାବ ଚରିତ୍ରରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନ ଥିଲା । ସୁତରାଂ

ଛଅରାଣୀ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ଆଚରଣ ପ୍ରଭାବରୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେବେହେଲେ ସପତ୍ନୀଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇ ନଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ପରସ୍ପରପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟା ହୋଇ ସଂସାର-ଧର୍ମ ପାଳନ କରି ରାଜ-ସଂସାରକୁ ସୁଖମୟ ଓ ଶାନ୍ତିମୟ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନେ ମାତୃହୀନ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଆତ୍ମଜ ରୂପେ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଜନନୀବତ୍ ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ ।

ଛଅରାଣୀ ଏଗାରଟି କନ୍ୟା ଓ ଆଠଟି ପୁତ୍ରଙ୍କର ଜନନୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦ୍ୱିତୀୟା ରାଣୀଙ୍କର ଦୁଇ ପୁତ୍ର ଓ ଛଅ କନ୍ୟା, ତୃତୀୟାଙ୍କର ପାଞ୍ଚ କନ୍ୟା ଓ ଛଅ ପୁତ୍ର ଏବଂ ଚତୁର୍ଥୀ ରାଣୀଙ୍କର ଛଅ କନ୍ୟା ଓ ଛଅ ପୁତ୍ର । ତୃତୀୟା ରାଣୀଙ୍କର ପ୍ରଥମ କନ୍ୟା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ରାଜକୁମାରୀ ରୂପେ ରାଜ-ସଂସାରକୁ ସରସ ଓ ଆନନ୍ଦ-ମୁଖରିତ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ପରେ ଏହି ତୃତୀୟା ରାଣୀଙ୍କର ଏକ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଲାଭରେ ରାଜସଂସାର ପୁନର୍ବାର ଆନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେ ବଡ଼ କୁମାର ବଳଭଦ୍ର ଦେବ । ବାମଣ୍ଡାର ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଟିକାୟତ୍ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ କୁମାର ପଟ୍ଟାୟତ୍ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଅପର କୁମାରଗଣଙ୍କ ନାମର ପୂର୍ବରେ "ଲାଲ୍" ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ କୁମାରମାନେ ଲାଲ ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ଦେବ, ଲାଲ ଦୟାନିଧି ଦେବ, ଲାଲ ଜୟନାରାୟଣ ଦେବ, ଲାଲ ରାଜୀବଲୋଚନ ଦେବ, ଲାଲ ଲଳିତମୋହନ ଦେବ, ଲାଲ ପଦ୍ମଲୋଚନ ଦେବ ଓ ଲାଲ ଲାଲମୋହନ ଦେବ ।

ଯୁବରାଜ ଓ କୁମାରଗଣଙ୍କର ବୟୋବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କୁ ସୁଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏବଂ ନବପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଉଚ୍ଚ ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଚାଳନା ନିମନ୍ତେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ସର୍ବାଗ୍ରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗଣେଶ୍ୱର ପଟ୍ଟନାୟକ ମହାଶୟଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ପରେ ଜଣେ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ନିର୍ବାଚନ କରି ପଠାଇବାକୁ ରାଜା ବାସୁଦେବ, ବିଦ୍ୟାସାଗର ମହାଶୟଙ୍କ ନିକଟକୁ ଅନୁରୋଧ କରି କଲିକତାକୁ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ । ତାହା ଫଳରେ ସେ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁପରିଚିତ ପ୍ରବୀଣ ଲେଖକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ବି. ଏ. ଙ୍କୁ ମନୋନୀତ କରି

ବାମଣ୍ଡାକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ବିଜୟବାବୁ ତିନିବର୍ଷକାଳ ଅବସ୍ଥାନ ପୂର୍ବକ ସୁଶିକ୍ଷାର ସୁପକ୍ୱବୀଜ ବପନ କରି ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାର ସୂଚନାରେ ବାମଣ୍ଡା ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲେହେଁ ଏହା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରେବତୀମୋହନ ଦାସଗୁପ୍ତ ଏମ. ଏ. ଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଗଠିତ ହୋଇ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ଉକ୍ତ ମହାଶୟ କୁମାରଗଣଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବିଶେଷ ମନୋଯୋଗୀ ହେଲେହେଁ ସାଧାରଣ ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀ ଏହାଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଦାନର ଉତ୍ତମ ଫଳ ସମ୍ଭୋଗ କରି ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେଥି ନିମନ୍ତେ ସ୍ଥାନୀୟ ଜନସାଧାରଣ ତାଙ୍କ ନାମରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭରେ ଭକ୍ତିପୁଷ୍ପ ଅର୍ପଣ କରିଥାଆନ୍ତି ।

"The headquarter schools at Deogarh, which provide a higher education both in Vernacular & English, and are presided over by highly qualified masters, having long since established a reputation which appears to have fully sustained in the year under report." (Administration Report. 1895)

ଏହା କିପରି ଭାବେ ସୁଗଠିତ ଓ ସୁପରିଚାଳିତ ଥିଲା, ତାହା ଉପରଲିଖିତ ଇଂରାଜ ସରକାରଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ପରିଜ୍ଞାତ ହୋଇପାରେ ।

ରାଜା ସୁଢଳଦେବ ସ୍ୱୀୟ କୁମାରମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିନାବ୍ୟୟରେ ପ୍ରଜାଙ୍କର ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷାଲାଭର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ତାହା ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ରୂପେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରାଇ ପ୍ରଜା-ସାଧାରଣଙ୍କର ଅଶେଷ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୟସ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ, ବାଳକମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ନ ପଠାଇଲେ, ଅଭି-ଭାବକଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡନୀୟ ହେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଏହି ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀ ପରିଦର୍ଶନ କରି ଇଂରେଜ ଶାସକମାନେ ବାର୍ଷିକ ବିବରଣୀରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶଂସା କରି ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି :—

"Bamra has maintained its reputation for a sound system of rural education, its Rajcoomar school is the best in the states." (Report. 1898)

ରାଜା ବାସୁଦେବ କେବଳ ନିଜ ରାଜ୍ୟ ପାଇଁ ବିଦ୍ୟାଳୟ ରକ୍ଷା-କରି ରାଜକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହୁନଥିଲେ । ସେ ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ୍ୟର ରାଜ-କୁମାର ଓ ପ୍ରଜାସାଧାରଣଙ୍କୁ ଅଣାଇଁ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରାଇବାରେ ତ୍ରୁଟି କରୁ ନ ଥିଲେ । ଅନେକ ସମୟରେ ବାର୍ଷିକ ପାରିତୋଷିକ ବିତରଣ ସଭାରେ ସ୍ୱୟଂ ଉପସ୍ଥିତ ଥାଇ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଛାତ୍ରଗଣଙ୍କୁ ନାନାବିଧ ଉପଦେଶ ଦେଇ ନୂତନ ଉନ୍ନତି ଲାଭ ନିମନ୍ତେ ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ବିଦେଶରେ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଦି ନାନାବିଧ ଗଠନଶୀଳ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଏବଂ ବିଶେଷତଃ ଦୁଃସ୍ଥ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ବାଳକଗଣଙ୍କୁ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି ।

କୁମାରମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆନୁସଙ୍ଗିକ ସଙ୍ଗୀତାଦି କଳାବିଦ୍ୟା, ଚିତ୍ରବିଦ୍ୟା ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ସମ୍ପର୍କରେ ଅଶ୍ୱାରୋହଣ, ଅସ୍ତ୍ରଚାଳନ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦ ଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କୁ ସଂସାରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । କୁମାରଗଣ ସମସ୍ତେ ସୁଶିକ୍ଷିତ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ; ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ବଡ଼କୁମାର ବଳଭଦ୍ର ଦେବ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡରେ କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜ୍ଜନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଟିକାୟତ୍ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସର୍ବଗୁଣରେ ଆଦର୍ଶ ପିତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ।

୧୮୯୨ ସାଲର ଶାସନ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ :—

"Raja Sudhal Deb is a thoroughly competent and enlightened ruler, not only has he himself done a great deal to improve his state, but by giving his sons the execllent education both in Vernacular & English, he has done his best to secure the future prosperity of his subjects." (H. H. Priest. 1892).

ରାଜକୁମାରୀମାନଙ୍କର ସୁଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ରାଜବାଟି-ସଂଲଗ୍ନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରି ସେଥିରେ କୁମାରୀମାନଙ୍କୁ ସଂସ୍କୃତ, ଓଡ଼ିଆ ଓ ବଙ୍ଗଳା ଶିକ୍ଷାଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ବାଳିକାଙ୍କର ଲେଖାପଢ଼ାରେ ଆଗ୍ରହ ଓ ଅନୁରାଗ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଇଂରାଜୀ

ଶିକ୍ଷାର ସୁବଧା ନିମନ୍ତେ ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ରାଜକୁମାରୀମାନେ କେବଳ ସୁଶିକ୍ଷିତା ନ ହୋଇ ପରଣସୂ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ହାରମୋନିୟମ୍-ସ୍ୱର-ମିଶ୍ରିତ ବାଳିକାଙ୍କର ମଧୁର ସ୍ୱରଲହରୀ ତାଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣରେ ଅମୃତ ସେଚନ କରୁଥିଲା ଏବଂ ଏବିଷୟରେ ସେ ରାଜକନ୍ୟା-ଗଣଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଓ ଆୟୋଜନର ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ । ସେ ସର୍ବଦା କହୁଥିଲେ, "ମୁହଁର କଥାରେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାର୍ଯ୍ୟରେ ଦେଖାଇଦେବା ଆବଶ୍ୟକ ; ଓ କୌଣସି ବିଷୟ ଜନ-ସାଧାରଣଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ହେଲେ ସର୍ବାଗ୍ରେ ତାହା ନିଜ ପରିଜନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଓ ଗୃହରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରି ଦେଖାଇ ଦେବାକୁ ହେବ ।" ଏହାର ଫଳରେ ବାମଣ୍ଡାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ହାରାହାରି ଲେଖାପଢ଼ାଜଣା ନାରୀର ସଂଖ୍ୟା ନିତାନ୍ତ ଅଳ୍ପ ନୁହେ । ରାଜକୁମାରୀଗଣ ସୁଶିକ୍ଷିତା ଓ ବିଦୁଷୀ ହୋଇ ଯଥାସମୟରେ ଖଡ଼ିଆଳ, ବସ୍ତର, ସୁରଗୁଜା, ବଣାଇ, ତାଳଚେର, ପାଲ୍‌ଲହଡ଼ା, ଷଢ଼େଇକଳା, କେରା, ପଞ୍ଚକୋଟ, କାଶୀପୁର ଓ ଟିକାଲି ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ରାଜରାଣୀ ଓ ରାଜବଧୂ ରୂପେ ପରିଣୟ ସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।

ମାନମନ୍ଦିର ଓ ବିଜ୍ଞାନାଗାର

ବହୁ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରି କାଶୀର ମାନମନ୍ଦିର ଅନୁରୂପ ମାନମନ୍ଦିର ସମ୍ବଳିତ ସୁସଜ୍ଜିତ ବିଜ୍ଞାନାଗାର ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଏଥି ନିମନ୍ତେ ସମସ୍ତ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଯନ୍ତ୍ର, ତଡ଼ିତ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଯନ୍ତ୍ର, ରଞ୍ଜନ ଆଲୋକ (X-ray), ବିବିଧ ବିଷୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଯନ୍ତ୍ର, ଦୂରବୀକ୍ଷଣ ଓ ଅଣୁବୀକ୍ଷଣ ପ୍ରଭୃତି ଯନ୍ତ୍ର ଏବଂ ସେ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ଉପଦେଶପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମସ୍ତ ସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ରାଶୀକୃତ ଧନ ବ୍ୟୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଜ୍ଞାନାଗାରର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଯେତେବେଳେ ଯାହା ପ୍ରୟୋଜନ ହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁ ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ଅକାତରେ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରି ଯାଇଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କର ଭୌଗୋଳିକ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ତମ ଥିଲା ଏବଂ ସେ ନିଜେ ଜ୍ୟୋତିର୍ଷୀ ଥିଲେ । କାଶୀ ଓ ମିଥିଳାରୁ ଜ୍ୟୋତିଷଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ଅଣାଇଁ ନିଜର ବିବେଚନା ଓ ଅଭିଜ୍ଞତାର ଅନୁରୂପ ପ୍ରାଚୀନ ପଦ୍ଧତି ସଙ୍ଗରେ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱର ମିଳନ ସାଧନ କରିଥିଲେ । କଟକ କଲେଜର ବିଜ୍ଞାନାଗାର୍ଯ୍ୟ

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ବିଦ୍ୟାନିଧି ମହାଶୟଙ୍କୁ ବହୁ ସମାଦରରେ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଡାକଆଣି ବିଜ୍ଞାନାଗାରକୁ ପରିଦର୍ଶନ କରାଇଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଆଧୁନିକ ଯନ୍ତ୍ରର ଯାହା କିଛି ଅଭାବ ଥିଲା ତାହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ରାଜା ଗଭୀର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ଯୋଗେଶ ବାବୁ ବାସୁଦେବଙ୍କର ରୁଚି, ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଓ ଆଦର୍ଶରେ ମୋହିତ ହୋଇ ପ୍ରଚୁର ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ରଷ୍ଟା ରାୟ ରାଧାନାଥ ରାୟ ବାହାଦୁର ଯେଉଁ ଆନ୍ତରିକତା ପ୍ରକାଶ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ତାହା ନିମ୍ନରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା :—

"ବାସୁଦେବ କେବଳ ବିଧିର ନୃପତି ନ ଥିଲେ, ସେ ନିସର୍ଗର ନୃପତି । ରାଜୋଚିତ ଗୁଣ ଥାଉ ବା ନ ଥାଉ, କେବଳ ମାତ୍ର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଦାବୀର ନିମିତ୍ତ ଅଧିକାଂଶ ରାଜା ରାଜା ହୋଇଥାନ୍ତି । ରାଜତନ୍ତ୍ର ଦେଶ ସମୂହରେ ପିତାର ପୁତ୍ର ହେବା ସିଂହାସନ ଲାଭର ଯଥେଷ୍ଟ ଗୁଣବତ୍ତା ବୋଲି ସର୍ବତ୍ର ପରିଗୃହୀତ । ବାସୁଦେବ ମଧ୍ୟ ସେହିରୂପ ଭାଗ୍ୟଧର ହୋଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ଏହି ସୌଭାଗ୍ୟର ଉପଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅମୂଲ୍ୟ ଜୀବନ ଏହାର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛି । ସିଂହାସନ ଲାଭ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ସାଧନ ନିଚୟ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା, ତାଙ୍କର ସାଧନା ମଧ୍ୟ ସେହିରୂପ ଥିଲା ଏବଂ ସିଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ସାଧନାର ଅନୁରୂପ ହୋଇଥିଲା ।"

ଏହା ପରେ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ନନ୍ଦକିଶୋରଙ୍କର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଉକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟ :—

"ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଆସନ ଭଜି ସପତ୍ନୀ ଭାବ ବରଜି—
ବିଶାଳ ବକ୍ଷେ ଲେଟନ୍ତି କମଳା ବାଣୀ,
ବିମାତା ଭାରତୀ ସତୀ ଅଟନ୍ତି ପ୍ରେୟସୀ ଅତି
ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସର୍ବଦା ପ୍ରେୟସୀ ରାଣୀ,
ବୁଝିଛି ଏ ମର୍ମ୍ମ ନରେଶ,
ଘୋଷେ ତବ ଯଶ ତେଣୁ ଉତ୍କଳ ଦେଶ ।"

ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା

୧୮୮୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ୟକ୍ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନାର୍ଥେ ଦେବଗଡ଼ରେ "ଜଗନ୍ନାଥବଲ୍ଲଭ" ନାମରେ ଗୋଟିଏ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ ଏବଂ ବର୍ଷାନ୍ତେ "ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀ" ନାମରେ ଖଣ୍ଡିଏ ସାପ୍ତାହିକ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପ୍ରଚାର କରି ନିଜେ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଓ ପରିଚାଳକ ରୂପେ ଏହି ପତ୍ରିକାର ସାହିତ୍ୟିକ ସମ୍ପଦ ଓ ସମ୍ମାନ ବୃଦ୍ଧି ନିମନ୍ତେ ପ୍ରାଣପଣେ ଯତ୍ନ କଲେ । ପରେ ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ସମ୍ପାଦକ ରୂପେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଥିଲେ । ପତ୍ରିକାରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଗୌରବର ଆଲୋଚନା ଓ ଦେଶର ତଦାନୀନ୍ତନ କାଳର ଦୁରବସ୍ଥା ଦୂର କରିବାର ନାନା ପ୍ରକାର ଇଙ୍ଗିତ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷିତ ଜନତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମଚିନ୍ତା, ଆତ୍ମମର୍ଯ୍ୟାଦା, ସ୍ୱଦେଶସେବା ଆଦି ଜ୍ଞାନର ସଞ୍ଚାର ହେଲା; ଏବଂ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ, ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତର୍କର ମୀମାଂସା ବକ୍ଷରେ ଧାରଣ କରି ପତ୍ରିକାଟି କଟକ, ଗଞ୍ଜାମ, ବାଲେଶ୍ୱର, ପୁରୀ ଓ ସୁଦୂର ରାୟପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ନାନା କୁପ୍ରଥା ମୋଚନ ନିମନ୍ତେ ଦୁନ୍ଦୁଭିଧ୍ୱନି କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ରାୟ ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓ, ବିଶ୍ୱନାଥ କର, ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି ଇତ୍ୟାଦି ବହୁ ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ସୁଲେଖକ ତାଙ୍କର ବଳିଷ୍ଠ ଲେଖନୀଦ୍ୱାରା ହିତୈଷିଣୀର କଳେବରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ।

'ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ' ଓ 'ବିଜୁଳି'

ହିତୈଷିଣୀର ଏପରି ମହାପ୍ରଚାର ସମୟରେ ଦୈବକ୍ରମେ ଗୋଟିଏ ସୁବୃହତ୍ ସାହିତ୍ୟିକ କଳହର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା । ବିଦ୍ୟାଳୟ-ସମୂହର ଡେପୁଟୀ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ବାବୁ ଶ୍ରୀ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ସେନ୍ ଉଚ୍ଚ ଓ ନିମ୍ନ ପ୍ରାଇମେରୀରେ ପାସକରିଥିବା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପାରିତୋଷିକରୂପେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଖ୍ୟାତ ରାଜକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଆଦିରସପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁସ୍ତକ ଉପହାର ଦେଉଥିଲେ । କାବ୍ୟଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅତି ଉତ୍ତମ ହେଲେହେଁ ସୁକୁମାରମତି ବାଳକମାନଙ୍କୁ ଭଞ୍ଜଗ୍ରନ୍ଥ ଉପହାର ଦେବା ସୁସଙ୍ଗତ ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅନେକ ସମୟରେ ପରିଣତବୁଦ୍ଧିର ମଧ୍ୟ ଭ୍ରାନ୍ତି ଜନ୍ମିଥାଏ ଏବଂ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାହିଁ ହେଲା । ବିରୁଦ୍ଧ ମନ୍ତବ୍ୟରେ ଏକମତ ନ ହୋଇ

ପ୍ୟାରୀବାବୁ 'ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ' ନାମକ ଗୋଟିଏ ସମାଲୋଚନା ପତ୍ରରେ ଉତ୍କଳଦୀପିକା ପକ୍ଷରୁ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରବଳ ସପକ୍ଷତା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏଥିରେ ଉତ୍କଳଦୀପିକାର ସମ୍ପାଦକ ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟ, ଦାମୋଦର ପଟ୍ଟନାୟକ ପ୍ରଭୃତି ମହୋଦୟଗଣ ପ୍ୟାରୀ ବାବୁଙ୍କ ପକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ହିତୈଷିଣୀର ଦଳ ସମ୍ପାଦକ ନୀଳମଣି ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ, କଟକ ଟ୍ରେନିଂସ୍କୁଲ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା, ଓଡ଼ିଶାର ସ୍କୁଲ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ରାଧାନାଥ ରାୟ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ଆଦି ବିରୋଧୀରୂପେ ଠିଆହୋଇ 'ବିଜୁଳି' ନାମରେ ଆତ୍ମପରିଚୟ ଦେଲେ । ଏହି ସାହିତ୍ୟିକ କଳହର ଘୋର ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଓଡ଼ିଶାର କାବ୍ୟାକାଶରେ ଗରଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟସେବୀ ଖ୍ୟାତନାମା କତିପୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ, ସେମାନେ ଦୁଇ ଦଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଈର୍ଷାର ଅନଳରେ, ହିଂସାପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଦ୍ୱେଷର ଘୃତାହୁତି ଦେଇ କଳହକୁ ପ୍ରବଳତର କଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନାରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ କବିତାଗୁଡ଼ିକର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ବଜାୟ ରଖିବା ନିମନ୍ତେ ଦୀପିକାର ପକ୍ଷ ଯେପରି ପ୍ରବଳ ଭାବେ ଆଲୋଚନା କଲେ, ତଦ୍ରୂପ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଶିଷ୍ୟସ୍ଥାନୀୟ ସୁରୁଚିଭାବ ସମ୍ପନ୍ନ ରାଧାନାଥଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ ହିତୈଷିଣୀର ଦଳ 'ବିଜୁଳି'ରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଗ୍ରହରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କଲେ । ଏହି ବାଦପ୍ରତିବାଦରେ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କର ପକ୍ଷ ସର୍ବଦା ସୁଯୁକ୍ତି ଓ ସୁବିବେଚନାର ପରିଚୟ ଦାନରେ ଯତ୍ନତତ୍ପର ଥିଲେ । ସୁତରାଂ କଳହର ଶେଷରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷର ପାଠକ ମଣ୍ଡଳୀ ହିତୈଷିଣୀ ଦଳର ଯୁକ୍ତିର ସାରବତ୍ତା ଅନୁଭବ କରି ବିଜୁଳିର ଦଳକୁ ଜୟମାଲ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । କଳହର ଉତ୍ତେଜନାରେ ଭାଷାପ୍ରତି ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କ ମନରେ ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ, ଜନସାଧାରଣ ମାତୃଭାଷା ସେବାରେ ମନୋନିବେଶ କରିବାକୁ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହେବା ଦ୍ୱାରା ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍ତମ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥିଲା ।

ଦେବଗଡ଼ରେ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ରାଜା ସୁଡ଼ଳଦେବ କଟକରେ 'ସୁଡ଼ଳ' ନାମରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରେସ୍ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ତହିଁରେ ରାଜାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥାଦି ଏବଂ ବହୁ ଲୋକଙ୍କ ପୁସ୍ତକର ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ମାତ୍ର ଏହାର ପରିଚାଳନାରେ ଉନ୍ନତି ଦୃଷ୍ଟି

ନ ହେବାରୁ ରାଜା ଏହାର ଏକାଂଶ ପରଗୁଳକ ସୀତାନାଥ ରାୟଙ୍କୁ ଦାନ କରି ଅପରାଂଶ ଦେବଗଡ଼ସ୍ଥ 'ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ' ପ୍ରେସ୍‌ରେ ମିଶାଇ ଦେଇଥିଲେ ।

କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ରଚନାବଳୀ

ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ରଚିତ 'ଶଶୋପୃଳା' କାବ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ରକଳେବର ହେଲେହେଁ ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତଥା କାବ୍ୟରେ ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ରଚନା ନୈପୁଣ୍ୟର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ନବୀନ ଲେଖକମାନେ ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଅଳଙ୍କାରରେ ପ୍ରାୟ ଅନଭିଜ୍ଞ ଦେଖାଯାନ୍ତି ; ସୁତରାଂ ସେ ସମସ୍ତ ଲେଖାରେ ଇତର ପ୍ରୟୋଗ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି 'ଶଶୋପୃଳା' ଦର୍ଶନରେ ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ—

"ଆନନ୍ଦ ନନ୍ଦନେ ଯଥା ମନ୍ଦାକିନୀ ଜଳେ
... ...
ଶଶୋପୃଳା-ଶଶିବକ୍ଷେ ନିରେଖି ତେସନେ
... ...
ଏତେ କାଳେ ମହାଗୀତେ ମୋହିଲେ ସକଳେ ।"

ବୋଲି "ବାମଣ୍ଡେଶ ରାଜା ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ସୁଢଳ ଦେବ" ନାମକ କବିତା ଗଦ୍‌ଗଦ କଣ୍ଠରେ ଗାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି; ଏବଂ ଏହି "ଶଶୋପୃଳା" ସନ୍ଦର୍ଶନରେ ଛତିଶ ଗଡ଼ର ସୁନାମଧନ୍ୟ କବି ଓ ଲେଖକ ପଣ୍ଡିତ ଲୋଚନପ୍ରସାଦ ପାଣ୍ଡେୟ ତାଙ୍କର "ମହାନଦୀ" କାବ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ—

"... ... ରାଜର୍ଷି ସୁକବି,
କୌଶଳେ ରଚିଲେ ଶଶୋପୃଳା ଛବି ।"

ବୋଲି ସାର ବାସୁଦେବଙ୍କ "ଶଶୋପୃଳା"କୁ ସ୍ୱାଗତ କରିଛନ୍ତି ।

ବାସୁଦେବ ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ସହ ସଟୀକ ଚଣ୍ଡୀ, ଗଦାଧର ସ୍ମୃତି, ଦଶକର୍ମ ପଦ୍ଧତି, ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ, ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାକର ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଅଷ୍ଟକ ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ପ୍ରକାଶ କରାଇ ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କର ପ୍ରଭୂତ ଉପକାର କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଅଶୁଦ୍ଧ-ଉଚ୍ଚାରଣ-ପଟୁ, ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନହୀନ, ସଂସ୍କୃତବର୍ଣ୍ଣରହିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଅମନୋଯୋଗୀ ହୋଇ ବୈଦିକ କର୍ମ ଆଦି ଅଶୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ପରିଚାଳନା କରୁଥିବାର ଉପଲବ୍ଧି କରି ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ଲେଶ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ସମଗ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜ ଯେପରି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଆୟତ୍ତ କରି ନିଷ୍ଠା ଓ ବିଶୁଦ୍ଧ ଭାବେ ତାଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସାଧନ କରି ପାରିବେ ତତ୍ପ୍ରତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ମାନଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ଯେଉଁମାନେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲେ, ତାଙ୍କର ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନରେ ପୌରୋହିତ୍ୟ କରିବା ରାଜାଦେଶରେ ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା ଏବଂ ଏହା ଅମାନ୍ୟ କଲେ ଦଣ୍ଡବିଧାନ ହେବାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚାର କରା ଯାଇଥିଲା (୧୮୯୭) ।

ତହୋପୂଜା ପରି ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଆହୁରି କେତେକ ସ୍ୱକୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଛି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ 'ବୀରବାମା' ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ଝାନ୍ସିର ରାଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈଙ୍କ ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରବଣରେ ତାଙ୍କର କ୍ଷତ୍ରିୟ ଧମନୀରେ ବୀର ରକ୍ତ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ 'ବୀରବାମା' ରୂପେ କ୍ଷରିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈଙ୍କ ଚରିତ କଥା ଅବଲମ୍ବନରେ 'ବୀରବାମା' ରଚିତ, ଯାହା କି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରରେ ଉଚ୍ଚ ସମାଦର ଲାଭ କରିଅଛି ।

ବମ୍ବାଇ ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଭ୍ରମଣ

ଭାରତର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ ଭ୍ରମଣାନ୍ତେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ସୁଢ଼ଳଦେବ ଦେଶ ଭ୍ରମଣରେ ପୁନର୍ବାର ନାଗପୁର ଅଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ନାଗପୁରର ଅମ୍ବାଝରି ଜଳାଶୟର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ସହରରେ ଜଳସେଚନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖି ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ । ବମ୍ବେ ପଥରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ଅନ୍ୟତମ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ସ୍ଥାନ ନାସିକରେ ଅବତରଣ କରି ସେଠାରେ ଗୋଦାବରୀ ସ୍ନାନ, ପଞ୍ଚବଟୀ ଦର୍ଶନ, ପାଣ୍ଡବଗୁହା, ବାଜୀରାଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରାମ ମନ୍ଦିର ଏବଂ ତପୋବନ ନାମକ ରାମ ସୀତାଙ୍କର ଉପବନ ବାସସ୍ଥଳୀ ଦେଖି ଅତ୍ୟନ୍ତ

ସୁଖ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ବମ୍ବେ ସହରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଏଲଫ୍ୟାଣ୍ଟ ଦ୍ୱୀପର ପର୍ବତଗୁହା, ନାନା ଦେଶୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ, ରାଜୋଦ୍ୟାନ, ଇତ୍ୟାଦି ବଡ଼ ବଡ଼ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଏବଂ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ଟାରମିନାସର ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ଦେଖି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭୂତ ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରି ଟିକାୟତଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ରଖି ସେହି ଅଭିଜ୍ଞତା ଅର୍ଜ୍ଜନର ସୁଯୋଗ ନେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବମ୍ବେଇର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦେଶ ଓ ସମାଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରି ପଣ୍ଡିତା ରମାବାଈଙ୍କ ସାରଦା ସଦନ ଯାଇ ତାଙ୍କ ସହିତ ପରିଚୟ ଲାଭରେ ଆପ୍ୟାୟିତ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତରେ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟାଳାପ କରିଥିଲେ ତାହା ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା:—

ସାର୍ ବାସୁଦେବଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନ:—

"ଯା ବୈ ବିଶ୍ୱେଶ-ଲକ୍ଷ୍ମୀପତିମୁଖ ନଳିନାନ୍ନିର୍ଗଳଦ୍ୱାକ୍ ସୁଧାବ୍ଧି—
ପ୍ରୋତ୍ତୁଙ୍ଗକଲ୍ଲୋଲଜାଲେ ତବ ପରମସୁଖଂ ପୂର୍ବ୍ବେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମଃ ।
ତସ୍ମାନ୍ନିର୍ବ୍ୟାଜ-ଧର୍ମ୍ମାତ୍ ସବିମଳ କୁଳଜେ ! ନିଷ୍କଳଙ୍କାତ୍ କଥଂତେ
ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତାଃ ପବିତ୍ରାଃ ସୁଲଳିତ ମତୟୋରେମିରେବୈ ବିଧର୍ମ୍ମେ ॥

ପଣ୍ଡିତା ରମାବାଈଙ୍କ ଉତ୍ତର—

"ନାସ୍ମାକଂ ବିଧର୍ମ୍ମଃ ବସ୍ତୁତ ଈଶ୍ୱରେ ଜୀବସ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଏକଧର୍ମ୍ମଃ, ସତ୍ତୁ ବେଦାଽଧ୍ୟୟନାଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତି, କିନ୍ତ୍ୱସ୍ମାକଂ ବେଦାଧିକାରୋନାସ୍ତି, ସ୍ତ୍ରୀ ଶୂଦ୍ରୌ ନାଧୀୟେତା ମିତ୍ୟୁକ୍ତେ ଏବଂ ଚ ହିନ୍ଦୁ ମତେ ସ୍ତ୍ରୀଣାଂ ହି ପତିଦେବତା ଇତ୍ୟୁକ୍ତଂ ମନୁଷ୍ୟପୂଜନଂ ସିଦ୍ଧଂ ତାବତାପରମ ପ୍ରାପ୍ତି-ର୍ନ୍ନଭବିଷ୍ୟତି ଶଙ୍କାଶାଯ୍ୟା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ୍ମ ପରିତ୍ୟାଗୋ ବିଶ୍ୱସ୍ତାନିତ୍ୟାଦି ।"

(ବ୍ୟାଖ୍ୟା: ପ୍ରଶ୍ନ—ଯେଉଁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ୍ମ ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର ଓ ନାରାୟଣଙ୍କର ମୁଖପଦ୍ମରୁ ନିର୍ଗତ ବାକ୍ୟରୂପ ସୁଧାସମୁଦ୍ରର ଉତ୍ତାଳ ଓ ଚଞ୍ଚଳ ତରଙ୍ଗମାଳାର ଉପରେ ଭାସିଥିଲା, ଏବଂ ଯାହା ତୁମ୍ଭର ସୁଖର କାରଣ ଥିଲା, ହେ ବିମଳ-କୁଳୋଦ୍ଭବେ ! ସେହି ନିଷ୍କଳଙ୍କ ଓ ଅକପଟ ଧର୍ମ୍ମରୁ ତୁମ୍ଭର ପବିତ୍ର ସୁଲଳିତ ମତି କାହିଁକି ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତ ହେଲା ଏବଂ କେଉଁ କାରଣରୁ ତାହା ଭିନ୍ନ ଧର୍ମ୍ମରେ ଆସକ୍ତ ହେଲା ?

ଉତ୍ତର—ମୁଁ ଯେଉଁ ଧର୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଅଛି, ତାହା ବିଧର୍ମ ନୁହେ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଜୀବର ସମ୍ବନ୍ଧ ବସ୍ତୁତଃ ଧର୍ମ । ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧ ବେଦାଧ୍ୟୟନରୁ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବେଦାଧିକାର ନାହିଁ । କାରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି, ସ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ଶୂଦ୍ର ବେଦାଧ୍ୟୟନ କରି ପାରିବେ ନାହିଁ । ଏହି ଭାବରେ ସ୍ତ୍ରୀଗଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପତିହିଁ ଦେବତା, ଏହା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉକ୍ତ ଅଛି । ସୁତରାଂ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ମନୁଷ୍ୟ ପୂଜନଦ୍ୱାରା ପରମ ପଦର ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ମୋର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପରିତ୍ୟାଗ ଶ୍ରେୟସ୍କର ହୋଇଅଛି ।)

ଅହମଦାବାଦର ସୁବୃହତ୍ କପଡ଼ା କାରଖାନା ଦେଶୀୟ ଧନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଦେଶୀୟ ଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେବା ଦେଖି ସୁଚଳଦେବ ଅପରିମେୟ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରି ପୁନା ଯାତ୍ରାକଲେ । ସେଠାରେ ସେ ଶିବାଜୀଙ୍କ ନାନା କୀର୍ତ୍ତି ବିଶେଷତଃ ମୁସଲମାନ-ପ୍ରଭାବ-ବିବର୍ଜିତ ନାରୀଙ୍କର ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ବିଚରଣ ସ୍ୱ ଚକ୍ଷୁରେ ସନ୍ଦର୍ଶନ କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ନାରୀଙ୍କର କଠୋର ଅବରୋଧର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରତି ଆସ୍ଥାହୀନ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭ ଫଳରେ ସେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତିନୀତିର ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଗ୍ରହଣରେ ସର୍ବଦା ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସମୟ-ସ୍ରୋତରେ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତିକୁ ଯେଉଁସବୁ ଆବର୍ଜନା ମଳିନ ଓ ଦୁର୍ବଳ କରିଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ମୂଳୋଚ୍ଛେଦନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରାଣପଣେ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ପୁନାରୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ନନ୍ଦନକାନନ ବାଙ୍ଗାଲୋର ଗମନ କଲେ । ଦେବଗଡ଼ର ରାଜପଥ, ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱର ଅଟ୍ଟାଳିକା ଓ ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ବାସୋପଯୋଗୀ ଗୃହ ସମସ୍ତ ଦେଖି ମନେହୁଏ, ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ସେହି ବାଙ୍ଗାଲୋର ସହରର ଛାପ ହୃଦୟରେ ରଖି ଆପଣା ରାଜଧାନୀକୁ ସୁସଜ୍ଜ କରିଥିଲେ ।

ଆସ୍ଥାବାନ୍ ହିନ୍ଦୁରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମହୀଶୂର ଆଦର୍ଶ ରାଜ୍ୟ । ସେଠାରେ ସେ ଶୀର୍ଷ ରାଜପୁରୁଷଙ୍କ ସହିତ ରାଜ୍ୟର ହିତାହିତ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରି ବିଖ୍ୟାତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଖଣି ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ । ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଭ୍ରମଣରେ ଜ୍ଞାନୋପାର୍ଜ୍ଜନ ଓ ନାନା ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଗ୍ରହ ଛଡ଼ା କେବେହେଲେ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ଲାଭ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନ ଥିଲା । ମହୀଶୂରରୁ ତ୍ରିଚିନାପଲ୍ଲୀ ଓ ତାଞ୍ଜୋର ଦେଇ ସେତୁବନ୍ଧ ରାମେଶ୍ୱରରେ ସୀତା ଉଦ୍ଧାରର ଅବ-

ଲମ୍ବନ ସୂଚକ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକ ଦର୍ଶନ କରି ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣର ସୁସ୍ୱାଦୁ ଆମ୍ବ ଓ କମଳାର ଗୁଳ୍ମଗଛ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ପଥରେ ତାଞ୍ଜୋର, କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଖି ତ୍ରିଚିନାପଲ୍ଲୀରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେଠାରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସୂତା, ଜରି ଓ ରେଶମ ବସ୍ତ୍ର ବୟନ କାର୍ଯ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଯାତ୍ରା କଲେ । ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ନାନାସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନୂତନ ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ ତତ୍ତ୍ୱ ଅବଗତ ହୋଇ ସେଠାର ସୁବିସ୍ତୃତ ସମୁଦ୍ରତଟଭୂମି (Marine) ଦେଖି ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ବ୍ରିଟିଶ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନତମ ଦୁର୍ଗ ଫୋର୍ଟ ସେଣ୍ଟଜର୍ଜର ସୈନ୍ୟାବାସ ଓ ଯୁଦ୍ଧୋପକରଣ ସମସ୍ତ ଦେଖି ସେ ବାଲି ରାଜାର ରାଜଧାନୀ କିଷ୍କିନ୍ଧ୍ୟା ଯାଇ ସେଠାରେ ରାମାୟଣ କଥିତ ପମ୍ପାସରୋବର, ସୀତା ହରଣ ପରେ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ମାଲ୍ୟବାନ ପର୍ବତରେ ଗୁମ୍ଫାନିବାସ, ଋଷ୍ୟମୂକ ପର୍ବତ ଓ ତୁଙ୍ଗଭଦ୍ରା ଦର୍ଶନ କରି ସମସ୍ତ ବିବରଣ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର କାଞ୍ଚିନଗର ଓ ମଦୁରାସ୍ଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୀନାକ୍ଷୀ ମନ୍ଦିର ଏବଂ ପାଣ୍ଡ୍ୟରାଜାଗଣଙ୍କର ପୁରାତନ କୀର୍ତ୍ତିମାନ ପରିଦର୍ଶନ କରି ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ସମାଜ ସଂସ୍କାର କେନ୍ଦ୍ର ରାଜମାହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ପର୍ବତମାଳା ଉପରେ ସ୍ଥିତ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ-ନିବାସ ଓୟାଲଟିୟରରେ କିଛିକାଳ ରହି ଉତ୍କଳସମ୍ରାଟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ଅମର କୀର୍ତ୍ତି ସୀମାଚଳ ତୀର୍ଥ ଦର୍ଶନାନ୍ତେ ବିଜୟ ନଗରକୁ ଆସି ଭାରତବିଖ୍ୟାତ ସୁସ୍ୱାଦୁ ଆମ୍ବଗଛର କଲମ ଓ ଚାରା ନିଜ ରାଜଧାନୀକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ସେଠାରୁ ପୁନର୍ବାର ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ରେଲ୍‌ୱେ ସନ୍ଧିସ୍ଥଳ ବେଜୱାଡ଼ା ଫେରି ଭାରତୀୟ ପ୍ରଧାନ ଓ ସୁବୃହତ୍ କରଦ ମିତ୍ରରାଜ୍ୟ ହାଇଦ୍ରାବାଦର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ରାଜ୍ୟପରିଚାଳନାର ତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ପରିଚୟ ଲାଭ କରି ଏବଂ ଗୋଲକୁଣ୍ଡାର ହୀରକଖଣି ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ଭୁସାୱଲ ପଥରେ ଜବଲପୁର ଯାତ୍ରା କଲେ । ଏଠାକାର ମାର୍ବଲ-ପାହାଡ଼ ଓ ବିନ୍ଧ୍ୟ ତଟରେ ନର୍ମଦାର ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଜଳରାଶିର ଶୋଭା ଉପଭୋଗ କରି କାଟନି ଓ ବିଳାସପୁର ବାଟେ ସୁସ୍ଥ ଶରୀରରେ ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତ ହେଲେ ।

ରାଜା ସାର ସୁଚଳଦେବ ନାନା ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ଓ ନାନାବିଧ ଲୋକଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଗ୍ରହ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅଭିଜ୍ଞତା ସହିତ ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନର ଆଲୋକ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ

କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରି ବାମଣ୍ଡାକୁ ଅଗ୍ରଗତିର ପନ୍ଥାରେ ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ ରାଜ୍ୟର ତଥା ପ୍ରଜା ବର୍ଗଙ୍କର ଚିର କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ରାଜ୍ୟର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଉନ୍ନତି

ରାଜା ବାସୁଦେବ ନାଗପୁର ଭ୍ରମଣ କାଳରେ କମଳାଲେମ୍ବୁର ଆବାଦ ଦେଖି ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ କମଳା ଉତ୍ପାଦନ ଉପଯୋଗୀ ଭୂମି ନିର୍ବାଚନ କରି କମଳା ଚାଷ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏହା ଫଳରେ କମଳା ଲେମ୍ବୁର ଅଭାବ ରାଜ୍ୟରେ ଦୂର ହୋଇ ବାହାରକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚୁର ଭାବରେ ରପ୍ତାନି ହେଲା । ଫଳରେ ପରେ କ୍ରମେ ଏହି ଚାଷର ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରୁ, ଏପରିକି ଜନ ସାଧାରଣ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଉତ୍ସାହିତ ହେବାରୁ, କମଳାଲେମ୍ବୁର ଚାଷ ପ୍ରସାର ଲାଭକରି ରାଜ୍ୟର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ କମଳା ବଗିଚାମାନ ଶୋଭା ପାଉଅଛି ।

ପ୍ରଜା ସାଧାରଣଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ, କେବଳ ବାମଣ୍ଡାରେ କାହିଁକି ସମଗ୍ର ଭାରତରେ କୃଷି । ସୁତରାଂ କୃଷିର ଉନ୍ନତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଓ ଉତ୍ସାହ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ସେ ଦେବଗଡ଼ରୁ ଦଶ ମାଇଲ ଦୂରରେ ବଲମ୍ ନାମକ ଖମାରରେ ଆଦର୍ଶ କୃଷିକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ୧୩୭ ପ୍ରକାରର ଧାନ ଅଣାଇଁ ରାଜ୍ୟରେ ସେ ସବୁ ଚାଷର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରାଇଥିଲେ । ଜମିର ଉର୍ବରତା ଓ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶସ୍ୟର ଉତ୍କୃଷ୍ଟତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ସେଠାରେ କୃଷି କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ସହାୟତା ଦେବା ନିମନ୍ତେ ନିଜେ ସର୍ବଦା କୃଷିକ୍ଷେତ୍ର ପରି-ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ପାର୍ବତ୍ୟ-ପ୍ରଦେଶରେ ଆବାଦୀ ଜମିର ଗୁଣାଗୁଣ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ଯେପରି କଠିନ, ବୃଷ୍ଟିର ଅଭାବରୁ କୃଷି ରକ୍ଷା କରିବା ତତୋଽଧିକ ସାଧ୍ୟାତୀତ । ସରକାରଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ଜଳସେଚନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲେହେଁ ବୃଷ୍ଟି ଅଭାବରୁ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଶସ୍ୟହାନି ହୋଇ-ଥାଏ । ଏତାଦୃଶ ବିବିଧ ହେତୁ ହେତୁ ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଅଭାବ ଅନଟନର ଅଗ୍ନି ଜଳି ଉଠିଲେହେଁ ବାମଣ୍ଡାରେ ଏହାର ସଙ୍ଘଟନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଳ୍ପ । କାରଣ ବାମଣ୍ଡାର ପ୍ରଜାମାନେ ବୃଷ୍ଟି ଜଳକୁ ସଞ୍ଚୟ ଓ ନଦୀ ପ୍ରବାହକୁ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିବାର ଉପାୟ ରାଜାନୁଗ୍ରହରୁ ଶିଖି-ପାରି ଅଛନ୍ତି । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଅଭାବ ସମୟରେ, ରାଜାଦେଶ ବ୍ୟତୀତ "ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟ ବାହାରକୁ ଯିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନ ଥିଲା"—

"Resolution of the C. P. government (1897) says:— But save in Bamra, where the prohibition of export of food grains appears to have secured the immediate object with it was issued by the chief."

ଜଳ ସେଚନର ବ୍ୟବସ୍ଥା

ଦେବଗଡ଼ର ଉତ୍ତରରେ ପର୍ବତ ବକ୍ଷରୁ ଯେଉଁ ଜଳପ୍ରବାହ ପତିତ ହେଉଅଛି ତାହା ଓଡ଼ିଶାରେ "ପ୍ରଧାନପାଟ" ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଏହି ଜଳରାଶି ରାଜଧାନୀର ପ୍ରାନ୍ତ ଦେଇ କ୍ଷୁଦ୍ର ନଦୀ ଆକାରରେ ଚାଲି ଯାଉଥିବା ଦେଖି ରାଜା ବାସୁଦେବ ଏହି ପବିତ୍ର ଜଳର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର ନିମନ୍ତେ ଦେବଗଡ଼ବାସୀଙ୍କ ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ଜଳକୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ଜାଣିଲେ ଯେ ଏହା ବ୍ୟବହାର-ଯୋଗ୍ୟ ଓ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର । ସୁତରାଂ ପର୍ବତର ମୂଳଦେଶରୁ ଇଷ୍ଟକନିର୍ମିତ ଜଳପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ଆଣି ଚୌବାଚ୍ଚା ଓ ନଳ ଦ୍ୱାରା ସହର ଭିତରେ ଜଳପ୍ରାପ୍ତିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ପ୍ରଧାନପାଟର ଜଳ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀର ସ୍ନାନ, ପାନ ଓ ରନ୍ଧନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ ହେଉଅଛି ।

ବାମଣ୍ଡର ଶସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରର ଜଳାଭାବ ଦୂର କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେ, ନାଗପୁରର ଅମ୍ବାଝରି ଜଳାଶୟ ଅନୁକ୍ରମେ, କଳାଞ୍ଜରି ଓ ମଲୁଆଳି ନାମକ ପାର୍ବତ୍ୟ ନଦୀଦ୍ୱୟର ଜଳସ୍ରୋତ ରୋଧ କରି ଅତିରିକ୍ତ ଜଳକୁ ବାହାର କରିଦେବା ପାଇଁ ଆନିକଟ୍ ବସାଇ ପ୍ରୟୋଜନମାୟ ଜଳ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କେନାଲଦ୍ୱାରା ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେଚନ କରାଇବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଅଛନ୍ତି । ଅଭିଜ୍ଞ ସ୍ଥପତିର ସାହାଯ୍ୟ ନ ନେଇ ଏପରି ସୁବୃହତ୍ ବାରିବେଷ୍ଟନୀ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରାଇବାରେ ଯେ କେତେ କାୟିକ ଓ ମାନସିକ ଶ୍ରମର ପ୍ରୟୋଜନ ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ରାଜା ହୋଇ ସାଧାରଣ ପ୍ରଜା ଓ ମୂଲିଆଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମିଳିମିଶି ସ୍ୱୟଂ ଏହି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିବା ରାଜା ସୁଚଳଦେବଙ୍କର ବିଶେଷତ୍ୱ । ସେ "ସ୍ୱୟଂ ସର୍ବବିଧ କାର୍ଯ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଫଳ ଲାଭ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନରପତିମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି" ବୋଲି କମିଶନରଙ୍କ ରିପୋର୍ଟରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

"The Chief of Bamra Raja Sudhal Deo, C.I.E, continues to set a good example to his neighbours (other chiefs) by his personal interest in & attention to the business of his State in every department (Extract taken from the resolution of the local Govt.)' Sd. F. C. Anderson, Chief Secretary, to the Commissioner. C.P.

ବଳମ୍‌ରେ ନାନାପ୍ରକାର ଶାକସବଜୀ ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିବିଧ ପ୍ରକାର ଫଳବୃକ୍ଷର ଗୁଣ୍ଡା ଓ କଲମ ଅଣାଇଁ ସେ ଆଦର୍ଶ ଉଦ୍ୟାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପାଟଣା, ମାଲଦା ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ଭଲ ଭଲ ଜାତୀୟ ଆମ୍ବ ଆଣି ସେଠାରେ ରୋପଣ କରିଥିଲେ । ବିଶ୍ରାମ-ଭବନ ପାଇଁ ଅନ୍ୟୁନ୍ନତ ପାହାଡ଼ର ଚାଳୁ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଯାଇ ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସୁନ୍ଦର ଗୃହ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶୈଳଖଣ୍ଡ ଉପରେ ଜନଗଣଙ୍କ ଧର୍ମ୍ମକର୍ମ୍ମର ସୁବିଧା ସକାଶେ ଯେଉଁ ଦେବାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇଥିଲେ ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ବର୍ତ୍ତମାନ । ଉକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସ୍ତର ଫଳକରେ ନିମ୍ନାଙ୍କିତ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି :—

"ରାଜ୍ଞା ଶ୍ରୀବାସୁଦେବେନ ରାମଗୋବିନ୍ଦ ମନ୍ଦିରଂ ।
ଊନବିଂଶ ଶତଂସ୍ୟାନ୍ତେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦେ ନିର୍ମ୍ମିତ ମସ୍ତା ॥ "

ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରର ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟାଦି ରଖିବା ନିମନ୍ତେ ଗୋଲା-ଘର, ଭଣ୍ଡାର ଘର ଓ କର୍ମ୍ମଚାରୀଙ୍କ ରହିବା ନିମନ୍ତେ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ପକ୍କା ଗୃହମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ରହିଅଛି ।

ରାଜଧାନୀରେ ରାଜୋଦ୍ୟାନ

ଦେବଗଡ଼ରେ ରାଜା ସୁଢ଼ଳଦେବଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଉଦ୍ୟାନ ଗୋଟିଏ ଅପୂର୍ବ ଦୃଶ୍ୟ । ଏହି ଉଦ୍ୟାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ଯେଉଁ ପରିମାଣର ଅର୍ଥବ୍ୟୟ, ଶିଳ୍ପଜ୍ଞାନ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ବୁଦ୍ଧିର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରା ହୋଇଅଛି ତାହା ସବୁବେଳେ ରାଜବୁଦ୍ଧିରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଉଦ୍ଭିଦ ତତ୍ତ୍ୱରେ ଉତ୍ତମ ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲେ ଏପରି ପରିପାଟୀରେ ଉଦ୍ୟାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ଉଦ୍ୟାନର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ, ବ୍ୟାଘ୍ର, ହରିଣ ପ୍ରଭୃତି ଜୀବମୂର୍ତ୍ତି ଗଠିତ ଏବଂ ନାନା ଦେଶୀୟ ନରନାରୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ନାନା ପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥାରେ ନାନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହି ଦର୍ଶକଙ୍କ ମନର କୌତୂହଳୋଦ୍ଦୀପକ ହୁଅନ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତି କଳାର ନିର୍ମାଣ-ପାରିପାଟ୍ୟ ଏପରି ଯେ ସେମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରର ଭାବଭଙ୍ଗୀ ଫୁଟି ବାହାରିବା ପରି ବୋଧ ହୁଏ । ଉଦ୍ୟାନର ଏକ ଅଂଶରେ ମାଦକସେବୀଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ମଜଲିସ୍‌ର ଆଡ୍‌ଡା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଛିନ୍ନବସ୍ତ୍ର ଓ ଜୀର୍ଣ୍ଣଦେହ ମୂର୍ତ୍ତି ଆକାରରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି । ରାଜାଙ୍କର ସୁରା, ଅଫିମ ଓ ଗଞ୍ଜେଇ ସେବନ ପ୍ରତି ଏତେ ଘୃଣା ଥିଲା ଯେ ସେ ଜନସମାଜକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଏହି ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ଦେଖାଇ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି । ଉଦ୍ୟାନର ଅନ୍ୟ ଅଂଶରେ ବିଶିଷ୍ଟ ମନୁଷ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଝାନ୍‌ସିର ମନସ୍ୱିନୀ ରାଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈ ବିରାଜିତା । ଉଦ୍ୟାନ ଭ୍ରମଣ ସମୟରେ ଜନୈକ ବ୍ରିଟିଶ କର୍ମଚାରୀ ଇଂରେଜ ରାଜଦ୍ରୋହୀର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିବା କଥା ଇଙ୍ଗିତ କରିବାରୁ ରାଜା ସୁଢ଼ଳଦେବ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରରେ କହିଥିଲେ ଯେ, ଏତଦ୍‌ଦ୍ୱାରା ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କୁ ଲାଞ୍ଛନା ଦେବା ବା ଅବମାନନା କରିବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେ । ଜଣେ ଭାରତୀୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଲଳନା କିପରି ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଇ ଏତେ ବଡ଼ ରାଜ ଶକ୍ତି ସମକ୍ଷରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ, ତହିଁରେହିଁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ସେ ଏହି ନାରୀମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଉଦ୍ୟାନର ସମଗ୍ର ଅଂଶ ନାନା ଜାତୀୟ ପୁଷ୍ପଲତା ଓ କୁସୁମ-ଗୁଳ୍ମ-ପରିଶୋଭିତ ଏବଂ ନାନା ଦେଶରୁ ଆନୀତ ବିବିଧ ବୃକ୍ଷସୁଶୋଭିତ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ବିବିଧ ଫଳପ୍ରଦ ବୃକ୍ଷ ବାରମାସ ଫଳ ପ୍ରଦାନରେ ରତ । ଉଦ୍ୟାନର ଏକ ଭାଗରେ ଶାକ୍‌ସବଜୀ ଓ ପନପରିବା ବଗିଚା ରଖା ଯାଇଛି । ତଦ୍ୱାରା ରାଜ ପରିବାରର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଲୋକଙ୍କର ନିତ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ସାଧିତ ହୁଏ । ରାଜାଙ୍କର ଏହି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ଦର୍ଶନକରି ବାର୍ଷିକ ଶାସନ ବିବରଣୀରେ ଇଂରେଜ ସରକାର ତାଙ୍କୁ "ସଦୁତ୍ସାହୀ ଉଦ୍ଭିଦ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ" ବୋଲି ସାଧୁବାଦ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି:—

' 'The state garden to which reference is made in the report deserves some mention. That at

Deogarh is of a specially high order. Raja himself is an enthusiastic gardener & is fond of experimenting with exotics." (Administration Report. 1895.)

ପୁନଶ୍ଚ ୧୮୯୮ ସାଲରେ କମିଶନର ଏ ସବୁ ବିଷୟରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରି ବିଶେଷ ପ୍ରଶଂସା କରି ଅଛନ୍ତି:—

"The Raja's gardens testify to the great personal interest he takes in horticulture······The Raja's effort to popularise the potato, are meeting with success." (Commissioner's report. 1898.)

କାରାଶାସନ

ରାଜା ବାସୁଦେବ କୟେଦୀମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ପକ୍କା ଗୃହ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ରଖାଇ ଥିଲେ । ଏହା ସନ୍ଦର୍ଶନରେ ବାର୍ଷିକ ଶାସନର ମନ୍ତବ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଶଂସାଗର୍ଭିକ ବାକ୍ୟ ଲିଖିତ ଅଛି ତାହା ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

"Indeed it is no uncommon experience to find that the convicts are housed in much better buildings than those occupied by the Rajfamily."
(Ad. Report. 1899.)

ରାଜାଙ୍କର ସୁଚିନ୍ତିତ କାରା ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ଅତି ସୁଶୃଙ୍ଖଳ । ସେ ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନାନାବିଧ ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବାର ସୂଚନା ଦେଇ ବହୁଅର୍ଥ ବ୍ୟୟକରି କୟେଦୀମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ ସୁଦକ୍ଷ କାରିଗର ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ସେମାନେ ସୁଚାରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ସତରଞ୍ଜି, ଆସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ତିଆରି କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ ।

ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀର ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବନ୍ଦୀମାନେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଚିରନିନ୍ଦିତ ଓ ସର୍ବଜନପରିତ୍ୟକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଅର୍ଥକରୀ ଶିଳ୍ପଶିକ୍ଷା ଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା କେତେ ଅପରାଧୀ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱଭାବଗୁଣରୁ ଅବ୍ୟାହତି ଲଭକରି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷମ ହୋଇ ଆତ୍ମ-

ପୋଷଣରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କୁ ବିବିଧ ପ୍ରଣାଳୀର କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୋଗ କରିଦେବା ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣର ଉତ୍କୃଷ୍ଟତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ବ୍ରିଟିଶ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଶଂସା କରି ଯାଇ ଅଛନ୍ତି ।:—

The arrangement appears to work very satisfactorily & the prisnors are employed on a variety of forms of labour. Their health is carefully attended to···" (Report. 1893.)

ବାମଣ୍ଡାର ରାଜସଭା

ବାମଣ୍ଡାର ରାଜସଭା ସର୍ବଦା ସରଳ ଓ ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟ । ରାଜାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣପାର୍ଶ୍ୱରେ ବୃହତ୍ କାର୍ପେଟ୍ ବିସ୍ତାରିତ ଆସନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏବଂ ରାଜାସନ ସଂଲଗ୍ନ ବାମଭାଗରେ ଅମାତ୍ୟଗଣ, ଦରବାରର ସୌଷ୍ଠବ ଓ ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନ କରିଥାନ୍ତି । ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ବିସ୍ତୃତ ରାଜକୀୟ ପୁସ୍ତକାଗାର (Personal Library) ବିଦ୍ୟମାନ ।

ରାଜା ବାସୁଦେବ ଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କାଳରେ ଏବଂ ପରେ ଟିକାୟତଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ରଖି ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଶିକ୍ଷାକରାଇ ପରିଚାଳନାର ଅନେକାଂଶ ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ବାମଣ୍ଡାର ଶାସନରେ ଦେୱାନ ଶବ୍ଦ ଶୁଣା ଯାଇ ନଥିଲା ।

"In the administration of Bamra the designation of Dewan is not & never has been known." (Report. 1894)

ଅତି ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷା ଲାଭଦ୍ୱାରା ଏବଂ ମାନସିକ ଶକ୍ତିର ପରିଚାଳନା ଫଳରେ ସେ ପ୍ରକୃତ ରାଜପଦବୀ ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ଦକ୍ଷତାଲାଭ କରିଥିଲେ । ଇଂରାଜୀ ନ ଜାଣିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନେକକାଳ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନାରେ ଲିପ୍ତଥାଇ ଇଂରାଜ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଇଂରାଜୀରେ ଯେଉଁ ସବୁ ପତ୍ରାଳାପ ହେଉଥିଲା ସେହି ସମସ୍ତର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀର ଇଙ୍ଗିତ ନିଜେ କରି ଦେଉଥିଲେ । ଯଦିଓ ଇଂରାଜୀରେ ଲେଖାପଢ଼ା କରିବା ନିମନ୍ତେ

ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାଇଭେଟ୍ ସେକ୍ରେଟାରୀ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ; ତଥାପି ରାଜା ବାସୁଦେବ ସମସ୍ତ ଲେଖାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ତହିଁର ଉତ୍ତରଦେବା ପ୍ରଣାଳୀ ଏବଂ କେଉଁଠାରେ ଉପଯୋଗୀ ଇଂରାଜୀ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ "ବକ୍ତବ୍ୟ ବିଷୟର ଶକ୍ତି ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବ" ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଦେଉଥିଲେ । କେବଳ ଶୁଣି ଶୁଣି ବୈଦେଶିକ ଭାଷାର ମର୍ମ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଏବଂ ସଂଶୋଧନାଦି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଏହିଭଳି ଖୁବ୍ କମ ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ।

ବାମଣ୍ଡାର ଡାକ ବିଭାଗ

ବାମଣ୍ଡାରାଜ୍ୟ ସହିତ ବାହାରର ସୁବିଧା ସମ୍ପର୍କ ରଖିବା ପାଇଁ ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ଭିତରେ ଚିଠିପତ୍ର ଯାତାୟାତ ନିମିତ୍ତ ରାଜା ସାର ସୁଚଳ-ଦେବ ଡାକ ବିଭାଗର ସମସ୍ତ ଖର୍ଚ୍ଚ ବହନ କରି ଡାକ ବିଭାଗ ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ବାହାରକୁ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣ ନିମନ୍ତେ ଏକ ଅଣା ଓ ରାଜ୍ୟର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ଦୁଇ ପଇସାର ଟିକଟ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ କାଳପରେ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କ "ପୁନଃ ପୁନଃ ପ୍ରସ୍ତାବ ଓ ଅନୁରୋଧରେ" ଏବଂ "କାର୍ଯ୍ୟର ସୁବିଧା ହେବାର ପ୍ରତ୍ୟାଶାରେ", ବିଶେଷତଃ, ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର ବ୍ୟୟ ନିବାରଣର ଅନ୍ୟପନ୍ଥା ନ ଦେଖି ଅନିଚ୍ଛାସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଡାକ ବିଭାଗର ପରିଚାଳନାଭାର ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ :—

"The Raja has hitherto kept the postal arrangement within his state, entirely in his own hands.. The authorities of the Imperial Post Office Department are now prepared to take over the arrangements, undertaking to afford the same postal facilities & conveniences to the Public of Bamra State.... amalgamation of his local postal system with that of the Govt of India were brought to a happy conclusion & the new arrangements have been introduced with effect from 1st. Jan. 1895" (A.R. 1894)

ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟ ନିଷେଧ

ରାଜା ସୁଚ୍ଛଳଦେବ ମାଦକ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ସମସ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧ ଭାବାପନ୍ନ ଥିଲେ । କେବଳ ଔଷଧାଳୟ ଚିକିତ୍ସାଳୟମାନଙ୍କରେ ସେ ସବୁ ରଖା ହେଉଥିଲା ଏବଂ ରାଜାଦେଶ ଭିନ୍ନ ଏହା କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ବାହାରୁ ଆମଦାନୀ ହେବାର ଉପାୟ ନ ଥିଲା । ଚିକିତ୍ସାକର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ. ରାଜଧାନୀ ଦେବଗଡ଼କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଦଶମାଇଲ ମଧ୍ୟରେ ସୁରା ସେବନ ଆଇନଦ୍ୱାରା ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା । ତେବେ ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପାର୍ବଣ ଉପଲକ୍ଷରେ ସୁରା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ସେବନ କରିପାରିବାର ଅନୁମତି ଦିଆଯାଇ ଥିଲା । ଅନ୍ୟ ସମୟରେ କାହାରି ଗୃହରୁ ସୁରା ବାହାରିଲେ ସେ ରାଜଦଣ୍ଡରେ ଦଣ୍ଡିତ ହେଉଥିଲେ । ଅଭ୍ୟାସଯୁକ୍ତ ଅଫିମଖୋରମାନଙ୍କ ନାମ ପୁଲିସ ଥାନାରେ ଦର୍ଜ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଏମାନେ ନିୟମିତ ପରିମାଣର ଅଫିମ କ୍ରୟ କରି ସେବନ କରି ପାରୁଥିଲେ । ଏହି ଦୁର୍ନୀତି ନିବାରଣ ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କୁ ବ୍ରିଟିଶ ରାଜ ସରକାର ପୁନଃ ପୁନଃ ଯେଉଁ ସାଧୁବାଦ କରିଅଛନ୍ତି ତହିଁର କିୟଦଂଶ ଦିଆଗଲା :—

"Bamra is the only state wich has succeeded in effectually dealing with this (smuggled ganja) difficulty, another testimony to the practical manag-ment of the Raja. (Resolution of the C.P. Govt. 1894.)

ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଜଣେ ଖ୍ୟାତନାମା ଇଂରାଜ ଧର୍ମଯାଜକ ରାଜ୍ୟ ପରିଭ୍ରମଣ ଦ୍ୱାରା ଯାହା ଉପଲବ୍ଧି କରି ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି ତହିଁରୁ ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶ ଉଦ୍ଧୃତ କରି ଦିଆଗଲା :—

"..the Raja, seeing how runious the opium habit is, has strictly prohibited its use by any, save those who have long been adicted to it..These can obtain the drug only in moderate quantity at certain Police stations, (three in number I believe); & no

one known to be adicted to opium, is eligible for employment in the state service.

The wise and enlightened policy of this Indian Prince, in thus preserving his people from a great danger is worthy of all praise, & should be published as an example to others. The British Govt. might learn a lesson from him in this matter. Its approval of his genral administration was signified not long ago by conferring the honour of knighthood ······ It would be a happy thing, if other Indian Princes & also the great British Govt. copied the example of this ruler······

(Sd/-P.E. Heberlet. Baptist. missionary.
Sambalpur. 26th April, 1897).

ଟେଲିଫୋନ

ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସମ୍ପଦ, ମାନମର୍ଯ୍ୟାଦା, ବିଦ୍ୟାଗୌରବ ବୃଦ୍ଧି କରାଇବାହିଁ ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଜୀବନର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲକ୍ଷ୍ୟଥିଲା । ସେହି ହେତୁରୁ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ସଦନୁଷ୍ଠାନକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାପାଇଁ ସେ ପ୍ରାଣପଣେ ଯତ୍ନ କରିଅଛନ୍ତି । ଦେବଗଡ଼ରେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଟେଲିଗ୍ରାଫ ସଂଯୋଗ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେ ଭାରତସରକାରଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପତ୍ରାଳାପ ଆରମ୍ଭ କଲେ । କିନ୍ତୁ ବହୁପତ୍ରାଳାପ ପରେ ସେ ଯେତେବେଳେ ବୁଝିପାରିଲେ ଯେ ମାତ୍ର ବିଂଶ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାକୁ ନିଜ ହସ୍ତରେ ରଖିପାରିବେ ଏବଂ ତାପରେ ତାହା ଗଭର୍ଣ୍ମେଣ୍ଟଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନକୁ ଚଳିଯିବ, ସେତେବେଳେ ସେ ବ୍ୟର୍ଥମନୋରଥ ନ ହୋଇ ଟେଲିଫୋନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ନିମନ୍ତେ ସରକାରଙ୍କ ନିକଟରୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ମଞ୍ଜୁର କରାଇଲେ । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଟେଲିଫୋନର ଉଦ୍ଭାବନ ସେ ଘଟନାର କେବଳ ବିଂଶ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଭ୍ୟଜଗତରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ବିଶେଷ ପ୍ରଚଳନ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ୧୯୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହିକାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ

ହୋଇ ୧୯୦୧ ରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ପ୍ରଥମରେ ଗୋବିନ୍ଦପୁର (ବାମଣ୍ଡା), କୁଚିଣ୍ଡା, ସିରଢ଼ ଓ ଦେବଗଡ଼ରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ପୂର୍ବ-ଦିଗରେ ବଲମ୍ ଓ ବାରକୁଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ମଦୁଲପାଳି ଅଞ୍ଚଳରେ ଦସ୍ୟୁଭୟ ପ୍ରବଳଥିବାରୁ ପରେ ଢେଶେଇ ବହାଲରୁ ସେଠାକୁ ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଲାଇନ ଯାଇଥିଲା । ଏହା ଭାରତରେ ଦୀର୍ଘତମ ଟେଲିଫୋନ ଲାଇନ ବୋଲି କଲିକତାର ସମ୍ବାଦ ପତ୍ର ଷ୍ଟେଟ୍ସ୍ମନ୍‌ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ୧୯୦୩ ସାଲରେ ବହୁ ଧନ ବ୍ୟୟକରି ରାଜା ସୁଢ଼ଳଦେବ ପ୍ରଥମେ ମୋଟର କାର କ୍ରୟ କଲେ । ରାଜାଙ୍କର ବହୁମୁଖୀ ଉନ୍ନତ କାର୍ଯ୍ୟଜନିତ ପ୍ରଜାଙ୍କର ତଥା ସମଗ୍ର ରାଜ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ବଙ୍ଗଦେଶର ସୁଲେଖକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବିଦ୍ୟାସାଗର ମହାଶୟଙ୍କର ଜୀବନୀ ଲେଖକ ଶ୍ରୀଚରଣ ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି—

"ବାମଣ୍ଡାର ଦିବାକର   ଗୁଣମୟ ଦଣ୍ଡଧର
ନ୍ୟାୟର ବିଗ୍ରହରେ, ବିଦ୍ୟାର ସାଗର ।
ତୁଳନା ନାହିଁକ ତବ   ଗଡ଼ଜାତେ କି କହିବ,
ଅତୁଳିତ ଭୂମି ଦେଶ ଦେଶାନ୍ତର ।
ନିଜ ଆଚରଣ ଗୁଣେ,   ଚିରଜୟୀ ସର୍ବଜନେ,
ଘୋଷେ କୀର୍ତ୍ତି ତବ, ଉଡ଼ିଶା-ଭୁବନେ ।
ମରଣେ ଜୀବନ ଦାନ,   କାର୍ଯ୍ୟ ତବ ସୁମହାନ,
ରଟେ ଯଶ ତବ, ଭାରତେ ନନ୍ଦନେ ।"

ହସ୍ତୀ ଉପଦ୍ରବ

ବାମଣ୍ଡାର ବିସ୍ତୃତ ଅରଣ୍ୟରେ ହସ୍ତୀର ସଂଖ୍ୟା କମ ନୁହେ । ହସ୍ତୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ପ୍ରଜାବର୍ଗଙ୍କର ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ଶସ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଏପରି କି ସମୟ ସମୟରେ ଦନ୍ତାବଳ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରୁକ୍ଷ ଆକାର ଧାରଣ କରି ଘର ଗ୍ରାମ ଉଜାଡ଼ି କରି ଥାଆନ୍ତି । ସୁତରାଂ ହସ୍ତୀମାନଙ୍କୁ ଖେଦା ଦ୍ୱାରା ଧରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅନୁରୂପ ରାଜସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ କରାଇ ରାଜା ସୁଢ଼ଳଦେବ ହସ୍ତୀର ଶକ୍ତିକୁ ନାନାବିଧ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୋଗ କରାଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ବିଶାଳ

ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ସୁବୃହତ୍ ଶସ୍ୟ କେଦାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ରାଜଧାନୀର ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମାଣର ଉପକରଣ ଆଦି ଆନୟନ ଓ ଉତ୍ତୋଳନ ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଇ ସଫଳ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ "ଗଜ ଧୃତ ହେବାରୁ ରାଜ୍ୟର ବାହାରେ ବିକ୍ରୟ ହୋଇ କିଛି କିଛି ଆୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ରାଜକୋଷ ବୃଦ୍ଧି କରୁଥିଲେ ।"

Tha Raja is a Capable financier. He does a good deal of profitable trade with Cuttack. He has established a large printing press, which he informs me, pays well, and he derives some revenue from the slae of elephants captured in his extensive rests.

(Administration Report. 1892)

ଗୋ ସେବା

ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ଗୋବଂଶ ରକ୍ଷା ଓ ରାଜ୍ୟରେ ଉତ୍ତମ ଶ୍ରେଣୀର ଗୋବଂଶ ଉତ୍ପାଦନ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନଯୋଗୀ ଥିଲେ । ଭାଗଲପୁର ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ମାନଙ୍କରୁ ଗାଈ ଓ ବଳଦ ଅଣା ଯାଇ ରାଜକୀୟ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ବୃହତ୍ ବୃହତ୍ ବଳିଷ୍ଠ ବଳଦମାନ ରଖାହେଲେ ଏବଂ ରାଜଧାନୀର ଦୁଗ୍ଧ ନିମନ୍ତେ ଗାଈ ପ୍ରତିପାଳିତ ହେଲେ ।

ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟର ଗୋଚର୍ମ ବିକ୍ରୟ ଠିକାଦାର ଦ୍ୱାରା କରା ହୋଇ-ଥିଲେ ନ୍ୟୂନାଧିକ ଆଠହଜାର ଟଙ୍କା ବାର୍ଷିକ ଆୟ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା । ମାତ୍ର ଏତଦ୍ୱାରା ଗୋଚର୍ମ ଲୋଭି ଠିକାଦାରଙ୍କ ପ୍ରରୋଚନାରେ ପଡ଼ି ଓ ଇତର ଲୋକମାନେ ଅଧିକ ମୂଲ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟାଶାରେ ପଡ଼ି ବିଷ ପ୍ରୟୋଗ କରି ସଚରାଚର ଗୋବଂଶ ଧ୍ୱଂସ କରିଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ରାଜା ଗୋବଂଶ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଦୃଢ଼ପରିକର ହୋଇ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଯେଉଁ ଚର୍ମ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇପାରିବ ତାହାହିଁ ରାଜ୍ୟର ଚର୍ମକାରମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

କୁଳିଚଲାଣ ବନ୍ଦ

ସାର ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପରି କୁଲି ଚଲାଣ ବାମଣ୍ଡାରେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । କୁଲିଚଲାଣ ସର୍ଦାର-

ଗଣ ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ନାନା ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇ ପଲିଟିକାଲ ଏଜେଣ୍ଟଙ୍କ ମଞ୍ଜୁର ପାଇ ଗଣି ଗଣି କୁଲି ପ୍ରେରଣ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏହି ସମ୍ବାଦ ଅବଗତ ହୋଇ ରଜା ଏଜେଣ୍ଟ ବାହାଦୁରଙ୍କ ନିକଟକୁ ଘୋର ଅସନ୍ତୋଷ ଜ୍ଞାପନ କରାଇ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଚାର କରାଇ ଦେଲେ ଯେ, କୌଣସି ଆଡ଼କାଠିଆ ଅବା ଗୁପ୍ତଚର ଧରା ପଡ଼ିଲେ ପାଞ୍ଚଶତ ଟଙ୍କା ଅର୍ଥଦଣ୍ଡ ବା ଛଅମାସ କାରାବାସ ବା ଉଭୟ ଦଣ୍ଡଭୋଗ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଧରାଇଦେବା ବ୍ୟକ୍ତି ପୁରସ୍କୃତ ହେବେ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରେରଣା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ଥିଲା । କାରଣ ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ୍ୟ ମାନଙ୍କରୁ ଯେତେବେଳେ ଅସଂଖ୍ୟ ନରନାରୀ ବାମଣ୍ଡାକୁ ଆସି ଅର୍ଥୋପାର୍ଜ୍ଜନ ଓ ଆପଣା ଆପଣାର ଅନ୍ନସଂସ୍ଥାନ କରି ପାରୁଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟବାସୀ ବାହାରକୁ ଯାଇ ଖଟି ମୁଠେ ଖାଇବାକୁ ପାଇବା ପ୍ରୟୋଜନ ନ ଥିଲା । ବାମଣ୍ଡାର କର୍ଣ୍ଣଧାର ରାଜା ସାର ବାସୁଦେବଙ୍କ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି କଟକ କଲେଜର ବଙ୍ଗାଳୀ ଅଧ୍ୟାପକ ଯାହା ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ତହିଁରୁ କିୟଦଂଶ ନିମ୍ନରେ ଉଦ୍ଧୃତ କରାଗଲା :—

"ଲୋକସଂଖ୍ୟା ଅଳ୍ପ ହେବାରୁ ମହାରାଜ ସ୍ୱରାଜ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର କୁଲି ଚାଲାଣ ନିଷିଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ରାଜ୍ୟରେ ଯେପରି ଭାଟିଖାନା ନ ଥାଏ, ତାହା ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା । ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବାରବନିତା ବାସ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଦେବଗଡ଼ର (ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ) ପାଞ୍ଚକୋଶ ମଧ୍ୟରେ ମଦର ଦୋକାନ ନାହିଁ । ···ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅରଣ୍ୟ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଜାମାନେ ଆପଣାର ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ କାଠ ବିନା ମୂଲ୍ୟରେ ନେଇ ପାରନ୍ତି । ଏହି ସମୁଦାୟ ଦେଶହିତକର କାର୍ଯ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ମହାରାଜଙ୍କର ଆଳସ୍ୟ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ, ପ୍ରଜାର ଚରିତ୍ର ଉନ୍ନତି ନିମିତ୍ତ ଏ ଦେଶୀୟ ଅଳ୍ପ ରାଜ୍ୟ ବାମଣ୍ଡାର ସମକକ୍ଷ ହୋଇ ପାରନ୍ତି, ମହାରାଜ ବୁଝି ଅଛନ୍ତି:—

ଯଦି ନ ସ୍ୟାନ୍ନରପତିଃ ସମ୍ୟଙ୍‌ନେତା ତତଃ ପ୍ରଜାଃ ।
ଅକର୍ଣ୍ଣଧାରା ଜଳଧୌ ବିପ୍ଲବେତେହ ନୌରିବ ॥"

ବ୍ୟବସାୟ ବାଣିଜ୍ୟ

ବାମଣ୍ଡାର ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ରାଜ୍ୟର ବାହାରେ ବାଣିଜ୍ୟର କେନ୍ଦ୍ରକରି ବିକ୍ରୟ କଲେ ବହୁ ଅର୍ଥ ସମାଗମର ସମ୍ଭାବନା ଅନୁଭବ

କରି ସାର ସୁଚ୍ଛଳଦେବ କଟକରେ ଗୋଟିଏ କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାପନ କଲେ । ମାତ୍ର ସେତେବେଳେ ବାଣିଜ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରେରଣର ସହଜ ପଥ ନଥିଲା । ସ୍ଥଳପଥ ଅଧିକ ଦୂର; ସୁତରାଂ ଜଳପଥହିଁ ସହଜ ହେବ ମନସ୍ଥ କରି ତହିଁର ଉଦ୍‌ଭାବନ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ବାମଣ୍ଡାର ମଧ୍ୟଦେଇ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ମହାନଦୀର ପୂର୍ବାଂଶ ଓ ବୈତରଣୀର ପଶ୍ଚିମାଂଶରେ ଯାଇ ସାଗରରେ ମିଳିତ ହେଉଅଛି । ମାତ୍ର ଏହି ପାର୍ବତ୍ୟ ନଦୀର ସ୍ରୋତ ଅଗଭୀର, ପୁଣି ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଖର୍ଷଣକାୟ ପ୍ରସ୍ତର ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପାହାଡ଼ ଥିବା ହେତୁ ନୌକା ଚଳାଚଳର ଉପଯୋଗୀ ନ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ଡାଯ଼ନାମାଇଟ୍ ଦ୍ୱାରା ଅସଂଖ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପର୍ବତ ଚୂର୍ଣ୍ଣକରି ନୌକା ଚଳାଚଳ ସହଜ ସାଧ୍ୟ କରାଇ ବ୍ୟବସାୟର ସୂତ୍ରପାତ କଲେ । କଟକ ସହର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବିକ୍ରୟ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଥମରେ ଶାଳ କାଠର ରପ୍ତାନୀ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଡସି, ରାଶି, ସୋରିଷ ଇତ୍ୟାଦି ତୈଳବୀଜ ଦ୍ୱାରା ନୌକା ଭର୍ତ୍ତିହୋଇ କଟକ ଅଭିମୁଖରେ ଚାଲାଣ ହୋଇ ନୌକା ଫେରିବା ସମୟରେ କପଡ଼ା, ଲୁଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ସବୁ ବାମଣ୍ଡାର ବଜାର ନିମନ୍ତେ ଆମଦାନୀ ହେଲା । କଲିକତା ପୁନଃ ପୁନଃ ଗମନ କରି ବିଦେଶୀ ବ୍ୟବସାୟୀମାନଙ୍କର କାରବାରର ପଦ୍ଧତି ପରିଦର୍ଶନ କରି ତାଙ୍କର ରାଜବୁଦ୍ଧିରେ ଏହି ସମସ୍ତ ପନ୍ଥା ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା । ତେଣୁ କିଛିଦିନ ପରେ ସେ କଲିକତାର ନିମତଲା ଘାଟରେ କାଠ କାରବାରର ପ୍ରସାର ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ।

ସ-ମିଲ ସ୍ଥାପନ

ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟର ଅକ୍ଷୟ ଅରଣ୍ୟ ସମ୍ପଦ ପ୍ରଚୁର ଧନାଗମର ଜନୟିତ୍ରୀ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରି ରାଜା ସାର ସୁଚ୍ଛଳଦେବ ରେଲଓୱେ କମ୍ପାନୀକୁ ସ୍ଲିପର ସରବରାହ କରିବା ପାଇଁ ସ୍ଥିର ନିଶ୍ଚୟ କଲେ । ମାତ୍ର ସେ ଦେଖିଲେ ଯେ, ଦେଶୀ କରତିଆଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବୃକ୍ଷ ଛେଦନ ଓ ସ୍ଲିପର ପ୍ରସ୍ତୁତ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଇଲେ ବିଶେଷ ଲାଭ ଜନକ ହେବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ବିଲାତରୁ କରତକଳ [Saw-machine] ଇଞ୍ଜିନ ସହ ଅଣାଇ ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ଏବଂ ଅଳ୍ପ ବ୍ୟୟରେ ଅଧିକ ପରିମାଣର ସ୍ଲିପର ତିଆରି କରି ପାରିଲେ ଆଶାନୁରୂପ ଲାଭର ସମ୍ଭାବନା ହୋଇପାରେ । ସୁତରାଂ

ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତିଭାବେ ତାଙ୍କର ଯାହାକିଛି ଥିଲା ଏବଂ ଯାହାକିଛି ସଂଗ୍ରହ କରିବାର ଉପାୟ ଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତ ଏକତ୍ର କରି ବିଲାତରୁ ସ-ମିଲ୍ ଆଣି ବସାଇଲେ । ଦେଶୀୟ ମିସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ କଳ ଚଳାଇବାର ନିୟମ ପଦ୍ଧତି ଶିକ୍ଷା କରାଇ ନେଲେହେଁ ଜଣେ ଇଂରେଜ ମେକାନିକ ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟର ଶୃଙ୍ଖଳା ନିମନ୍ତେ ରାଜା ନିଯୁକ୍ତ କରି ରଖିଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ହାଣ୍ଡି ପିଠିରେ ଲଦାହୋଇ ଆସୁଥିବା ଦେଖି ରାଜା ସାର ସୁତଳ ଦେବଙ୍କୁ ଲୋକେ ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କର ଶତମୁଖୀ କାର୍ଯ୍ୟର ପାରିପାଟ୍ୟ ଦେଖି ବ୍ରିଟିଶ ଶାସକମାନେ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଶଂସା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି :—

There are large saw mills in the state and a considerable business is done. This brings much profit to the inhabitants of the state, who are enabled to earn good wages by this labour and by carting the timber to the Railway."

(Administration Report. 1898)

ରାଜା ବାସୁଦେବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୂରଦର୍ଶୀ ଥିଲେ; ଏହି ସ୍ଲିପାର ବ୍ୟବସାୟରେ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥାଗମର ସମ୍ଭାବନା ବୁଝି ସେ ନିଜର ସଞ୍ଚିତ ସମସ୍ତ ଧନ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୋଗ କରିଥିଲେ, ଏବଂ ଏହାକୁ, ଘଟନା କ୍ରମେ, ରାଜ୍ୟର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ନ କରି "ରାଜକୁମାର ସ୍ଲିପାର ବ୍ୟବସାୟ" ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଷ୍ଟେଟର ଧନ ଭଣ୍ଡାରକୁ ମଧ୍ୟ ଅସୀମ ଅର୍ଥ ସମାଗମ ହୋଇଅଛି । ୧୯୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବାର୍ଷିକ ଆୟ ଟ ୧,୭୨,୩୧୦୮ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସ୍ଲିପାର ପ୍ରସ୍ତୁତର ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ କାର୍ଯ୍ୟୋପଯୋଗୀ ସୁଦୂର ଅରଣ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତକୁ ଉଠାଇ ନିଆ ଯାଉଥିଲା । ସ୍ଲିପାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କାର୍ଯ୍ୟ ବାମଣ୍ଡାରେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ହେଲେହେଁ "ଅରଣ୍ୟ ସମ୍ପଦ ଧ୍ୱଂସ ବା ସୁରକ୍ଷଣ ପ୍ରଣାଳୀର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ ହେଉନାହିଁ" ବୋଲି ପୁନର୍ବାର ପ୍ରଶଂସାଗର୍ଭକ ମନ୍ତବ୍ୟ ରାଜ ସରକାର ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି :—

"The forests are the most valuable property possessed by the state, and I saw no signs that they are being overworked in a way detrimental to their conservation."

(Administration Report. 1899)

ଏହି କାରଣରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ବାମଣ୍ଡାର ଅରଣ୍ୟ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ବାମଣ୍ଡାର ରାଜକୋଷକୁ ପ୍ରଭୂତ ଅର୍ଥାଗମ କରୁଅଛି ।

ଓଡ଼ିଶା ସହିତ ଘନିଷ୍ଠତର ଯୋଗ

ପଡ଼ୋଶୀପ୍ରଦେଶର ଅମୂଳକ ଦାବି ଓ ଅତ୍ୟାଚାର ଯୋଗୁଁ ସେ କାଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଲୋପ ହେବା ଉପରେ ଥିଲା । ରାଧାନାଥ ଓ ଫକୀର ମୋହନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ସୁଚଳଦେବ ମ୍ରିୟମାଣ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ନବଜୀବନ ଲାଭକରାଇ ମାତୃଭାଷାର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧି କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟସେବା କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାସୁଦେବଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ । ଏହାଛଡ଼ା ସାହିତ୍ୟିକ ଜଳହ ସୂତ୍ରରେ ଏବଂ କଟକରେ ବ୍ୟବସାୟ କେନ୍ଦ୍ରର ସୂତ୍ରପାତ କରିବା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାଙ୍କର ଯଶ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ଶ୍ରୀ ଚତୁର୍ଭୁଜ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପରାମର୍ଶ କରି କଟକରୁ ଗୋଟିଏ ସମାଜ ସଂସ୍କାର ପାଇଁ 'ସଂସ୍କାରକ' ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଧର୍ମସଂସ୍କାର ନିମନ୍ତେ 'ସେବକ' ନାମରେ ଦୁଇଖଣ୍ଡି ମାସିକ ପତ୍ରିକା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏହି ଦୁଇ ପତ୍ରିକା ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ ପୂର୍ବକ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁତ କଲ୍ୟାଣ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ କଟକର ବହୁ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ରାଜାଙ୍କର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ବାମଣ୍ଡାର ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ତଥା ରାଜାଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ବ୍ୟବହାର, ରାଜ୍ୟରେ ଲୋକହିତକର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ଏବଂ ଅତ୍ମୀୟତାର ଆଦାନପ୍ରଦାନରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏବଂବିଧ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀରୁ ରାଜା ସାର ସୁଚଳଦେବ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ ।

୧୯୦୦ ସାଲରେ ରାଜା ପୁନର୍ବାର କଟକ ଓ ପୁରୀ ଯାତ୍ରା କଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମଯୌବନ କାଳରେ ସେ କଟକକୁ ଆସି ଅପରିଚିତ ଭାବେ

ଆପଣା କୌତୂହଳ ଚରିତାର୍ଥ କରିଥିଲେ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାଙ୍କର ଆଗମନ ବାର୍ତ୍ତା କଟକ ସାରା ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିବା ନିମନ୍ତେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ସଜ୍ଜନ ମଣ୍ଡଳୀ ଷ୍ଟେସନକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଶୁଭାଗମନ ସମ୍ବାଦ ବହୁତ ବମ୍ବଶବ୍ଦ ସହକାରେ ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲା । ରାୟ ରାଧାନାଥ ବାହାଦୁରଙ୍କ ବାସଭବନ ଓ କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂପ୍ରେସ୍ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବହୁ ମାନ୍ୟଗଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ବିଶିଷ୍ଟ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବେ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନହୋଇ କଟକବାସୀ କନିକା ରାଜାଙ୍କ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ତାଙ୍କ କଟକ ବାସଭବନରେ ଯେଉଁ ସାନ୍ଧ୍ୟ-ସମ୍ମିଳନର ଆୟୋଜନ କରି ରାଜା ସାର ସୂରୀଲଦେବଙ୍କ ନିମନ୍ତେ କରିଥିଲେ, ସେପରି ତତ୍ପୂର୍ବେ କଟକରେ କେବେ ହୋଇ ନଥିବାର ସେ ସମୟର ସୁଧୀସମାଜଙ୍କ ମୁଖରୁ ପ୍ରକାଶ । ସେହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ କଲିକତାର ସରକସ୍, ନାନାବିଧ କ୍ରୀଡ଼ା କୌତୁକ, ଗୋଟିପୁଅ ନୃତ୍ୟ, ମଜଲିସ ଗୀତ ବାଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସୁଶୋଭିତ ହୋଇ ଉଦ୍ୟାନ ଭବନ ଆଲୋକମାଳାରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇଥିଲା । ନାନାବିଧ ଅଗ୍ନିକ୍ରୀଡ଼ା (Fire-works) ଦ୍ୱାରା ସନ୍ଧ୍ୟାକାଶ ତାରକିତ ହୋଇ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଆଲୋକରେ ଅପୂର୍ବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା ।

କଟକରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ବହୁତ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ କମିଶନର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରିବା ନିମନ୍ତେ ରାଜା ସେମାନଙ୍କର ଆଳୟକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଅନେକ ଶିକ୍ଷିତ ପଦସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ନାନାସ୍ଥାନର ରାଜା ଜମିଦାରଗଣ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରବାସ ଭବନରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ପରିଚୟ ଲାଭକରି ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଉଦାରତା ଓ ପରମ ଆତ୍ମୀୟତାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।

ସେ କଟକର ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ ଓ ତନ୍ନିକଟ ଛାତ୍ରାବାସ, ଏବଂ କଟକର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍କୁଲ ସମସ୍ତ ପରିଦର୍ଶନ କରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦଲାଭ କରିଥିଲେ । ଟାଉନସ୍କୁଲର ପୋଷଣ ନିମନ୍ତେ ଚାରିବର୍ଷ କାଳ ବାର୍ଷିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମୂହର ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଆନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନ ନିମନ୍ତେ ଟ୨୦୦୲, ଟ୧୦୦୲ ଏବଂ କେଉଁସ୍ଥାନରେ ଟ ୫୦୲ ପାରିତୋଷିକ ବିତରଣ କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ

ଅଭାବ ସମ୍ବାଦ ଅବଗତ ହୋଇ ସାହାଯ୍ୟ ଦାନ କରିଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କ ଅକପଟ ଓ ସରଳ ବ୍ୟବହାର ଦର୍ଶନ କରି ମୁଗ୍ଧ ହୃଦୟରେ ଶତ ଶତ ବ୍ୟକ୍ତି ସାଧୁବାଦ କରିଥିଲେ । କଟକ ପରିତ୍ୟାଗ କାଳରେ ଷ୍ଟେସନରେ ଉପସ୍ଥିତ ବହୁ ସହସ୍ର ଲୋକଙ୍କ ନିକଟରୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କରି ସାର ସୁଚଳଦେବ ପୁରୀଧାମକୁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ରାସ୍ତାରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଅବତରଣ କରି ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଓ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ କୀର୍ତ୍ତିସକଳ ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ପୁରୀଧାମରେ ସମୁଦ୍ର ସ୍ନାନ, ପତିତପାବନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଦର୍ଶନ ସମାପନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ବିରାଟ ସଭା ଆହ୍ୱାନ କରିଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତଗଣ ରାଜାଙ୍କର କାବ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ, ଅଳଙ୍କାର ଓ ଦର୍ଶନରେ ଅସାଧାରଣ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଅନନ୍ତର ରାଜା ପଦ-ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଅନୁରୂପ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ବିଦାୟ ଦେଇ ତତୋଽଧିକ ପରିତୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ ।

ତତ୍କାଳୀନ ପୁରୀର ରାଜା ଶ୍ରୀ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ସାର ବାସୁଦେବଙ୍କ ଆଗମନ ସମ୍ବାଦ ପାଇ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବାମଣ୍ଡା ରାଜାଙ୍କ ଠାରୁ ଏକ ଦତ୍ତକ ପୁତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଜ୍ଞାପନ କଲେ । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଯେ ପୁରୀ ରାଜାଙ୍କ ଲକ୍ଷାଧିକ ଟଙ୍କା ଋଣ ପରିଶୋଧ ଏବଂ ଦତ୍ତକର ନାବାଳକତ୍ୱ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଗ୍ର ସମ୍ପତ୍ତିର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ ଓ ଉନ୍ନତି ସାଧନର ଭାର ବାମଣ୍ଡାରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ଯଦି ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପାରେ, ତାହାହେଲେ ସେ ଏକ ପୁତ୍ର ଦାନରେ ସମ୍ମତ ହେବେ । ଏହା ଅନେକ ଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇ କେବଳ ସରକାରଙ୍କ ମଞ୍ଜୁରି ଗ୍ରହଣ କରିବାର ମାତ୍ର ବାକିଥିଲା; ପରେ କେତେକ ସ୍ୱାର୍ଥପର ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରରୋଚନାରେ ପଡ଼ି ପୁରୀ ରାଜା ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସ୍ତାବ ସେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇ ନ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାସୁଦେବଙ୍କ ଶୁଭେଚ୍ଛାରୁ ତାଙ୍କର ପୌତ୍ର ଦତ୍ତକରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ପୁରୀର ରାଜସିଂହାସନରେ ଗଜପତି ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ନାମରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍କଳରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ଅଭିପ୍ରାୟ କ୍ରମେ ପୁରୀରେ ଗୋଟିଏ ସନାତନ ଧର୍ମରକ୍ଷିଣୀ ସଭାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା । ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଛାତ୍ର-

ବୃଦ୍ଧଙ୍କୁ ସେ ମୁଦ୍ରିତ ପ୍ରଶଂସାପତ୍ର ସହ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକୁଣ୍ଡଳ ଆଦି ପାରିତୋଷିକ ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ରାଜା ନିଜେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବି ଥିଲେ ଏବଂ ନିଜେ ଗୁଣୀଥିବାରୁ ଗୁଣୀଜନଙ୍କର ଗ୍ରାହକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ବାମଣ୍ଡା "ବୁଧହଂସକେଳିସର" ରୂପେ ଲୋକ ମୁଖରେ ପ୍ରଚ୍ଚରିତ ହେଲା ।

ରାଜଧର୍ମ୍ମ

ରାଜା ସାର ସୁଚଳଦେବ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ୍ମାବଲମ୍ବୀ ହେଲେହେଁ ରାଜ ଭବନରେ କାଳୀମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟହ ପୂଜା ହୋଇଥାଏ । ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ ସମୟରେ ଷୋଡ଼ଶ ଦିନ ଏହି ଦେବୀମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ମହାପୂଜା, ଚଣ୍ଡୀପାଠ ଓ ପ୍ରତ୍ୟହ ବଳିଦାନ ହୋଇଥାଏ । ମହିଷ ବଳିର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଏହି ମହିଷ ବଳି ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧ ଥିଲା ଏବଂ ଏହା ସେ ରହିତ କରି ଦେଇଥିଲେ । ରାଜା ଯେ କେବଳ ହିନ୍ଦୁ ପ୍ରଜାଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ନାନାବିଧ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ରକ୍ଷଣର ସହାୟତା କରୁଥିଲେ ତାହା ନୁହେ । ସେ ରାଜ୍ୟର ମୁସଲମାନ ପ୍ରଜାଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ମସ୍‌ଜିଦ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ନାରାୟଣ ଯେ ସର୍ବଭୂତରେ ସର୍ବାବସ୍ଥାରେ ପ୍ରକଟିତ, ଲୀଳାମୟ ଭଗବାନ ଯେ ପ୍ରାଣୀମାତ୍ରର ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରକାଶିତ ଏହା ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୃଦୟକୁ ମୋହିତ କରୁଥିଲା । ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ପାଳନର ପଦ୍ଧତିରୁ ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ, ଏବଂ ସେଥି ନିମିତ୍ତ ପୁରୁଷଶ୍ରେଷ୍ଠ ବାସୁଦେବ ନରସେବା କରି ନରଲୋକରେ ଅମରତ୍ୱ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରି ଗୋଲୋକକୁ ଗମନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଇଂରାଜ ରାଜଦରବାରରେ

ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ରାଜ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କଲା ଦିନରୁ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ରାଜ୍ୟର ନିତ୍ୟ ନୂତନ ଉନ୍ନତି ଓ ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଏକ ମୁଖରେ ବର୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ପ୍ରଶଂସା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମଗ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ୧୮୮୯ ସାଲରେ ସେ ଇଂରେଜ ରାଜଦରବାରରୁ ସି. ଆଇ. ଇ. (C. I E.) ଉପାଧି ଲାଭ କଲେ । ସେ

ସମୟରେ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହି ଉପାଧିରେ କେହି ଭୂଷିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ଏହା ପରେ ୧୮୯୪ ଖ୍ରୀ: ରେ ସାର ଜନ୍ ଉଡ୍‌ବାର୍ଣ୍ଣ ଗଡ଼ଜାତ ଭ୍ରମଣ ଉପଲକ୍ଷରେ ଆସି ଯେଉଁ ଅଭିନନ୍ଦନର ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ ତାର କିୟଦଂଶ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା :—

"କର୍ଣ୍ଣେଲ ବୁଇ ଓ ପ୍ରିଷ୍ଟ ସାହେବଙ୍କ ମୁଖରୁ ଆପଣଙ୍କ ରାଜ୍ୟ-ପାଳନ ପଦ୍ଧତି ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଚୁର ଗୁଣଗାନ ଶୁଣିଥିଲି ଆଜି ମୁଁ ତାହା ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିଲି । ରାଜ୍ୟପାଳନ, ସୁଚିକିତ୍ସା ଓ ସୁଶିକ୍ଷା ଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଯାହା ଦେଖିଲି ସମସ୍ତ ଅତି ଆନନ୍ଦକର······" ୧୮୯୫ ଅବ୍ଦ ବାମଣ୍ଡା ଇତିହାସରେ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ, କାରଣ ଏ ବର୍ଷର ପ୍ରଥମ ଦିବସରେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ସାମ୍ରାଜ୍ଞୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ସମୁଚ୍ଚ ଗୌରବ ସୂଚକ କେ. ସି. ଆଇ. ଇ. (K. C. I. E.) ଉପାଧିରେ ପୁନର୍ବାର ଭୂଷିତ ହୋଇ ବାମଣ୍ଡା ତଥା ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳର ମୁଖ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଯୁଗରେ ଏ ଉପାଧିଲାଭ କମ୍ ସୁଗୁଣ ବା ଗୌରବର ପରିଚୟ ନ ଥିଲା ।"

ହୀରକ ଜୁବିଲୀ ଓ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ

୧୮୯୭ ଖ୍ରୀ : ରେ ରାଜରାଜେଶ୍ୱରୀ ମହାରାଣୀ ଭିକ୍ଟୋରିୟାଙ୍କର ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ରାଜତ୍ୱ ଉପଲକ୍ଷରେ ମହାସମାରୋହରେ ବାମଣ୍ଡାରେ ହୀରକ ଜୁବିଲୀ ପାଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଜୁବିଲୀରେ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜା ପ୍ରଜା ମିଳିତ ହୋଇ ଭକ୍ତିପ୍ରୀତିପୂର୍ଣ୍ଣ କନକ ମଣ୍ଡିତ ସମ୍ଭାଷଣ ପତ୍ର ଇଂଲଣ୍ଡକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ମହାରାଣୀଙ୍କର ଶୁଭକାମନା ନିମନ୍ତେ ଦେବାଳୟମାନଙ୍କରେ ପୂଜା ଅର୍ଚ୍ଚନା ତଥା ଦରିଦ୍ରନାରାୟଣ ଭୋଜନ ହୋଇଥିଲା । ରାଶିରାଶି ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟକରି ନଗର ଆଲୋକମାଳାରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ଅପୂର୍ବଶୋଭା ଧାରଣ କରିଥିଲା । ରାଜାଙ୍କ ଅସୁସ୍ଥତା ହେତୁ ଟିକାୟତ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସଭାପତିରେ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମହାରାଣୀଙ୍କର ଜୀବନ କାହାଣୀ ସଭାରେ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ଏହି ଦିବସକୁ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ରାଜା ସାର ବାସୁଦେବ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ଯାହାକି ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା 'ଜୁବିଲୀ ଘର' ବୋଲି ଦେବଗଡ଼ରେ ପରିଚିତ ।

୧୮୯୭ ସାଲରେ ଅନାବୃଷ୍ଟି ଫଳରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର ଦାବାନଳ ଜ୍ଵଳି ଉଠିଲା । ଏଥିରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକ ଆତ୍ମ ବିସର୍ଜ୍ଜନ କଲେ । ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଦମନ ନିମନ୍ତେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ନଗରେ ନଗରେ ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ ହେଲା, ଏପରି କି ଭାରତର ପ୍ରଜାବର୍ଗଙ୍କର ଜୀବନ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଇଂଲଣ୍ଡର ଜନସାଧାରଣ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏହି ଉପଦ୍ରବର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସଙ୍ଗରେ ମହାମାରୀ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଅତୀବ ଘୋରତର ହୋଇ ଉଠିଲା ।

ରାଜା ବାସୁଦେବ ଚିରଦିନ ପ୍ରଜାରକ୍ଷଣ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରାଣପାତ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେଥି ନିମନ୍ତେ ସେ ଅବାଧ ବାଣିଜ୍ୟ ନୀତିର ପ୍ରତିକୂଳ ଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ପନ୍ନଦ୍ରବ୍ୟ ସର୍ବାଗ୍ରେ ରାଜ୍ୟର ଅଭାବ ମୋଚନ କରି ପରେ ବାହାରକୁ ଚଲାନ୍ ହୋଇପାରିବ ଏହି ନୀତି ଇଂରାଜର ଅନୁଚିତ ବାଣିଜ୍ୟ ନୀତିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ ହେଲେହେଁ ସେ ନିଜର ଅଭିପ୍ରେତ ପଥ ଦେଇ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲେ, ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଇଂରାଜ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁ ନଥିଲେ । ସେ ଦେଖିଲେ ଯେ, ଯେତେବେଳେ ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ପନ୍ନ ଧାନ୍ୟ ଓ ଶସ୍ୟ ମହାଜନମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଗଚ୍ଛିତ ହୋଇଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ପ୍ରଜାବର୍ଗ ଅନାହାରରେ ହାହାକାର କରୁଅଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ଉକ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ-ସକଳ ଋଣ ଓ କ୍ରୟ ସୂତ୍ରରେ ମହାଜନଙ୍କ ନିକଟରୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଟ ୧୧ କୁ ୧୪ ସେର ହିସାବରେ ଚାଉଳ ବିକ୍ରୟ କରାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମାତ୍ର ଏହି ସମସ୍ତ ଖାଦ୍ୟ ପଦାର୍ଥ କ୍ରୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଜାମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ହାତକୁ ଟଙ୍କା ଆସିବାର ଉପାୟ ଉଦ୍ଭାବିତ ହେବା ସର୍ବାଗ୍ରେ ଆବଶ୍ୟକ । ସୁତରାଂ ସେ ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜ୍ଜନର ପନ୍ଥା କରିଦେବା ନିମନ୍ତେ ରାଜବ୍ୟୟରେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଖନନ, ରାଜପଥ ନିର୍ମାଣ ଇତ୍ୟାଦି ପୂର୍ତ୍ତକାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଚୁରଭାବେ କରାଇଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କାଳରେ ଫସଲ ପରିମାଣ ଦେଖି ଛଅ ଅଣା, ଆଠ ଅଣା ଓ ବାର ଅଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜକର ମାଫ କରିଦେବାର ଆଦେଶ ପ୍ରଚାର କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ସର୍ବମୋଟ ଟ ୨୧୩୭୭।⁄ ଆଦାୟରୁ ମୁକ୍ତହୋଇ ପ୍ରଜାବର୍ଗ ସାର ବାସୁଦେବଙ୍କ ଦୀର୍ଘଜୀବନ ନିମନ୍ତେ ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ ।

ଦସ୍ୟୁ ଦମନ

ସାର ବାସୁଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ଦୁଇଥର ଦୀର୍ଘକାଳ ବ୍ୟାପୀ କ୍ଲେଶଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଥରେ ବାହାଦୁର ଗଣ୍ଡ ଓ ଅନ୍ୟଥର ଅବଲି ଛବଲ ବହୁତ ପ୍ରବଳହୋଇ ଉଠିଥିଲେ । ଏମାନେ ଦିନବେଳେ ବଣାଇଁ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପାହାଡ଼ ଗୁହାରେ ଲୁଚି ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ରାତ୍ର କାଳରେ ବାମଣ୍ଡାରେ ଡକାୟତି କରୁଥିଲେ । ବହୁ ପରିଶ୍ରମ ଫଳରେ ଗ୍ଲଲଗଣ୍ଡ ଧରା ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ପରେ ଅବଲ ଓ ଛବଲ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ବଳରେ ଧୃତ ହୋଇଥିଲେ ।

୧୮୯୯ ସାଲରେ ରାଜା ସୁଚଳ ଦେବ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମୂହର ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ନିର୍ବାଚନ ବୈଠକର ସଦସ୍ୟ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଶରୀରର ଅସୁସ୍ଥତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଆପଣା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଉକ୍ତ ବୈଠକକୁ ମନ୍ତବ୍ୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ପଲିଟିକାଲ ଏଜେଣ୍ଟ ଆର. ଇ. ଚେପମେନ ରାଜପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ବାମଣ୍ଡା ପରିଦର୍ଶନାର୍ଥେ ଆସି ରାଜାଙ୍କର ସୁଶାସନ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଭାବେ ରକ୍ଷିତ ବିଷୟ ସବୁ ଦେଖି ଗଭୀର ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରି ରାଜା ସାର ସୁଚଳ ଦେବଙ୍କୁ ବହୁମୂଲ୍ୟର ଏକ ଯୋଡ଼ା ସାଲ ଓ ରାଜପରିଚ୍ଛଦ ଉପହାର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

୧୯୦୨ ସାଲରେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ପୀଡ଼ିତ ହେଲେ ଏବଂ ରୋଗର ଉପଶମ ଉପଲବ୍ଧି ନ କରି କଲିକତା ଯାତ୍ରାକଲେ । ସେଠାରେ କିଛି ପରିମାଣରେ ସେ ଆରୋଗ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପୁନର୍ବାର ସେହି ରୋଗରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ୧୯୦୩ ସାଲ ନଭେମ୍ବର ୧୯ ତାରିଖ ଦିବା ଦ୍ୱିପ୍ରହରରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଜୀବନର ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ସମାପ୍ତ କରି ଇହଧାମ ତ୍ୟାଗକଲେ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳକୁ ଶୋକସାଗରରେ ଭସାଇ ଦେଇ ଗଲେ ।

ଉପସଂହାର

ରାଜା ସାର ବାସୁଦେବ ସୁଚଳଦେବ K. C. I. E. ଆଜି ଇହ-ଧାମରେ ନାହାନ୍ତି ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳରେ ଯେଉଁ ଆଲୋକ ବିସ୍ତାର କରି ଯାଇ ଅଛନ୍ତି ତାହା ଚିରଦିନ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିବ । ଏହି ପ୍ରଜାବତ୍ସଳ,

କର୍ମ୍ମୀର ତଥା ବାଣୀପୁତ୍ର ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ଜୀବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଲେଖିବା ଯେ ଆମ୍ଭପରି ଅଜ୍ଞବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷେ କେତେଦୂର ଦୁଃସାହସର କାର୍ଯ୍ୟ ତାହା ସୁଧୀ ପାଠକ ବୃନ୍ଦ ତ୍ରୁଟି ଦୋଷାଦୋଷରୁ କ୍ଷମା ଦେବେ । ସୂଢ଼ଳଦେବଙ୍କର ଏତେ ଏତେ ସଦ୍‌ଗୁଣ, ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ଓ ଉନ୍ନତିକର ବିଧାନରେ ଅଗ୍ରଗତି ଥିଲେହେଁ ବାସ୍ତବିକ ଆକ୍ଷେପର ବିଷୟ ଯେ ଏଭଳି ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାୟ କେହି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ।

ପରିଶେଷରେ ରାଜା ବାସୁଦେବ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ କିପରି ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ, ସେ ବିଷୟରେ ସେହି କାଳର ବ୍ରିଟିଶ୍ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ଦେଇଥିବା ପ୍ରଶଂସାପତ୍ର ଓ ତାଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ସେହି ସମୟର ଓଡ଼ିଶାର ସୁଯୋଗ୍ୟ ସନ୍ତାନ କବିବର ରାୟ ରାଧାନାଥ ପ୍ରମୁଖ ବ୍ୟକ୍ତି ମାନଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇ ରାଜା ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୂଢ଼ଳଦେବଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୀବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ସମାପ୍ତ କରାଗଲା ।

ଠାକୁର ଶ୍ରୀ ବୀରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ସିଂହ
ଦେବଗଡ଼
ତା ୧୭-୧୦-୧୯୫୫

Self Governed Feudatories, Bamra Administration Report. 1891.

The state was visited by the commissioner & records the result of his visit. "I marched from Sambalpur to Deogarh & from Deogarh to Kuchinda & then to Jharsuguda & thus saw a great deal of the state. I found the people everywhere contended & satisfied with the Raja's rule. Though he was not with me, not a single complaint was made to me & I noticed there had been an immense increase in cultivation in recent years. Although I found that there had been immense improvement in the condition of the state since I last visited it some 12 years ago; I was greatly pleased to be able to renew my old friendship with the Raja, & to find that in the work of administration of his state he had thoroughly fulfilled the promise of his earlier years."

General Review 1892

"He (Raja Sudhal Deb C.I.E.) supervises personally all branches of the state administration & has an intimate knowledge of its circumstances & needs ······ His officials are residents of his state ······ educated in the schools, which he has founded."

Resolution of the C.P. Govt. 1893

This state is undoubtedly the most interesting of all the Chhattrisgarh Feudatories. It is the only one of which the administration has preserved any originality & character of its own ······ It seems a pity that so little is known beyond the limits of the

state, of the details of the Raja's administration. This example of the Results which can be attained by a Native Chief geverning according to his own methods without assistance from without & studying British institutions rather for the sake of comparision and judicious adaptation than of servile imitation, seems worthy of the careful attention not only of his brother chiefs but of the British adminstrators of Native States. ······ His entire abstention form direct taxation in the shape of pandhri & income tax is probably a wise measure, for, in a remote and backward state like Bamra, it is essential that every possible encouragement should be given to trade. His attention to the higher education of his subjects is also praiseworthy."

Adm. Report of C.P. Govt. 1894.

"Bamra continues to be a particularly bright instance of the success of an unaided native regime, & the good Govt. of this state procured for its chief the honour, hitherto unprecedented among the Feudatories of the C. Provines, of the decoration of K. C. I. E. in January last."

"Raja Sir Sudhal Deb K. C. I. E. was advanced to the dignity of a Knight Commandership of the most Eminent Order of the Indian Empire in the Honour's Gazette of 1st January 1895. He attended the investiture held in Calcutta on the 7th march where he was duly invested by His Excellency the Grand Master with the insignia of the 2nd class of the Order."

"The distinction thus conferred, is one in which the whole of the Chhatrishgarh Feudatories have reason to feel special pride as being without precedent in their history up to this time. It is the more gratifying as being a recognition, not of any conspicuous accidents of rank, position or wealth, but purely of Personal Merit. ·····"

General Review 1895.

"The Raja has to deal not only with limited resources which, however, he has always shewn ready to spend liberally in any direction that seems to promise a return in welfare of his subjects, but with an extremely backward, wild & apathetic population, I have every reason to belive that he is doing his utmost to educate & civilise."

"··· The advancement of the Raja to the dignity of K. C. I. E, on 1st January, 1895 & his subsequent investiture with the insignia at Calcutta, were noticed in the last year's review. The Prudent & Statesmanlike administration of which this was the reward continues to distinguish Raja Sir Sudhal Deb above his fellows & to be a Model for other States ·····"

"···The chief reports that owing to failure of crops he has decided to grant a substantial remission to the gauntias of his state in the current year. He rightly points out that the prosperity of his state is dependant on the prosperity of his subjects & this liberal measure will prove of much help to them.."

General Remark. 1899.

"The state was visited by me for the first time....it was a pleasure to find that the administration is genrally maintained on effective lines. Much has been done towards opening out the state by construction of good surface roads, & this has resulted in a considerable extension of cultivation, whilst it has permitted the profitabl working of the state forests situated at some considerable distance from the railway."

The people seem prosperous & contended under the Raja's rule & the administration of most departments is systematically carried on."

Genral Review. 1900

"Bamra was the only state in which there was any interference with trade; (the prohibition by the feudatory chief of Bamra of the exportation of the food grain continued in force throughout the year.)...."

"The prices of food-grains have been high throughout the year. Famine prices prevailed generally untill September or October, & at the end of the year the prices were still above normal. With some local exceptions, prices have been virtually governed from Bengal and detremined by the cost of importing rice from that province. It is by no means clear that the prices .prevailing in Bamra are an exception to this rule or that the Feudatory Chief's prohibition of exports had any material effect on the prices. In that state prices were certainly lower than in the neighbouring states in this Ageney......"

Notes on feudatory States 1902.

"The Bamra Rajkumar High school appears to be wellmanaged. It is reported that the minor chief of Bonai was sent to the school during the year under the orders of the Govt. of Bengal. A set of physical & chemical apparatus was provided for the school at a cost of Rs.5170/- & the teaching staff was strengthened during the year."

"The administration is one of the most successful among states managed by their own chiefs, & the Feudatory Chief has been ably assisted in the conduct of affairs by his eldest son Tikayet Satchidananda Deo. The Feudatory chief was invited to the coronation ceremonies at Delhi, but unfortunately was prevented by a serious illness from attending them."

ରାୟ ରାଧାନାଥ ରାୟ ବାହାଦୁର ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତବ୍ୟ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ସେ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକାଂଶ:—

"ସୁଚଳଦେବଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ଉତ୍ତମରୂପେ ଜାଣନ୍ତି, ସେମାନେ ଏକ ବାକ୍ୟରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ ଯେ, ରାଜା ସୁଚଳଦେବ ନିଜର ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତିଭାର ଅନୁରୂପ କ୍ଷେତ୍ର ଏବଂ ମନର ଅନୁରୂପ ଧନ ପାଇ ନାହାନ୍ତି । ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ପାଇଥିଲେ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପିନୀ ହୋଇଥାନ୍ତା ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।......"

"ବିଦାୟ ହୋଇ ରାଜଧାନୀ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉତ୍ତାରୁ ମାର୍ଗରେ ବାମଣ୍ଡା ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଯେତେଦୂର ଯିବାକୁ ହୋଇଅଛି, ସର୍ବତ୍ର ତାହାଙ୍କର ସୌଜନ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ସମଗ୍ର ରାଜ୍ୟବ୍ୟାପୀ ବୋଲି ବୋଧହେଲା ଏବଂ ସମଗ୍ର ଜନପଦବାସୀ ସେହି ସୌଜନ୍ୟଦ୍ୱାରା ବଶୀଭୂତପ୍ରାୟ ବୋଧହେଲେ ।"

"ବାମଣ୍ଡାର ଆସ୍ଥାପୂର୍ଣ୍ଣ, ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟ, ସୁରୁଚିସମ୍ମତ ଆତିଥେୟତା ବାମଣ୍ଡାର ପକ୍ଷାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଏଥରର ମୋହୋର ବାମଣ୍ଡାରେ ଅବସ୍ଥିତି ଆଶାତୀତ ଦୀର୍ଘ ହୋଇଥିଲା । ତିନିଦିନର ଅବସ୍ଥାନର ସଙ୍କଳ୍ପ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମହାରାଜାଙ୍କ ଇଚ୍ଛାର ବଶମ୍ବଦ ହୋଇ ସାତ ଦିନ ରହିଲି । ଏରୂପ ଆଜି ସାତୋଟି ଦିନ ସମସ୍ତ ବର୍ଷମଧ୍ୟରେ ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟିବା ଦୁଷ୍କର ।"

"ଦେଶର ବଡ଼ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଦୁଇଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ । ମିତଜଡ଼ିତ ଓ ଆତ୍ମରାଧିଷ୍ଠିତ । ଗୋଟିଏ ଦେଶୀୟ ଭାବ— ଅପରଟି ଇଉରୋପୀୟ ଭାବ । ଗୋଟିକରେ ଛତା ଯୋଡାର ବିଭ୍ରାଟ, ଅପରଟି ପତ୍ର ଲେଖିବା ଓ କାର୍ଡ଼ ପଠାଇବା । ମହାରାଜ ସୁଚଳଦେବ ଏହି ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀରୁ ବହିର୍ଭୂତ; ସକଳ ସମୟରେ ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଲଭଦର୍ଶନ ।"

"ଜଣେ ସଙ୍ଗୀ ବନ୍ଧୁ କହିଲେ, କୃଷକମାନେ କେଉଁ ସମୟରେ କେଉଁ ଶସ୍ୟର ଚାଷ ଆରମ୍ଭ କରିବେ, ରାଜା ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ନିକଟରୁ ତହିଁର ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିବାକୁ ଆସିଅଛନ୍ତି । ମୁଁ ଏହା ଶୁଣି ପଚାରିଲି, ଚଷା

ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପୁଣି ଗୃହର ସମସ୍ତ ଜାଣିବାକୁ ଆସେ ! ବନ୍ଧୁ କହିଲେ, ବହୁଲୋକଙ୍କର ପ୍ରତିପାଳନ ଭାର ଯାହାଙ୍କ ଉପରେ, ସେ ଚିନ୍ତାର ଚିନ୍ତା ମହାଚିନ୍ତା । ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଘଟଣାଦ୍ୱାରା ବୁଝାଯିବ ଯେ, ଦେଶଭ୍ରମଣ ଓ ଲୋକପାଳନ ସୂତ୍ରରେ ବିଷୟଜ୍ଞାନ ବିଷୟରେ ରାଜା ଯେପରି ପଣ୍ଡିତ, ଶାସ୍ତ୍ର ବିଷୟରେ ରାଜା ସେହିପରି ପଣ୍ଡିତ ।”

“ମହାରାଜାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଚକ୍ଷଣତା ଏବଂ ଶ୍ରମଶୀଳତାର ପରିଚାୟକ । ବ୍ୟସନ ଏହାଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିନାହିଁ । ଅଧିକାଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କ ଭଳି ନିଷ୍କର୍ମା ଭାଗ୍ୟବାନ ହୋଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିବା ଏହାଙ୍କର ପ୍ରକୃତିବିରୁଦ୍ଧ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକ୍ରମେ ଅଧିକାଂଶ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ ଲାଭରେ ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ ହରାଇଥାଆନ୍ତି; ଏହି ସମସ୍ତ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଦୈବାଧୀନ ରାଜତ୍ୱ ବାଦ୍‌ଦେଲେ କଅଣ ବାକି ଥାଏ ? ବାକି କେବଳ ଗୋଟିଏ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ବ୍ୟସନୀ ବ୍ୟକ୍ତି । ସୁଚଳଦେବଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ଦେଖିଲେ ସ୍ୱୟଂ ଈର୍ଷା ସୁଦ୍ଧା ଏହା କହି ପାରିବ ନାହିଁ । ରାଜତ୍ୱ ବାଦ୍ ଦେଇ ସୁଦ୍ଧା ମହାରାଜ ବାସୁଦେବ ସୁଚଳଦେବ ନରରାଜ । ନରରାଜଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଦୈବାଧୀନ ରାଜତ୍ୱ ନ୍ୟସ୍ତ ହେଲେ ଯେପରି ହେବାର ଉଚିତ, ବାସୁଦେବ ସେପରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ନ ହେଲେହେଁ ଅନ୍ତତଃ ବହୁପରିମାଣରେ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହିରୂପ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ରାଜ୍ୟରେ ଯେରୂପ ଉନ୍ନତି ହେବାର ଉଚିତ, ବାମଣ୍ଡା ସେରୂପ ଉନ୍ନତିରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇନାହିଁ ।”

“ଦେବଗଡ଼ରେ ସ୍ତାବକ ଗଣଙ୍କର କିରୂପ ସତ୍କାର ହୋଇ ଥାଏ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଘଟଣା ତାହାର ପରିଚୟର ସ୍ଥଳ । ବିଷୟବିଶେଷ ତର୍କ ବିତର୍କ ନିବନ୍ଧନ ମହାରାଜଙ୍କ ସହିତ ମୋର ମତଭେଦ ହୁଏ ।— ମହାରାଜ କହିଲେ,‘ଆପଣ ଯାହା କହିଲେ, ମୁଁ ତହିଁରେ ସମ୍ମତି ଦେଇ ପାରିଲି ନାହିଁ । ଆପଣଙ୍କ ମତ ଇଉରୋପୀୟ ଅନୁସାରେ ଗଠିତ । ଆପଣ ସାହେବୀ ମତର ଅଯଥା ପକ୍ଷପାତୀ !’ ମୁଁ ବିହିତ ଉତ୍ତର ଦେଇ କାର୍ଯ୍ୟାନୁରୋଧେ ବସାକୁ ଗଲି । ମୋର ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ମହାରାଜ ତାହାଙ୍କର ଜଣେ ପାର୍ଶ୍ୱଚରର ମତ ଜିଜ୍ଞାସା କଲେ । ପାର୍ଶ୍ୱଚର ଉତ୍ତରକଲା ‘ମଣିମାଁ ହୁମୁରୁ’ ଯେଉଁ ଆଜ୍ଞାକଲେ ତାହା ଠିକ । ସେ (ରାଧାନାଥ) ସାହେବ-ମାନଙ୍କ କଥାରେ ଭୁଲି ଅଛନ୍ତି । କେତେ ସାହେବ ଆସି ‘ଗୋଡ଼ତଳେ’ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି । ମହାରାଜ ଶୁଣି ଈଷତ୍ ହସି କହିଲେ, ତୁମ୍ଭେ ମୋର

ସନ୍ତୋଷାର୍ଥେ ମୋର ସମ୍ମୁଖରେ ଯେରୂପ କହିଲ ସମସ୍ତରେ ସାହେବର ସମ୍ମୁଖରେ କହି ନ ବସ 'ହଜୁର କେତେ ରଜା ଆପଣଙ୍କ ଗୋଡ଼ତଳେ ପଡ଼ ଅଛନ୍ତି' ।"

"ଉତ୍କୋଚ ଏବଂ ପୀଡ଼ନ ଅତ୍ୟାଚାରର ନିବାରଣ ବିଷୟରେ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜଶାସନ ଆଶାତୀତ ଉନ୍ନତି ଲାଭ କରିଅଛି ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ରାଜଧାନୀରୁ ବହୁତ ଦୂରରେ ଏବଂ ମହାରାଜାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁର ଅଗୋଚରରେ ଥାଇ ମଧ୍ୟ, ବାମଣ୍ଡାର କର୍ମଚାରୀଗଣ ନିଜକୁ ତାହାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରବେଶବର୍ତ୍ତୀ ମନେ କରି ଅତି ସତର୍କ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମଚାରୀ ଜାଣନ୍ତି ଯେ,ଯେତେ ଗୋପନ ଭାବରେ ଅନ୍ୟାୟ କରି ନା କାହିଁକି ତାହା ମହାରାଜାଙ୍କର ଅଜ୍ଞାତ ରହିବ ନାହିଁ ଏବଂ ହେଲେ ତାର ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ହେବ ।"

"ସୁଚଳଦେବ ନିଜେ ନିଜର ରାଜସ୍ୱ-ସଚିବ, ନିଜେ ନିଜର ପୂର୍ତ୍ତ-କର୍ମଚାରୀ । ତାଙ୍କର ରାଜସ୍ୱ ବିଭାଗ ଏରୂପ ସୁନିୟମ ଓ ସୁଶୃଙ୍ଖଳାର ସହିତ ପରିଚାଳିତ ଯେ, କୌଣସି କର୍ମଚାରୀ ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ପଇସା ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ପୂର୍ତ୍ତକର୍ମରେ ନିଜେ ଅଶିକ୍ଷିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ, ନୈସର୍ଗିକ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ରାଜ୍ୟ ପୂର୍ତ୍ତବିଭାଗର ସେ ଯେରୂପ ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି, ଅନେକ ଶିକ୍ଷିତ ଏବଂ ଲବ୍ଧପ୍ରତିଷ୍ଠ ଇଞ୍ଜିନିୟାର ତାହା ଦେଖି ବିସ୍ମୟାବିଷ୍ଟ ହେବେ ।"

"ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନୁଷ୍ୟର ଅଧିକାଂଶ ସଦ୍‌ଗୁଣ ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଏତେ ସଦ୍‌ଗୁଣର ସମବାୟ ଦେଶୀୟ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଜପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ଦୃଷ୍ଟିପଥରେ ପଡ଼ି ନାହିଁ । ତାହାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିଲେ ବୋଧହେବ ଯେପରି ବିଧାତା ଦେଶୀୟ ଶରୀରରେ ଇଉ-ରୋପୀୟ ମସ୍ତକ ସଂଯୋଗ କରିଅଛନ୍ତି । ସୁଚଳଦେବ ଯେପରି ଚିନ୍ତାଶୀଳ ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟଶୀଳ । ଯେରୂପ ସରସ୍ୱତୀଭକ୍ତ ସେହିରୂପ ଲକ୍ଷ୍ମୀଭକ୍ତ । ପୁସ୍ତକାଳୟ ଓ ଶସ୍ୟାଗାର ଉଭୟର ପ୍ରତି ସମାନ ଆସ୍ଥା । ଏହି ବାଳମ କୁଠି ମହାରାଜାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ଉପାସନାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସ୍ଥଳୀ । ଏଠାରେ ଦୁଇଟା ପ୍ରଶସ୍ତ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ନାମ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ।"

"ସଙ୍ଗରେ ଛତ୍ରଧାରୀ, ଚାମରଧାରୀ, ଶରୀରରକ୍ଷୀ ଇତ୍ୟାଦି ନଥିଲେ, ରାଜାର ବହିର୍ଗମନ ଯେଉଁପରି ଅନ୍ୟତ୍ର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏଠାରେ ସେରୂପ ନୁହେଁ ; ଠିକ୍ ବିପରୀତ । କେବଳ ମାତ୍ର ଜଣେ ଭୃତ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ଥିଲା । ଫେରି ଆସିବା ସମୟରେ ପଥରେ ରୌଦ୍ରତାପ ନିବନ୍ଧନ ଛତା ଖୋଲିଲି । ମହାରାଜାଙ୍କ ଛତା ଖୋଲିବାକୁ ତାହାଙ୍କର ଭୃତ୍ୟକୁ ମୁଁ କହିଲି । ମହାରାଜ ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଛତା ଖୋଲି ଧରିଲେ । ମୁଁ ଭାବିଲି କେବଳ ଭଦ୍ରତାର ଆତିଶଯ୍ୟ ହେତୁ ଏରୂପ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ଭାବି କହିଲି, 'ମହାରାଜ, ଆପଣଙ୍କର ଯେରୂପ ଅଭ୍ୟାସ ଅଛି ସେରୂପ କରନ୍ତୁ ।'—'ମହାରାଜ କହିଲେ, 'ମୁଁ ତ ଠିକ ସେହିରୂପହିଁ କରୁଅଛି ; ଅନ୍ୟେ ଛତା ଧରିଲେ, ମୋର ସୁଖାନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।' ଏହା ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଘଟନା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟ ଘଟନାରୁ ଲୋକର ପ୍ରକୃତି ଜଣାଯାଏ ।"

"ମୁଁ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଭ୍ରମଣ କରି ଏରୂପ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖି ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତିର ଶୋଭା ଓ ମନୁଷ୍ୟର ଅଧ୍ୟବସାୟର ଏରୂପ ସମାବେଶ ଦେଖି କେ ପ୍ରୀତ ନ ହୋଇବ ? କି ଭକ୍ତ, କି କବି, କି ବିଷୟୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହିସ୍ଥାନ ସମାନ ଉପଯୋଗୀ । ରାଜଧାନୀ ଦେବଗଡ଼ ଅପେକ୍ଷା ଏହି ସ୍ଥାନର ଜଳବାୟୁ ସମ୍ଭବତଃ ଅଧିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର । ଶୈଳପ୍ରାଚୀର ବେଷ୍ଟିତ ହେଲେହେଁ ଏଠାକାର ବିଶାଳ ଚତ୍ୱାଳ ପବନର ଅପ୍ରତିହତ ସଞ୍ଚାରରେ ସମ୍ୟକ୍ ଉପଯୋଗୀ । ବର୍ଷାକାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନ ଅତୀବ ମନୋହର ହୋଇଥାଏ । ଆକାଶରେ ଜଳଭରବନତ ଜଳଦମାଳ, କେକାମୁଖରିତ ଆସାରସିକ୍ତ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ବନରାଜି, ଜଳଦ-ସମ୍ବଳିତ ଗୁପ୍ତାଲୋକରଞ୍ଜିତ ସଦ୍ୟବିଧୌତ ନୀଳ ଶୈଳଶ୍ରେଣୀ, ଦୂର ପ୍ରସାରିତ ଶ୍ୟାମାୟମାନ କୃଷିକ୍ଷେତ୍ର ଏବଂ କାନନଲକ୍ଷ୍ମୀର ଦର୍ପଣରୂପୀ ବିଶାଳ ହ୍ରଦର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଷାକାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନଟି ପ୍ରକୃତିର ଆଲେଖ୍ୟଶାଳାବତ୍ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଥାଏ । ମେଘଦୂତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଧିକାଂଶ ଦୃଶ୍ୟହିଁ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ସୁଲଭ ଏବଂ ଏହିରୂପ ସ୍ଥାନହିଁ ମେଘଦୂତ ପାଠର ସମ୍ୟକ୍ ଉପଯୋଗୀ ।"

"ଜୀବନରେ ନାନା ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ଆଳାପ କରି ସୁଚଳ ଦେବଙ୍କର ନ୍ୟାୟ-ସମ୍ମିଳ ପ୍ରକୃତି ମୁଁ ଆଉ ଦେଖି ନାହିଁ । ମନରେ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତି ଅଛି, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତିରହିଁ ସେ ପ୍ରଭୁ । କୌଣସି ବୃତ୍ତି ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ

ହୋଇ ତାହାଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ କରିବ, ଏହା ତାଙ୍କ କୋଷ୍ଠୀରେ ନାହିଁ । କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଧାନ ଅଥଚ ଭାବପ୍ରଧାନ; ନାତିକ୍ରୋଧନ ଅଥଚ ନାତିସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ସ୍ଥାନ ଦେଖି ଗଣନାଶୀଳ, ସ୍ଥାନ ଦେଖି ମୁକ୍ତହସ୍ତ । ଗର୍ବ ନ ଥାଇ ଯଥେଷ୍ଟ ଆତ୍ମମର୍ଯ୍ୟାଦା ଜ୍ଞାନ ଅଛି । କାହାପ୍ରତି ସ୍ନେହ କଲେ ବୋଲି ଯେ ତାହାର ଦୋଷ ପ୍ରତି ଅନ୍ଧ ହୋଇ ପଡ଼ିବେ, ଏପରି ନୁହେ । ଅଭିଯୋକ୍ତାକୁ ଗୋଟିଏ କର୍ଣ୍ଣ ଦେଇ ଅନ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଟି ଅଭିଯୁକ୍ତ ନିମନ୍ତେ ମୁକ୍ତ ରଖିବାରେ ସେ ସର୍ବଦା ସତର୍କ । ଅନ୍ୟର ଉପଦେଶପ୍ରାର୍ଥୀ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ନିଜର ବୁଦ୍ଧିର ସ୍ୱାଧୀନତା ବିସର୍ଜ୍ଜନ କରିବାକୁ ସେ କଦାଚ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ ଥିଲେ । ସ୍ୱଚ୍ଛଳଦେବ ନ୍ୟାୟପର ଅଥଚ କଳପରି ନ୍ୟାୟପରାୟଣ ନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନ୍ୟାୟ-ବିଚାର ଜ୍ଞାନ ଓ କରୁଣାରେ ଜଡ଼ିତ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଯଶରେ ଅଭିରୁଚି ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ସେ ଯଶୋରଙ୍କ ନ ଥିଲେ । କୃତ୍ରିମ ଉପାୟରେ ଯଶଃ ପ୍ରଚାର ନିମନ୍ତେ କିମ୍ବା ଅଳୀକ ଯଶର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ତାଙ୍କର ନଥିଲା । ଆମୋଦରେ ବିତୃଷ୍ଣା ନ ଥିଲା । ଜୀବନରେ ସର୍ବବିଧ ଉନ୍ନତିର ମୂଳ ଯେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ, ତାହାର କ୍ଷତି ନ କରି ଯେତେଦୂର ଆମୋଦ ସମ୍ଭବ, ତାହାର ସୀମା ସେ ଅତିକ୍ରମ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଧର୍ମ୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସମାନ ଦୃଷ୍ଟି, କାହା ପ୍ରତି ଏକାସକ୍ତି ନ ଥିଲା; କାହାରି ପ୍ରତି ଔଦାସୀନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନଥିଲା । ଫଳତଃ:—

ଧର୍ମ୍ମାର୍ଥ କାମା ସମମେବ ସେବ୍ୟାଃ
ଯଃ ଏକସକ୍ତଃ ସ ନରୋ ଜଘନ୍ୟଃ ।

ସ୍ୱଚ୍ଛଳଦେବଙ୍କ ଜୀବନ ଏହି ଉକ୍ତିର ଗୋଟିଏ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ । ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଇଉରୋପୀୟ ମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସ୍ୱଚ୍ଛଳଦେବଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କମ ନ ଥିଲା । ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କଠାରୁ ସେ ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚ ଉପାଧି ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ସେହି ଉପାଧି ସେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ପରିମାପକ । କିନ୍ତୁ ଏହା ବୋଲି ଇଉରୋପୀୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଦେଶୀୟ ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରକୃତ କିରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ସଂସ୍ରବ ରଖିବା ଅପରି-ହାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ବାଞ୍ଛନୀୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସଂସ୍ରବର ସୀମା କେଉଁଠାରେ, ଏହା ବିସ୍ମୃତ ହେବା ଲୋକ ସେ ନୁହନ୍ତି । ଏହି ସୀମା ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ଏବଂ ରାଜନୈତିକ "ମିତ୍ରୁବନ୍ଧୁ" ଶବ୍ଦର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରି, ଅନେକ ଅପରିଣାମଦର୍ଶୀ ନବ୍ୟଶିକ୍ଷାଭିମାନୀ ଦେଶୀୟ ରାଜା ସମୟ ସମୟରେ ଲାଞ୍ଛିତ ଓ ବିପନ୍ନ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।"

"ସାଧାରଣତଃ ଗଡ଼ଜାତ ରାଜବୃନ୍ଦଙ୍କର ରୁଚି ଦେଖି ଅନେକ ସମୟରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ନିର୍ଜ୍ଜନବାସ, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ବାୟୁ ସେବନ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଦର୍ଶନର ସୁବିଧା ଏମାନଙ୍କର ପୈତୃକ ଅଛି ଓଡ଼ିଶାରେ ଏରୂପ ସୁବିଧା ଆଉ କାହାରି ନାହିଁ । ଏରୂପ ସୁବିଧା ଇଉରୋପୀୟମାନଙ୍କ ହସ୍ତଗତ ହେଲେ, ସେମାନେ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ତାହା ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ଯତ୍ନବାନ ହୁଅନ୍ତି । ପର୍ବତର ଶୀର୍ଷ କିମ୍ବା ତଟଦେଶ, ସମୁଦ୍ରବେଳା, ମହାରଣ୍ୟ କିମ୍ବା ପ୍ରଶସ୍ତ ନଦୀତୀରରେ ନିର୍ଜ୍ଜନ ସୁଦୃଶ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ସ୍ଥାନ ନିର୍ବାଚନ କରି ସେଠାରେ ଗୃହ ନିର୍ମ୍ମାଣ କରାଇ ତହିଁରେ ଅବସ୍ଥିତି କରିଥାନ୍ତି । ବୃତ୍ତିଶ୍ୱର ଇଉରୋପୀୟମାନଙ୍କର କଥା ଦୂରେ ଥାଉ, ଯେଉଁମାନେ ସେବାଜୀବୀ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହିରୂପ ସୁଖ ସମ୍ଭୋଗର ସୁବିଧା କରି ନେବା ନିମନ୍ତେ ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ । ଅର୍ଥହୀନ ଭାବୁକଗଣ ପର୍ବତ ମହାରଣ୍ୟ ଦେଖିବାମାତ୍ରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନ ହେଉ, କଳ୍ପନାରେ ସେ କୁଟୀରବାସର ସୁଖ ଭୋଗ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଗଡ଼ଜାତର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖି କଣ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ? ଉଲ୍ଲିଖିତ ପ୍ରକାର ଉଚ୍ଚ-ସୁଖଭୋଗର ସମସ୍ତ ଉପକରଣ ବିଦ୍ୟମାନ ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଏମାନେ ଅନ୍ଧକାରବୃତ ପବନସଞ୍ଚାରଶୂନ୍ୟ ଆବର୍ଜ୍ଜନାପୂର୍ଣ୍ଣ ନଗରର ନିଭୃତତମ ପ୍ରଦେଶରେ ଗ୍ରାମ୍ୟସୁଖରେ ଆକଣ୍ଠ ନିମଗ୍ନ । ... ...
କିନ୍ତୁ ବାମଣ୍ଡାର ମହାରାଜାଙ୍କର ରୁଚି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତାଙ୍କ ରୁଚିର ପ୍ରସୂତି । ସୁରୁଚିର ସନାତନ ଗୁରୁ କାଳିଦାସ, ମୁରାରି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଭକ୍ତ ହୋଇ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଆମୋଦର ପକ୍ଷପାତୀ ହେବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ । ମହାରାଜ ସମ୍ପ୍ରତି ସମ୍ବଲପୁରରେ ନିର୍ଜ୍ଜନବାସ ନିମନ୍ତେ ଗୋଟିଏ ଗୃହ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଅଛନ୍ତି । ଗୃହଟି ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଶୈଳର ସାନୁଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ଓ ସୁପ୍ରଣାଳୀରେ ଗଠିତ ।"

"ବିଘ୍ନ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କୁ ଭଗ୍ନୋଦ୍ୟମ ଓ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ କରେ । କେବଳ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିଭା ପ୍ରତିକୂଳ ଦୈବ ହସ୍ତରୁ ସିଦ୍ଧିକୁ ଛଡ଼ାଇ ଆଣିବାକୁ ସମର୍ଥ । ସୁଚଳଦେବ ଆଦୌ ବିଘ୍ନଦ୍ୱାରା ଭଗ୍ନୋତ୍ସାହ ହେବାର ପାତ୍ର ନ ଥିଲେ । ସୁଶିକ୍ଷା ଓ ଦେଶପର୍ଯ୍ୟଟନଦ୍ୱାରା ସେ ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝିଥିଲେ ଯେ, ବିଜ୍ଞାନ ସାହାଯ୍ୟରେ ସର୍ବବିଧ ବୃହତ୍ତର ସୁଅନୁଷ୍ଠାନରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବା ସମ୍ଭବ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କର ମୃତିକା ସୁସମୟରେ

ସର୍ବବିଧ ସୁଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରତି ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଉଚିତ ବା ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ହେଉ ନ ଥିଲା । ସେ କାର୍ଯ୍ୟର ପରିମାଣ ଓ ନିଜର ଶକ୍ତି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଓଜନ କରି କାର୍ଯ୍ୟରେ ହାତ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ସର୍ବଦା କୃତକାର୍ଯ୍ୟତାର ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରି କପରି ସୁଖୀ ହେବାକୁ ହୁଏ, ଏହା ସେ ଜାଣିଥିଲେ ।"

"କର୍ମ୍ମବୀର ବାସୁଦେବ ଇହଜଗତରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେ ନବ୍ୟ ଶିକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ରାଜା ନ ଥିଲେ । ଇଦାନୀନ୍ତନ ନବ୍ୟଶିକ୍ଷିତ ଅଧିକାଂଶ ରାଜାଙ୍କ ମତିଗତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକଲେ, କିଏ ଅନୁଭବ ନ କରିବ ଯେ ବାସୁଦେବ ନବ୍ୟଶିକ୍ଷାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରକ୍ଷା ପାଇଅଛନ୍ତି । ନବ୍ୟ ରୀତି ଅନୁସାରେ ଶିକ୍ଷିତ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାସୁଦେବ ଯେ କେବଳ ସୁଶିକ୍ଷିତ ଥିଲେ ତାହା ନୁହେ, ସେ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା, ଏବଂ ବଙ୍ଗଳା ଓ ସାମାନ୍ୟତର ଇଂରାଜୀ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ନବ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ ନ କଲେହେଁ, ନବ୍ୟ ଶିକ୍ଷାର ସମଗ୍ର ସୁଫଳ ତାଙ୍କର ଆୟତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ନବ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ବିଡ଼ମ୍ବନାରୁ ନିଜକୁ ଓ ରାଜ୍ୟକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ବିଷୟରେ ସେ ସର୍ବଦା ସତର୍କ ଥିଲେ ଏବଂ ତାହାର ଚାକଚକ୍ୟରେ ମୁଗ୍ଧ କିମ୍ବା ପ୍ରତାରିତ ନ ହୋଇ, କେବଳ ତାର ସାରବସ୍ତୁକୁ ନିଜର ସତ୍ତ୍ୱ ସଙ୍ଗେ ଏକୀଭୂତ କରିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଥିଲେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଯାହା କିଛି ଶ୍ରେୟସ୍କର, ନିଜର ଆୟ ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅନୁସାରେ ତତ୍ ସମୁଦାୟକୁ ରାଜ୍ୟମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ କରାଇ ତାହାର ସୁଫଳ ପ୍ରଜାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଏବଂ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରାଇଥିଲେ । ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟର ରାଷ୍ଟ୍ରଯନ୍ତ୍ର ଓ ଶାସନ-ପ୍ରଣାଳୀ ସେ ଯେଉଁ ରୀତିରେ ଗଠିତ କରି ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ରାଜ୍ୟର ଧନାଗମର ଉପାୟସକଳ ଉଦ୍ଭାବନ କରିଥିଲେ, ଯେଉଁମାନେ ବାମଣ୍ଡା ଥରେ ମାତ୍ର ଯାଇ ଅତି ବାହ୍ୟିକ ଓ ସ୍ଥୂଳଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଆଜ ଏ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତିରଞ୍ଜିତ ବୋଲି ମନେ କରିବେ ନାହିଁ । ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗରେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଶରେ ବାସୁଦେବଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ମୁଦ୍ରା ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିବେ । ବାସୁଦେବ-ସେବିତ ବାମଣ୍ଡାରେ Order and progress (ପ୍ରାଚୀନ ରକ୍ଷଣଶୀଳତା ଏବଂ ନବ୍ୟ ଅଗ୍ରସରତା)ର ସୁନ୍ଦର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ବିରଳ ବୋଲି ବୋଧ ହୁଏ ।"

"ବାସୁଦେବଙ୍କ ନ୍ୟାୟ ନିରାଡ଼ମ୍ବର, ନିରଭିମାନ, ନିରଳସ ଏବଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ରାଜା ଭାରତୀୟ ସଂସାରରେ ଅତି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଇତିହାସ କହେ ଯେ, ବୀର ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟଙ୍କ ଗୃହସଜ୍ଜା କେବଳ ମାତ୍ର ଖଣ୍ଡିଏ ଶଯ୍ୟା ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ପାତ୍ର (ମାଠିଆ) ଥିଲା । ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ନିତ୍ୟ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ଗୃହର ସାଜସଜ୍ଜା ଅବିକଳ ସେହିରୂପ ଥିଲା । ଗୃହର ସାଜସଜ୍ଜା ଯେରୂପ, ଶାରୀରିକ ବେଶଭୂଷା ମଧ୍ୟ ତଦନୁରୂପ । ଆଡ଼ମ୍ବର ତାହାଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିନାହିଁ । ରାଜସୁଲଭ ଆଡ଼ମ୍ବର ତ ଦୂରର କଥା, ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେରୂପ ଆଡ଼ମ୍ବର ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଦେଖା ଯାଏ, ତାହା ସୁଦ୍ଧା ନ ଥିଲା । ଶିକ୍ଷା କରିବା ଓ ପରିଶ୍ରମ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଜୀବନ ଅଭିପ୍ରେତ (intended) ଏହା ସେ କଦାଚ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଏବଂ ଯେତେ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ଲୋକ ହେଉ ନା କାହିଁକି, ତାଙ୍କଠାରେ କିଛି ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ ଥିଲେ, ସେ ଆଗ୍ରହପୂର୍ବକ ତାହା ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଆଳଙ୍କାରିକଗଣ କହିଥାଆନ୍ତି ଯେ କବି ହେବାକୁ ହେଲେ 'ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟୈ ସର୍ବ ଶିଷ୍ୟତା' ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ ନିମନ୍ତେ ସକଳର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଜ୍ଞାନ ଲାଭ ନିମନ୍ତେ ସାର ବାସୁଦେବ ସେହି ପଥର ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ । କେବଳ ଯଦୃଚ୍ଛା ମିଳିତ ଲୋକର ନିକଟରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରି ଯେ ସେ ତୃପ୍ତ ହେଉଥିଲେ ତାହା ନୁହେ; ସମୟ ସମୟରେ ଅନେକ ବ୍ୟୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ବଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ, ବିହାର, ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରଦେଶ ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରୁ ଗୁଣୀ ଏବଂ ମନସ୍ୱୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଦ୍ୱାରା ନିଜର ରାଜଧାନୀକୁ ଅଣାଇ ସେମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର କେତେଜଣ ରାଜା ଏରୂପ କରନ୍ତି ? ଅନ୍ତଃପୁରର ଛାଇ କଣାପାତରେ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ, ଆତ୍ମମର୍ଯ୍ୟାଦାକୁ ପୃଷ୍ଠବର୍ତ୍ତୀ କରି କ୍ୱଚିତ୍ କୌଣସି ପଣ୍ଡିତ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହେଲେ, ଲୌକିକ ପ୍ରଥା କିମ୍ବା ଚକ୍ଷୁଲଜ୍ଜାର ଅନୁରୋଧରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ ପ୍ରଦାନ କରିବାର ପ୍ରଥା ଅଧିକାଂଶ ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ନବ୍ୟ ଶିକ୍ଷିତାଭିମାନୀମାନଙ୍କର ଅଭିଧାନରେ ଏରୂପ ଆଳସ୍ୟକୁ ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦାନର ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଦୁଃସ୍ଥ ଗୁଣବାନର ସତ୍କାର କରିବାର ସେହି ଚିରନ୍ତନ ପ୍ରଥା ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ରମଶଃ ଲୋପୋନ୍ମୁଖ ହେଉଅଛି । ଏକମାତ୍ର ବାମଣ୍ଡାରେ ଏହାର ସତ୍ତା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଅଛି ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ବାମଣ୍ଡା ରାଜକୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ବହିର୍ଭୂତ

ର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠତା ସୂତ୍ରରେ ଯେଉଁପରି ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା, ଖାସ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ରୂପ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରାୟ ନାହିଁ । ବାସୁଦେବଙ୍କ ସର୍ବତୋମୁଖୀ ଉତ୍କର୍ଷର ଏହାହିଁ ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ଏକ ସଙ୍ଗରେ ଏତେ ଗୁଣର ସମାବେଶ କେବଳ ମାତ୍ର ତାହାଙ୍କ ଠାରେହିଁ ଦେଖା ଯାଉଥିଲା । ବାସୁଦେବ ବୈଷ୍ଣବିକର ସଙ୍ଗେ ବୈଷ୍ଣବିକ, ଭାବୁକର ସଙ୍ଗେ ଭାବୁକ, ପୌରାଣିକର ସହିତ ପୌରାଣିକ, କବିର ସହିତ କବି, ସମାଲୋଚକର ସହିତ ସମାଲୋଚକ, ଆଳଙ୍କାରିକର ସହିତ ଆଳଙ୍କାରିକ,ବୈୟାକରଣର ସହିତ ବୈୟାକରଣ, ନୈୟାୟିକର ସହିତ ନୈୟାୟିକ, ବୈଦାନ୍ତିକର ସହିତ ବୈଦାନ୍ତିକ, ସ୍ମାର୍ତ୍ତର ସହିତ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ, ଶାସ୍ତ୍ରବିଦର ସହିତ ଶାସ୍ତ୍ରବିଦ୍, ଅଶ୍ୱାରୋହର ସହିତ ଅଶ୍ୱାରୋହ, ଶିକାରୀର ସହିତ ଶିକାରୀ, ବଣିକର ସହିତ ବଣିକ, ବନ୍ଧାଣିର ସହିତ ବନ୍ଧାଣି, ଚିତ୍ରକରର ସହିତ ଚିତ୍ରକର, କୃଷକର ସହିତ କୃଷକ ଭାବେ ମିଶି ପାରୁଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗରେ ସେ ନିଜେ ନିଜର ସଚିବ ଥିଲେ । ଅନୁଷ୍ଠାନର ଭାର ଅନ୍ୟର ହସ୍ତରେ ନ୍ୟସ୍ତକରି ଉଦ୍ଭାବନ ଓ ପରିଦର୍ଶନର ଭାର ନିଜ ହସ୍ତରେ ନ୍ୟସ୍ତ ରଖିଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ —କୋଷେଣାତ୍ରୟସ୍ତ 'କୋଷେଣାତ୍ରୟସ୍ତ ମାସୃତ୍ତଂ' ଏହି ମହାବାକ୍ୟ ସ୍ମରଣ ରଖି ରାଜସ୍ୱ ଭାଗ ବ୍ୟକ୍ତିଭାବେ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ରୂପେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିଥିଲେ ।"

କଟକ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜର ବିଜ୍ଞାନାଚାର୍ଯ୍ୟ ରାୟସାହେବ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଏମ୍. ଏ., ବିଦ୍ୟାନିଧି ମହାଶୟଙ୍କ ଲିଖିତାଂଶ : –

"ଆମ୍ଭେମାନେ ରେଳରୁ ଅବତରଣ କରିବା ମାତ୍ର ମହାରାଜାଙ୍କର ଜଣେ କର୍ମଚାରୀ ତଥାସ୍ଥ କଚେରୀ ଗୃହକୁ ନେଇଗଲେ । ସେଠାରେ ମହାରାଜାଙ୍କର ପ୍ରକାଣ୍ଡ କାଠର ବ୍ୟବସାୟ ଅଛି ଏବଂ ତଦ୍‌ଉପଲକ୍ଷରେ ସେଠାରେ କେତେ ଜଣ କର୍ମଚାରୀ ଓ ପୁଲିଶ ଥାଆନ୍ତି । ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ମାତ୍ରେ ଗୋଟିଏ ଅଶ୍ରୁତପୂର୍ବ ବ୍ୟାପାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କଲି । ସେଠାରୁ ଦେବଗଡ଼ ପ୍ରାୟ ୬୨ ମାଇଲ । ମହାରାଜ ଏହି ସମସ୍ତ ପଥରେ ଯେ ଟେଲିଫୋନ ବସାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଯାହା ହେଉ, ସେମାନେ ୬୨ ମାଇଲ ଦୂରରୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସ୍ୱାଗତ କୁଶଳ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ ଏବଂ ସେଠାରୁ ଗଡ଼କୁ ଯିବାର ଯାନାଦି ଓ ପଥମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତିର ବିଷୟ ଜଣାଇଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ମଧ୍ୟ ଅଭିବାଦନ କରି ସେମାନଙ୍କ କୁଶଳ ପଚାରିଲୁ । କୌଣସି ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟରେ ଏରୂପ ଟେଲିଫୋନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି କି ? ଦେଶୀୟ ଲୋକେ ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଟେଲିଫୋନରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଅଛନ୍ତି । ବିକଳ ହେଲେ, ଯନ୍ତ୍ରର ସଂସ୍କାର କରୁଅଛନ୍ତି । ଅଭିନବ ବ୍ୟାପାର ! ··· ··· ··· ଅନ୍ୟ ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟରେ ଏହିରୂପ ସଭ୍ୟତା ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି କି ନାହିଁ ତାହା ଜାଣିବା ଦରକାର ।"

"ସେ ଦିନ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅଭୀଷ୍ଟ ସ୍ଥାନକୁ ଯିବାର କଳ୍ପନା ତ୍ୟାଗ କଲୁଁ । ପ୍ରାୟ ଦଶ ମାଇଲ ଆସି ବେହେରା ପରିବର୍ତ୍ତନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ସେଠାକୁ ଆସିବାକୁ ଅପରାହ୍ଣ ୪ ଟା ହେଲା । ଶରୀରର ବେଦନା, ବାହାରେ ବୃଷ୍ଟି, ପଥର କର୍ଦ୍ଦମ ଭାବି ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହିଠାରେ କୌଣସି ରୂପେ ରାତି ଯାପନର ସଙ୍କଳ୍ପ କଲୁଁ । ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରାମ ଥିଲା ଏବଂ ଦିବାଭାଗରେ ଆହାରାଦି କରିବା ନିମନ୍ତେ ମହାରାଜାଙ୍କର ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର କୁଟୀର ଥିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ସେଠାରେ ସେ ରାତି ରହିବା ଶୁଣି ଗ୍ରାମର ପ୍ରଧାନ ରାଜଭଣ୍ଡାରରୁ ଭୋଜ୍ୟ ଆଣି ଉପସ୍ଥିତ କଲା । ପଥର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ ଏହିରୂପ ରାଜଭଣ୍ଡାର ଓ ଆଗନ୍ତୁକର ପରିଚର୍ଯ୍ୟାର ନିମନ୍ତେ ଭୃତ୍ୟ ନିଯୁକ୍ତ ଅଛନ୍ତି । ଗଡ଼ରେ ପହଞ୍ଚି ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ପାଞ୍ଚ ଜାଗାରେ

ଆହାରାଦି କରିବାକୁ ହୋଇଛି । ସକଳ ଜାଗାରେ ରାଜଭଣ୍ଡାର ଅଛି । ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମୀଚୀନ ନୁହେ କି ?"

"ପଥରେ ଯେଉଁଠାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ରାତ୍ରିଯାପନ କଲୁଁ, ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ ସମୟରେ ଏକ କୁଟୀର ଅଛି । ଗ୍ରାମର ପ୍ରଧାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ମହାରାଜଙ୍କର ଅନ୍ୟ କର୍ମଚାରୀ କେହି ନ ଥାନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଟେଲିଫୋନର ଯୋଗ ନାହିଁ । ମହାରାଜ ଆମ୍ଭର ଅବସ୍ଥିତିର କଥା ଜାଣି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରଦିନ ୧୦ ମାଇଲ ଯାଇ ମହାରାଜଙ୍କର ଗୋଟିଏ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ୍‌ରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ମାତ୍ରେ, ସେ ପଥରେ କଷ୍ଟର କଥା ଶୁଣି ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ କେତେ କେତେ ବେଳେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାକୁ ହେବ ଏବଂ କିରୂପ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାହୋଇଅଛି ସବୁ ଜଣାଇଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାଗାର କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏ ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ।"

* * * *

"ହଠାତ୍ ଦିନେ ଖବର ପାଇଲି ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ସାର୍ ସୁଚଳଦେବ କେ. ସି. ଆଇ. ଇ. ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ଏବେ ମାସେ ପୂର୍ବେ ତାଙ୍କୁ ସୁସ୍ଥ ଓ ସବଳ ଦେଖି ଆସିଥିଲି । ତାଙ୍କ ବୟସ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ହୋଇ ନାହିଁ । ବୋଧକରେଁ ୫୦।୫୨ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ନୁହେ । କିନ୍ତୁ କାଳର ନିୟମ ନାହିଁ । କ୍ଷଣବିଧ୍ୱଂସୀ ଶରୀରର ନିଶ୍ଚୟତା ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ରାଜା ଦେଖିଅଛି, କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟଳ୍ପହିଁ ମହାରାଜ ସୁଚଳଦେବଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଧାର୍ମ୍ମିକ, ମତିମାନ୍, ବିଚକ୍ଷଣ ଓ କର୍ମ୍ମକୁଶଳ ଦେଖିଅଛି । ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ରଘୁବଂଶ ମନେ ପଡ଼ିଲା:—

ଆକାରସଦୃଶ ପ୍ରାଜ୍ଞଃ ପ୍ରାଜ୍ଞୟା ସଦୃଶାଗମଃ ।
ଆଗମୈଃ ସଦୃଶାରମ୍ଭ ଆରମ୍ଭ ସଦୃଶୋଦୟଃ ॥

ତାଙ୍କର ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁରେ ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟ ସହୃଦୟ ରାଜା, ବ୍ରିଟିଶ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ବିଶ୍ୱାସଭାଜନ ସାମନ୍ତ, ସଂସ୍କୃତ-ସାହିତ୍ୟ-ଅନୁରାଗୀ ଭକ୍ତ, ଜନସାଧାରଣ ବଦାନ୍ୟ ଓ ସୁଜନ ଦେଶହିତୈଷୀ, ଏବଂ ରାଜକୁମାରଗଣ ସ୍ନେହଶୀଳ ପିତା ହରାଇଅଛନ୍ତି । ସୁଖର ବିଷୟ, ସେ ଯୁବରାଜ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ଓ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଭିଜ୍ଞ କରାଇ ରଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଆଶାକରୁଁ ନୂତନ ରାଜା ଗୁଣରେ ପିତାଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ହେବେ ।"

ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ
ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ଲିଖିତାଂଶ:—

"ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଆହୂତ ହୋଇ ଏକାକୀ ମହାରାଜଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରିବାକୁ ଗଲି । କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ବିଷୟରେ ସୁଢ଼ଳଦେବ ଅକ୍ଳାନ୍ତ । ସାଧାରଣ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଏରୂପ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶ୍ରମସ୍ୱୀକାର ବିରଳ । କଥାପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଥରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, "ନିଜେ ଯଦି ସବୁ ବିଷୟ ନ ଦେଖେଁ, ତାହାହେଲେ ମହାରାଜ ହୋଇ ବସି ରହିବାକୁ ହେବ ।" ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ, ଦେଶୀୟ ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକେ ଏହି ମହାରାଜ ହୋଇ ନିଜର ଓ ପ୍ରଜାବର୍ଗଙ୍କର ଅଶେଷ ଦୁର୍ଗତି ଘଟାଇଅଛନ୍ତି । ମହାରାଜଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନାନା ବିଷୟରେ କଥୋପକଥନ ହେଲା । ସାହିତ୍ୟ ବିଷୟ ପ୍ରଧାନ । ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନ ମତ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଆଗ୍ରହ, ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱାଧୀନ ମତ ଉପରେ ସେହିରୂପ ଆଦର । ବସାକୁ ଫେରିଆସିବା ବେଳେ ଯୁବରାଜଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ କଲି । ଯୁବରାଜ ପିତୃକୀର୍ତ୍ତି ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ବିଶେଷ ଯତ୍ନବାନ୍ । ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ-ସଂସାରରେ ସେ ପରିଚିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।"

"ମହାରାଜ ଓ ଯୁବରାଜଙ୍କ ସୌଜନ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହାରରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲି । ଉତ୍କଳର ରାଜନ୍ୟବର୍ଗଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଢ଼ଳଦେବ ଆଦର୍ଶ-ପୁରୁଷ । ରାଜପଦୋଚିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦକ୍ଷତା ସହିତ ସମ୍ପନ୍ନ କରି ସେ ଯେରୂପ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନା ଓ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଯତ୍ନବାନ୍ ସେରୂପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏହି ହତଭାଗ୍ୟ ଦେଶରେ, ବିଶେଷତଃ ଆମର ରାଜକୁଳରେ ବିରଳ । ପଶ୍ଚାତ୍ୟଶିକ୍ଷାଲାଭ ନ କରି, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ଭାବ ସକଳ ସେ ଯେରୂପ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରି ପାରିଅଛନ୍ତି, ତହିଁରେ ତାଙ୍କର ସୁତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳେ ।"

"ସୁଢ଼ଳଦେବଙ୍କ ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟତା ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ରାଜବାଟୀ ଏବଂ ଗୃହସଜ୍ଜାଦି, ପଦ ଏବଂ ଅବସ୍ଥାର ଅନେକ ନିମ୍ନରେ । ଏହା ନିନ୍ଦାର କଥା ନୁହେ, ବରଂ ପ୍ରଶଂସାରହିଁ କଥା ।"

"ସଭାଭଙ୍ଗର ପରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ରାଜବାଟୀକୁ ଆହାର କରିବାକୁ ଗଲୁଁ । ଆହାର ସମୟରେ ମହାରାଜଙ୍କର ଆଦର ଓ ଯତ୍ନ ଦେଖି ମୋହିତ ହୋଇଥିଲି । ବହୁ ପରିଚାରକ ଓ କର୍ମଚାରୀ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ନିଜ ହସ୍ତରେ ପରିବେଷଣ କରି ଓ ନାନାପ୍ରକାର ମିଷ୍ଟବାକ୍ୟରେ ସମ୍ଭାଷଣ କରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଆପ୍ୟାୟିତ କରିଥିଲେ । ଆଜି 'ରୁକ୍ମଣୀ ବିବାହ' ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଉତ୍ସବ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଏହି ଉପଲକ୍ଷରେ ଦେବଗଡ଼ରେ ବହୁଲୋକର ସମାଗମ ହୋଇଥାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜଧାନୀରୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ମାଇଲ ଦୂରରେ ପୁରାତନ ରାଜଧାନୀର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ରହିଅଛି । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସେଠାରୁ ଶୋଭାଯାତ୍ରା ନୂତନ ଗଡ଼କୁ ଆସେ ଏବଂ ସମସ୍ତ ରାତି ବାଣ ମରା ଯାଇଥାଏ ।"

"ଆମ୍ଭେମାନେ ମହାରାଜଙ୍କ ନିକଟକୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଗଲୁଁ । ପ୍ରାୟ ଦୁଇଘଣ୍ଟାକାଳ ସାହିତ୍ୟ ବିଷୟରେ କଥୋପକଥନ ହୋଇ-ଥିଲା । କି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ କି ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ । କାଳିଦାସଙ୍କ କବିତା ଉପରେ ମୁରାରିଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରକାଶ କରି ସେ ଯେଉଁରୂପ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କଲେ, ତାହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଲା । ଅଳଙ୍କାର-ବିନ୍ୟାସ ଓ ରଚନା-ପାରିପାଟ୍ୟ ଉପରେ ଅଧିକ ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରିବା ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ରୁଚିର ପରିଚାୟକ । ସେ ଯାହାହେଉ, ତାଙ୍କ ପରି ସ୍ୱାଧୀନ-ଚେତା, ଚିନ୍ତାଶୀଳ, ନିଷ୍ଠାବାନ୍ ଭାରତଭକ୍ତ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରେ ଏକାନ୍ତ ବିରଳ । ମହାରାଜ ତାଙ୍କର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାରଦୀୟା କାବ୍ୟକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣକରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଖଣ୍ଡିଏ ନବପ୍ରକାଶିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ବାଈ ଚରିତ ଆଣାଇ ତାହା ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରାଇବାର ଆୟୋଜନ କରାଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଛଅଟା ସମୟରେ ବାମଣ୍ଡା ତ୍ୟାଗ କଲି । ବିଦେଶରୁ ଗୃହକୁ ଗଲି ସତ୍ୟ, ତଥାପି ହୃଦୟରେ ବିଷାଦ-ମୟ ଭାବ ଜାଗରିତ ହୋଇଥିଲା ।"

ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଢଳଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉପଲକ୍ଷେ
ଉତ୍କଳ ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ
ସାର୍ ଉତ୍କଳବାସୀଙ୍କ ପ୍ରାଣୋତ୍ଥିତ
'ଶୋକ-ଲହରୀ'

— ୧ —

"କି ଘୋର ବାରତା ଆଜ   ଅଶନି ନିର୍ଘାତେ
ପଶିଲା ଏ ଉତ୍କଳ-ଭବନେ
ଝଡ଼ିଲାତ କି ଦାରୁଣ   ଶୋକ-ଝଞ୍ଜାଘାତେ
ଶତ ଆଶା-ଲତା ହୃଦ-ବନେ ।
ଉତ୍କଳ-ଗଗନ-ରବି   ଦେବ ଶ୍ରୀସୁଢଳ
ଅସ୍ତମିତ ହେବା ଦ୍ୱିପ୍ରହରେ
ଘୋର ଅନ୍ଧକାରେ ମଗ୍ନ   କାତର ଉତ୍କଳ
ସକଳେ କାନ୍ଦଇ ଆର୍ତ୍ତସ୍ୱରେ ।
ପୂର୍ବେ ପଶ୍ଚିମେ ଆଜ   ବିଳାପର ଧ୍ୱନି
କାନ୍ଦଇ ରେ ଉତ୍ତର ଦକ୍ଷିଣ
ଆକୁଳେ କାନ୍ଦଇ ସର୍ବ   ଉତ୍କଳ-ଅବନୀ
ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ଶୋକେ ହିମଲୀନ ।

— ୨ —

ସତେ କି ହେ ମହାରାଜ !   ଗଙ୍ଗବଂଶ-ରବି
କୋଟି-ନେତ୍ର-ନନ୍ଦନ-ପ୍ରତିମା
ବୁଧକୁଳ-ମାନସାସ୍ଥ   ମନୀଷୀ ସୁକବି
ସ୍ୱଦେଶର ଗୌରବ ଗରିମା ।
ସତେ କି ହେ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ   ପରଲୋକ ଦେଶେ
ମହାପ୍ରସ୍ଥାନର ମହାପଥେ
ଗଲ ଭୁଲି ଏ ସଂସାର   ତେଜିଣ ନିମିଷେ
ସୁକୃତ-ପୁଷ୍ପକ-ପୁଣ୍ୟରଥେ ।

— ୩ —

ତେଜ ଶ୍ରୀସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ହୃଦୟ-ନନ୍ଦନେ
ତେଜ ପ୍ରିୟ ସୁତ ସୁତା ଜାୟା
ତେଜ ରାଜ୍ୟ ରାଜଦଣ୍ଡ ରାଜ୍ୟ ସିଂହାସନେ
ତେଜ ସଂସାରର ସର୍ବ ମାୟା
ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଧାମର ସୀମା ଲଙ୍ଘିଣ କ୍ଷଣକେ
ଯାଇଅଛ ଚାଲି ମହାବାହୁ !
ସେ ଅଜ୍ଞାତ ଲୋକ ପର— ଲୋକେ କ ଛଟକେ
ଯହୁଁ କେହି ନ ବାହୁଡ଼େ ଆଉ ।
ଯାଇଅଛ ଚାଲି ଦେବ ! ଚିରକାଳ ପାଇଁ
ଦିବ୍ୟଧାମ ଅମର ନଗରେ
ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ-ନୟନ ଆଉ ବିଲୋକିବ ନାହିଁ
ବୀର୍ଯ୍ୟ-ଦୀପ୍ତ ତବ କଳେବରେ ?

— ୪ —

ଶାଳପ୍ରାଂଶୁ ସେ ମୂରତି ସେ ବକ୍ଷ ବିପୁଳ
ସେ ପ୍ରଶାନ୍ତ କରୁଣ ନୟନ
ସେ ଦିବ୍ୟ ଆକାର ଯହିଁ ଏକାଧାରେ ଠୂଳ
ଶ୍ରୀମ କାନ୍ତ ଗୁଣ ଅଗଣନ ।
ଆକାର ସଦୃଶ ପ୍ରାଜ୍ଞ ଥିଲ ନରମଣି !
ଶାସ୍ତ୍ରେ ଅକୁଣ୍ଠିତା ତବ ବୁଦ୍ଧି
ଅନୁସରି ଜ୍ଞାନଗର୍ଭ କର୍ମର ସରଣୀ
ବିଧିରେ ଲଭିଲ ମହାସିଦ୍ଧି ।
ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କ୍ଷଣଜନ୍ମା ! ଜନ୍ମି ରାଜବଂଶେ
କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ମାନବ ଜନମେ
ମଣ୍ଡିଅଛ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଯେଉଁ ଅବତଂସେ
ଯେଉଁ ମହା ପ୍ରୟାସ ବିକ୍ରମେ,
ସେହି ମହାପ୍ରୟାସର ପବିତ୍ର ସଂଯମେ
ଥିଲ ତୁମ୍ଭେ ମହା କର୍ମବୀର
ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟ ରାଜ— ଋଷି ରାଜ୍ୟାଶ୍ରମେ
ଗୃହାଶ୍ରମେ ଆଦର୍ଶ ଗୃହୀର ।

—୫—

ରାଜକର୍ମ କୋଳାହଳ   ମଧ୍ୟେ ଥାଇ ସଦା
କେମନ୍ତେ ହେ କବି କର୍ମବୀର !
ଭେଟିଲ ସେବଲ ସେନ୍ତ   ଭାରତୀ ବରଦା
ସୌଭାଗ୍ୟ ଲଭିଲ ତାଙ୍କ ବର ?
ରୁଚିର ସ୍ୱଭାବ ରାଜ୍ୟ   ହେ ରସଜ୍ଞ କବି !
ନିସର୍ଗର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିଳୟେ
ଆନନ୍ଦେ ବିହରି କେତେ   ସୁମନୋଜ୍ଞ ଛବି
ରଚିଲ ସେ କବିତା ନିଚୟେ ।
ଉତ୍କଳର ସୁରଧୂନୀ   ଉତ୍କଳ-ପାବନୀ
ମହାନଦୀ 'ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା' ତଟ
ଶ୍ରୀକରେ ରଚିଲ ଚିତ୍ର   ଦିବସ ରଜନୀ
ମହାନଦୀ ମହିମା ବିକଟ ।
ଝାନ୍ସି ରାଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଇ   ଶୌର୍ଯ୍ୟ ସୁଚରିତ
ଶୁଣି ତବ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶୋଣିତ
ସଘନେ ଉଠିଲା ନାଚି   ତବ ବୀର ଚିତ୍ତ
ଗାଇଲ ହେ 'ବୀରବାମା' ଗୀତ ।
ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟାକାଶେ   ଉଇଁ ଶୁଭକ୍ଷଣେ
ଭାଷା ଯୋଗେ ଭବିଷ୍ୟ ମିଳନେ
ସୂଚିଲ ହେ ଦୂରଦର୍ଶୀ !   ଅରୁଣ ଯେସନେ
ସୂଚେ ମାଧବନ ଆଗମନେ ।
ସୁଧୀ କବି ଜନେ ଆହା   କେତେ ସମାଦର
କରିଅଛ ହେ ଗୁଣଗ୍ରାହକ !
ଗୁଣି ଗୁଣି ଗୁଣ ତବ   କେତେ ଗୁଣୀଙ୍କର
ବୁହାଇ ହେ ନୟନୁଁ ଲୋତକ ।

—୬—

ବାମଣ୍ଡା-ଗୌରବ ଦେବ !   ବାମଣ୍ଡା ମହିମା
ରାଜଧାନୀ ଦେବଗଡ଼ ଟେକ
ଉତ୍କଳ ଗୀର୍ବାଣ ବିଦ୍ୟା   ଗୌରବ ଗରିମା
ବଢ଼ାଇଲ ତୁମ୍ଭର ବିବେକ ।

ପ୍ରତି ବିବସରେ ପ୍ରୀତି— ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରୟାସରେ
ଯେ ରଜ୍ୟ ପାଳିଲ ସୁମଙ୍ଗଳେ
ତେଜ ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲ କ୍ଷଣକରେ
ବିରାଜିଲ ଏବେ ଦେବଦଳେ ।
ଏବେ ତବ ଲୋକଦ୍ୱୟ— ସାଧନା ଶୃଙ୍ଖଳା
ଅଭିଅଛୁ ଅପୂର୍ବ ମହିମା
ଦେବପୂଣ ଯାଏ ତବ ଜୀବନ ମାଧୁରୀ
ପ୍ରସାରିତ ଲଭି ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ସୀମା ।

—୭—

ବିରାଜ ବିରାଜ ଦେବ ! ଅମର ଭବନେ
ଶୁଭ୍ର ନବ ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ଲଭି
ଉତ୍କଳର ଅଶ୍ରୁଧୌତ ହୃଦୟ ଗଗନେ
ପ୍ରତିଫଳୁ ତବ ଦେବଛବି ।
ମହାମହେଶଙ୍କ ପଦ୍ମ— ପାଦ ଗ୍ରୁମୁଖତଳେ
ଲଭି ଦିବ୍ୟ ତେଜଃପୁଞ୍ଜ କାନ୍ତି
ଉଭାହୋଇ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେବତାଙ୍କ ଦଳେ
ଗାଅ ଦେବ ଓଁ ସ୍ୱସ୍ତି ଶାନ୍ତି ।
ସେହି ଶାନ୍ତି-ମହାମନ୍ତ୍ର ସେହି ସ୍ୱସ୍ତିଗାନ
ସନ୍ତପ୍ତ ଏ ସଂସାର-ଆଳୟେ
ସ୍ଫୁରୁ ନିତ୍ୟ ସ୍ଫୁରୁ ନିତ୍ୟ ଅଭୟ ପ୍ରଦାନ
ମନୁଷ୍ୟର ହତାଶ ହୃଦୟେ ।
ସେ ସଙ୍ଗୀତ-ମନ୍ଦାକିନୀ କରୁ ମଧୁମୟ
ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ନକ୍ଷତ୍ରମଣ୍ଡଳ
ସେ ପରମ ଘୋଷଣାର ଅମୃତ ଅଭୟ
ବ୍ୟାପୁ ବ୍ୟୋମ ବାୟୁ ଜଳ ସ୍ଥଳ ।”

ବ୍ୟାସକବି ଫକିରମୋହନ ସେନାପତି ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁବଳଦେବଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ତାଙ୍କ 'ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ' ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :--

ହେ ସୁବଳ ମହାରାଜ କରେଁ ନମସ୍କାର ।
'ହିତୈଷିଣୀ' ତୁମ୍ଭ ଯଶ କରୁଛି ପ୍ରଚାର ॥
ମୁଗଲବନ୍ଧ ଛତ୍ରଶଗଡ଼ ବହୁତ ଅନ୍ତର ।
ଦୁହିଙ୍କୁ ମିଳାଇ ଦେଇଅଛ ପରସ୍ପର ॥
ବାମଣ୍ଡା ରାଜ୍ୟରେ କରୁଅଛ ରାଜପଣ ।
ମାତ୍ର ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟେ ଅଟ ନୃପତି ଆପଣ ॥
ହେ ରାଜନ ମାତୃଭାଷା ଉନ୍ନତି କାରଣେ ।
ଉତ୍ସାହିତ କରୁଅଛ ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତା ଗଣେ ॥
କେତେ ଥିଲେ କେତେ ଛନ୍ତି ଗଡ଼ଜାତେ ରାଜା ।
ଉଡ଼ାଉଛି କିଏ ତୁମ୍ଭ ପରି କୀର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱଜା ॥
ବୁଲେ ସବୁଠାରେ ତୁମ୍ଭ ଗୁଣ ଗାଇ ଗାଇ ।
ମହାରାଜ ବାହାଦୁର K. C. I. E.
ଓଡ଼ିଶା ବଙ୍ଗମାହାତ୍ୟ ସ୍ୱବର୍ଣ୍ଣ ଅକ୍ଷରେ ।
ଇତିହାସେ ଲେଖା ରହିଥିବ ଜଗତରେ ॥
ସାମାନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ମୁହିଁ କି ଗୁଣ ଗାଇବି ।
ମହାରାଜ ବାହାଦୂର ହୁଅ ଚିରଜୀବୀ ॥

ପାକ୍ଷିକ ପତ୍ରିକା 'ସତ୍ୟବାଦୀ' ୧ ମ ଭାଗ ୭ ମ ସଂଖ୍ୟାରେ ଦେଶ-ମିଶ୍ରଣ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ 'ସାହିତ୍ୟକ ବେଠିଆ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବାମଣ୍ଡାର ସୁଲେଖକ ସାହିତ୍ୟସେବୀ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବୃନ୍ଦାବନନାଥ ଶର୍ମା ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଢଳଦେବଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

ଓଡ଼ିଶା ସହିତ ଆଜ ଯେଉଁସବୁ ଗଡ଼ଜାତ ମିଶି ଯାଇଛି, ସେହି ଗଡ଼ଜାତ ମଧ୍ୟରୁ ବାମଣ୍ଡା, ବଣାଇଁ, ଗାଙ୍ଗପୁର, ସୋନପୁର, ରେଢ଼ାଖୋଲ, ପାଟନା, କଳାହାଣ୍ଡି ଓ ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶ ସହ ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସ୍ଥଳେ ହିନ୍ଦିଭାଷା ଚଳୁଥିଲା । ହିନ୍ଦିଭାଷାର କବଳରୁ ଏହିଗୁଡ଼ିକୁ କିଏ ରକ୍ଷାକଲା ? ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ସମୁଚିତ ଉତ୍ତର କିଏ ଦେବ ? ଏ କର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍‌ଯୋଗୀ କିଏ ? କାହାର ସାହାଯ୍ୟ, ସହାନଭୂତି, ଚେଷ୍ଟାର ଯୋଗୁଁ ଏହି ରାଜ୍ୟ-ବାସୀବୃନ୍ଦ ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆକୁ ଫେରି ପାଇଲେ ? ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରମାଣ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ସାଧାରଣଙ୍କୁ ସରଳ ଭାଷାରେ ବୁଝାଇ ଦେବାକୁ ଆମ ଦେଶର କୌଣସି ଐତିହାସିକ ସକ୍ଷମ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି କି ? ଏହି ରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ମିଶିବାରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶର ସୌଷ୍ଠବ ବୃଦ୍ଧି ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶକୁ ବୃହତ୍ତର କରିବାକୁ ଏହି ସ୍ଥାନ ଗୁଡ଼ିକର ଆବଶ୍ୟକତା କେତେ ତାହା କହିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଉତ୍କଳର ଜଣେ ପ୍ରଖ୍ୟାତନାମା ଲେଖକ ବାମଣ୍ଡାର ରାଜା ସାର୍ ସୁଢଳଦେବଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଲେଖିଥିଲେ :—

ମୁଗଲବନ୍ଦୀ ଛତିଶଗଡ଼ ବହୁତ ଅନ୍ତର
ଦୁହିଁଙ୍କୁ ମିଳାଇ ଦେଇ ଅଛ ପରସ୍ପର ।

ତତ୍‌କାଳୀନ 'ହିତୈଷିଣୀ' ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କର ନାମ ଅନେକେ ଜାଣନ୍ତି । ଏହି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମହାଶୟ ଦେଶର କି କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ଦେଖିବାର ଅବକାଶ ଉତ୍କଳବାସୀ ପାଇନାହାନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି, ସାର ସୁଢଳଦେବଙ୍କର ଆଶ୍ରିତ ପୁଣି ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଗଢ଼ା । ସେହି ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣିଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଉତ୍କଳର ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ଲେଖକ ବହୁଦିନ ପୂର୍ବେ ଲେଖିଥିଲେ—

ଭାଷାଯୋଗେ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ ଥିଲା ଏ ଉତ୍କଳ
ବାନ୍ଧିଲ ଏକତା ସୂତ୍ରେ ତୁମେ ହିଁ କେବଳ ।

ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ ଅଧୀନରେ ଶାସିତ ହେଉଥିବା ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ଛତିଶଗଡ଼ ବୋଲାଯାଏ । ବାମଣ୍ଡା, ସୋନପୁର, ପାଟନା, କଳାହାଣ୍ଡି, ରେଢ଼ାଖୋଲ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଛତିଶ ଗଡ଼ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା । ଏ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଚିଫ୍‌କମିଶନରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ମାତ୍ର ଆଜି ବୃହତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାପ୍ରଦେଶ ସହ ମିଶି ଯାଇଅଛି । "ହିତୈଷିଣୀ" ପତ୍ରିକାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ବାମଣ୍ଡା ରାଜବଂଶ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଓଡ଼ିଶା ଦେଶ ରକ୍ଷାର୍ଥେ ଯେଉଁସବୁ କର୍ମ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ସମୟ ଆସି ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ପ୍ରକୃତ ଗୁଣର ପୂଜକ ହେବେ ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିବେ ।

Sudarson Acharya

ବୀର-ବାମା ।

ଭୂମିକା ।

ଭାରତ ରମଣୀମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପୁରୁଷୋଚିତ ଗୌରବର ଅପମୃତ୍ୟୁହାରିଣୀ, ରଣଚାଣ୍ଡବମା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ ଯେତେବେଳେ ଭାରତୀୟ ଐତିହାସିକ ବାଗ୍-ବୈଭବର ଭୂସମ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱରୂପା ହୋଇଅଛି, ତେତେବେଳେ ତହିଁରେ କବିମାନେ ଜନକାଙ୍କ୍ଷିତ ଭୂମି ପରି ଆପଣାର ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ସ୍ଥାପନା କରିବାପାଇଁ ସ୍ୱକୀୟ ସରସ୍ୱତୀ ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ଚରିତାର୍ଥତା ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ହେବେ କି ? ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭର ଏତାଦୃଶୀ ସହୃଦୟାହ୍ଲାଦିନୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନସମାଜରେ ବିଷୋଦ୍ଗାରିଣୀ ହେବନାହିଁ । ଆମ୍ଭର କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେ, କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ ଯାହା ହିନ୍ଦୁ କୁଳଲାବଣ୍ୟ ସହଃ ସରୋଜମାରେ କିପରି ସହିଷ୍ଣୁତାର ଅପୂର୍ବଚ୍ଛଟା ଦେଖାଇଅଛି ତାହାହିଁ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଜଣାଇବାର ବାସନା ମାତ୍ର । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈର ଗୁଆଲିୟର ଅଧିକୃତ ଓ ସେଠା ଯୁଦ୍ଧ ଏବଂ ତହିଁରେ ଦେହତ୍ୟାଗାଦି ଆଉ ଗୋଟିଏ ସର୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବାକୁ ସମୟାପେକ୍ଷୀ ହୋଇଅଛି । ଇତି ।

ରଚକ

ବୀର-ବାମା

ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ ।

ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ବିକାଶକ,
ଉଭୟ ଧର୍ମ ଉଭୟେ ସଦା ନିୟାମକ । ୧ ।
ବୀରତା ପୁରୁଷେ ମୃଦୁଳତା ନାରୀଠାରେ,
ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ରଞ୍ଜକତା ଦିଶଇ ବାହାରେ । ୨ ।
ବୀରରସ ପୁରୁଷର ସର୍ବସ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣିତ,
ନାରୀଠାରେ ବୀରଧର୍ମ ବିରଳ କଥିତ । ୩ ।
ସ୍ୱଭାବ ରମଣୀୟତା ଯେତେ ମନ ହରେ,
ବିପରୀତ ହେଲେ ପ୍ରାୟ ତତୋଽଧିକ କରେ । ୪ ।
ଅବୀରେ ବୀରତା ଉକ୍ତି ହୁଏ ଚମତ୍କାର,
ତେଣୁ ଭାରତ ବଧୂର ବୀରତ୍ୱ ପ୍ରକାର । ୫ ।
କହିବାକୁ ସହୃଦୟେ ହୃଦୟ ସହିତ,
ଉତ୍ସାହିତ ହେଲା ବାରେ ଶୁଣ ଏ ଚରିତ । ୬ ।
ଭାରତ ଶିରର ଏକ ମନୋହର ସ୍ଥାନ,
ବୁନ୍ଦେଲଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ସେ ବିରାଜମାନ । ୭ ।
ଝାନ୍ସୀନାମେ ବସୁମତୀ ମହର୍ଦ୍ଧା ପାଳିତ,
ରାଓ ବଂଶୀୟ ଭୂପତି ଦୋର୍ଦ୍ଦଣ୍ଡ ଶାସିତ । ୮ ।
ପର୍ବତମାଳା ଯାହାର ପ୍ରାଚୀର ପ୍ରକାର,
ତରୁଶ୍ରେଣୀ ରୁଚିରତା ଉଦ୍ୟାନ ଆକାର । ୯ ।
ଦକ୍ଷିଣ ଉତ୍ତରେ ଯେଉଁ ମହା ଗିରିରାଜ,
ନିଜ ଦର୍ପ ଦେଖାଅନ୍ତି ଉତ୍ତମାଙ୍ଗ ସାଜି । ୧୦ ।
ଉନ୍ନତ ମଣିରେ ଯାହା ବିଶ୍ୱ ଆଦର୍ଶକ,
ଭୂପତି କୁଳର ଏକା ଗୌରବ ଦର୍ଶକ । ୧୧ ।
ଅରିଗର୍ବ ବିମର୍ଦ୍ଦନ କରି ଧରାଧର,
ଛାତି ଫୁଲଇ ଅଛୁ କି ବାନ୍ଧି ପରିକର ? । ୧୨ ।

ଶତ୍ରୁ ଶସ୍ତ୍ର ନାଶିବାକୁ ପାତିଛୁ କି ବକ୍ଷ ?
କାଠିନ୍ୟରେ ହୋଇଅଛୁ ବଜ୍ରଠାରୁ ଦକ୍ଷ । ୧୩ ।
ଶତଘ୍ନୀ ଶତ ଶତ ପଡ଼ି ଯା ହୃଦୟେ,
ଧୂଳି ହୋଇ ଯାଇ ତହିଁ ଅଣୁଭାବେ ରହେ । ୧୪ ।
ଗିରି-ଦୁର୍ଗ ଅଧିପତି ମହର୍ଠା ନୃପତି,
ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସଙ୍ଗେ ସଦା ସଖ୍ୟ ଆଚରନ୍ତି । ୧୫ ।
ଯେତେବେଳେ କମ୍ବର୍‌ମିୟର୍ ଭାରତ ଭୂଷଣ,
ଭରତ ପୁର ଦୁର୍ଗକୁ କଲେ ଆକ୍ରମଣ । ୧୬ ।
ଅଭେଦ୍ୟ ଅଜେୟ ଦୁର୍ଗ ଉନ୍ନତ ପ୍ରାଚୀର,
ଧନେ, ମାନେ, ବୀରପଣେ ଟେକିଛି କି ଶିର । ୧୭ ।
ବେଢ଼ିଲେ ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ସେନା ଚତୁଃପୁର କରି,
ପିପୀଲିକା ଗତି ତହିଁ ନୋହିଲା ସଞ୍ଚାର । ୧୮ ।
ଅଶନିସମ ନିର୍ଘୋଷେ ଛୁଟିଲା କମାଣ,
ବିଘୂର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା ବାସୁକିର ଶିରମାନ । ୧୯ ।
ଗୋଲାଘାତରେ ପ୍ରାଚୀର ନୋହିଲା କମ୍ପିତ,
ତାହା ଦେଖି ସେନାପତି ହୋଇଲେ ଚକିତ । ୨୦ ।
ଏକାଳେ ନାନା ପଣ୍ଡିତ ବହୁସେନା ସାଜି,
ଧାଇଁଲା ଲର୍ଡ଼ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟେ ନିଜ ଶସ୍ତ୍ର ମାଜି । ୨୧ ।
କାଲ୍ପି ଦୁର୍ଗ ଚତୁଃସୀମା ବେଢ଼ିଲା ସତ୍ୱରେ,
ବ୍ରିଟିଶବାହିନୀ ପତି ଖେଦ ମନେ ଧରେ । ୨୨ ।
ଏହି ଅବସରେ ଝାନ୍‌ସୀ ନର-ଅଧିପତି,
ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବୀରବର ମହା ଚମୂପତି । ୨୩ ।
ଉଦ୍ଭଟ ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ ମହା ରଣଧୁରନ୍ଧର,
ପଦାତି ସାଜି ହୋଇଲେ ଦୃଢ଼ପରିକର । ୨୪ ।
ବଲ୍‌ଗିତ ଦୁର୍ମ୍ମଦ ଅଶ୍ୱ ସେନାହିଁ ତହିଁରେ,
ନିଯୋଜିତ କଲେ ଅତିପ୍ରଚଣ୍ଡ ଗତିରେ । ୨୫ ।
ଶ୍ୱେତ ସେନାପତିଙ୍କର ହେଲେ ପୃଷ୍ଠଚର,
କାଲ୍ପି ଦୁର୍ଗୁଁ ନାନାଜୀଙ୍କୁ ତଡ଼ିଲେ ସତ୍ୱର । ୨୬ ।
ସେହିଦିନୁ ବ୍ରିଟିଶ-କେଶରୀ ପ୍ରିୟପାତ୍ର,
ହୋଇ ନିଜ ଭୂମଣ୍ଡଳେ ଅକମ୍ପିତ ଗାତ୍ର । ୨୭ ।

ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସମ୍ମାନିତ ରାଜ ବିଭୂଷାରେ,
ବିମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ବିରାଜିଲେ ସୁଧୀରେ । ୨୮ ।
କିଛିଦିନ ଅନ୍ତେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମହୀପତି,
ଧରାଧାମ ତେଜି ଗଲେ ଛାଡ଼ି ସ୍ୱସମ୍ପତ୍ତି । ୨୯ ।
ଭ୍ରାତୃଷ୍ପୁତ୍ର ରଘୁନାଥ ରାଓ ବୀରବର,
ପିତୃବ୍ୟ ସିଂହାସନରେ ବସିଲେ ସତ୍ୱର । ୩୦ ।
କେତେଦିନ ପରେ ସେହୁ ଧରାକୁ ତେଜିଲେ,
ଗଙ୍ଗାଧର ରାଓ ସିଂହାସନେ ବିରାଜିଲେ । ୩୧ ।
ଝାନ୍‌ସୀରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆଲିଙ୍ଗନେ ବିଭୂଷିତ ,
ହୋଇ ମହା ମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ ସ୍ୱଜନତୋଷିତ । ୩୨ ।
ଜରାବ୍ୟାଧି ସଞ୍ଚରିଲା ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଶରୀରେ,
କରାଳ କାଳ ଆକ୍ରାନ୍ତ କଲା ଧୀରେ ଧୀରେ । ୩୩ ।
ପୁତ୍ରହୀନ ନୃପତିଙ୍କ ମୁମୂର୍ଷୁ କାଳରେ,
ଦତ୍ତକ ଗ୍ରହଣ ଇଚ୍ଛା ହୋଇଲା ମନରେ । ୩୪ ।
ଡେଲହୌସୀ ନିକଟରେ କଲେ ନିବେଦନ,
ଦତ୍ତକ ଦେବାକୁ ସେହୁ ନୋହିଲେ ପ୍ରସନ୍ନ । ୩୫ ।
ହତାଶ ହୋଇ ଭୂପତି ଭଜିଲେ ସ୍ତମ୍ଭନ,
ଅପୁତ୍ରିକ ଭାବେ ସେହୁ ଛାଡ଼ିଲେ ଜୀବନ । ୩୬ ।
ନିଜ· ପତ୍ନୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ ଦୁର୍ଭଗା ମାତର ,
ଝାନ୍ସୀ ମହାସମୃଦ୍ଧିର ହୋଇଲେ ପାତର । ୩୭ ।
ସପତ୍ନୀ ଗଙ୍ଗା ବାଈଙ୍କୁ ଭଗିନୀ ଭାବରେ,
ସଙ୍ଗେ କରି ଦିନ ନେଲେ ବିଦୀର୍ଣ୍ଣ ହୃଦରେ । ୩୮ ।
ଏଣେ ଭାରତ ଶାସକ ଶୁଣି ଏ ଚରିତ,
ଝାନ୍‌ସୀ ଧରଣୀ ଗ୍ରହଣେ ହୋଇ ଲାଳାୟିତ । ୩୯ ।
ପେଷିଲେ ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ଦୂତ ଝାନ୍ସୀ ଅଭିମୁଖେ,
ନିର୍ଭୟେ ସେ ସେହିରାଜ୍ୟେ ବିହରିଲେ ସୁଖେ ।୪୦।
ରାଜସ୍ତ୍ରୀ ହସ୍ତୁଙ୍କ ଗାତ୍ରାଭରଣ ସହିତ,
ସମଗ୍ର ସମ୍ପତ୍ତି କରି ସ୍ୱକର କଳିତ । ୪୧ ।
ଚଳିତ ବ୍ରିଟିଶ ମହାଧ୍ୱଜା ଧୀରେ ଧୀରେ,
ଉଡ଼ାଇ ଶାସନା କଲେ ଅତ୍ୟୁଗ୍ର ବିଧିରେ । ୪୨ ।

ଦେଖି ଏ ଗର୍ହିତ ବିଧି ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଯ୍ଯୀ ରାଣୀ,
ଜଳିଲେ କ୍ରୋଧରେ ଦାବାନଳ ପରମାଣି । ୪୩ ।
ପୁରୁଷୋଚିତ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅକ୍ଷମ ପ୍ରକୃତ,
ତୁଷାଗ୍ନି ପରେ ରହିଲ ନୋହି ଆବର୍ତ୍ତିତ । ୪୪ ।
ପତିନାଶ ରାଜ୍ୟଭ୍ରଂଶ ସମ୍ପତ୍ତି ଲୁଣ୍ଠନ,
ଏଥିଁ ବଳି ମହୀତଳେ ଅଛି କି କଷଣ ? । ୪୫ ।
ନିଜ କୁଳ ଗୌରବରେ ଆଶ୍ୱାସି ହୃଦୟ,
ସୁଖେଦୁଃଖେ ଦିନ ନେଲେ ସେ ରମଣୀଦ୍ୱୟ । ୪୬ ।
ଦିନୁଦିନୁ ବହ୍ନି ପୁଞ୍ଜ ଲଭନ୍ତେ ପ୍ରସୃଷ୍ଟି,
ଦଗ୍ଧ ହେଲା ରମଣୀ ସୁଲଭ ମୃଦୁ ସୃଷ୍ଟି । ୪୭ ।
ବୀର ରସ ଆଲମ୍ବନ କ୍ରୋଧ ଯେଣୁ ଅଛି,
ସେହି କ୍ରୋଧ ଅନଳ ଭାରତକୁ ବହିଅଛି । ୪୮ ।
ତେଣୁ ବୈର ଧୀରେ ଧୀରେ ହୃଦେ ସଞ୍ଚରିଲା,
ସକଳ ପ୍ରକୃତି ବୀର ଗର୍ବରେ ନାଚିଲା । ୪୯ ।
ଭାରତ କମ୍ପିଲା ଯହୁଁ ସମର ତରଙ୍ଗେ,
ବୀରବାଜା ନାନାସ୍ଥାନେ ବାଜେ ନାନା ରଙ୍ଗେ ।୫୦।
ସବୁକାଳେ ଭୂମାତାର ଧର୍ମ୍ମ ଏକା ସାକ୍ଷୀ,
ଅଧର୍ମ ହୋଇଲେ ଉଠେ ସେ ରୁଧିର ମାଗି । ୫୧ ।
ଧର୍ମହାନିରେ ଉତ୍ତପ୍ତ ହୁଅଇ ରୁଧିର,
ଛାତି ଫୁଲାଇ ଉଠନ୍ତି ଭାରତ ପ୍ରବୀର । ୫୨ ।
ବ୍ରିଟିଶ କେଶରୀ ବିପକ୍ଷରେ ଶସ୍ତ୍ର ଧରି,
ବାହାରିଲେ ନହିଲେ ପଡନ୍ତେ କୃତାନ୍ତରେ ବରି ।୫୩।
ଭୂତଳ କ୍ଷତଜଧାରେ ହୋଇଲା ପିଚ୍ଛିଳ,
ବସା, ମସ୍ତିଷ୍କମେଦରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପଙ୍କିଳ । ୫୪ ।
ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ଧର୍ମମଦେ ମାତିଲା ଭାରତ,
କ୍ରୋଧାନ୍ଧ ହୋଇ ସକଳେ ହେଲେ ଯୁଦ୍ଧେ ରତ ।୫୫।
ରଣରେଣୁ ଧୂସରିତ ରାଜନ୍ୟ ସବନ,
ସାହସ କେଳି ତଳପେ ଶୋଇଲେ ବଦନ । ୫୬ ।
ଶ୍ମଶ୍ରୁ ଫୁଲାଇ ଉଠିଲେ ଖଡ୍ଗ ଧରି କରେ,
ଚକ୍ଷୁ ବୁଜି ରଣାଗ୍ନିରେ ପଶିଲେ ସତ୍ୱରେ । ୫୭ ।

ଘରେ ଘରେ ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ସମର ଚହଳ,
ଯେଣେ ଅନାଇଁଲେ ଦିଶେ ଯୋଦ୍ଧା ଦଳ ଦଳ ।୫୮।
ଲର୍ଡ଼ କମ୍ବର୍ ମିସ୍ତ୍ରର୍ ଗଜପ୍ରଭଞ୍ଜନଧି,
ମହାକ୍ଷୋଧ-ତରଙ୍ଗରେ ହେଲେ ଜଳନିଧି । ୫୯ ।
ଅହିବତ ଉଠାଇଲେ ନିଜ ବାହୁଫଣା,
ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗେ ଘୂଣିଦେଲେ ଶୌର୍ଯ୍ୟବିଷକଣା । ୬୦ ।
ସାଜିଲେ ସୈନ୍ୟ ନିକର ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ପଦାତି,
ନିଜ ନିଜ ଗର୍ବ ମଦେ ଉଠିଛନ୍ତି ମାତି । ୬୧ ।
ଟଂକ୍ରମ ନାରଙ୍ଗ ସମ ଦିଶେ ମୁଖ ରାଜି,
ସମସ୍କନ୍ଧେ ରହିଛନ୍ତି ହେଲାପରି ସାଜି । ୬୨ ।
ପୃତନା ସୁନୀଳ ବସ୍ତ୍ରେ ହୋଇ ବିଭୂଷିତା,
ଚଳନ୍ତେ ନୀଳତରଙ୍ଗ ପରାଏ କମ୍ପିତା । ୬୩ ।
ଭାରତ ବକ୍ଷ ସାଗର ପରାଏ କମ୍ପିଲା,
ସୈନ୍ୟସଜା ଆନ୍ଦୋଳନ ବେଗରେ ଭ୍ରମିଲା । ୬୪ ।
ଶୋଭଇ ବନ୍ଧୁକୋପରି ସୁତୀକ୍ଷ୍ଣ ସଙ୍ଗିନ,
କରିବ ଏ କି ଶତ୍ରୁଙ୍କ ଭେଦ ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ? । ୬୫ ।
ଅରି ମର୍ଦ୍ଦନ କମାଣ ଭୈରବ ନାଦରେ,
ନଗ, ନଗର, ଧରଣୀ କମ୍ପିଗଲେ ଡରେ । ୬୬ ।
ଅସ୍ତ ହେଲା ଭାରତର ଶୌର୍ଯ୍ୟ-ଦିନକର,
ଫୁଟିଲା ସୌଭାଗ୍ୟ-କୁମୁଦିନୀ ଲର୍ଡ଼ଙ୍କର । ୬୭ ।
ଶ୍ରବଣ-ଭୀଷଣ ଜୟ ଡିଣ୍ଡିମ ବଜାଇ,
ବିଜୟ ଘୋଷଣା ଦେଲେ ପ୍ରତିଦିଗେ ଯାଇ । ୬୮ ।
ଜୟଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆଲିଙ୍ଗିତା ଭିକ୍ଟୋରିୟା ରାଣୀ,
ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚାର କଲେ ଧର୍ମ ସୁଧା ବାଣୀ । ୬୯ ।
"ବିଦ୍ରୋହୀ ମାନଙ୍କ ଦୋଷ ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନ ହେବ,
ଧର୍ମ୍ମ ପ୍ରତି ହସ୍ତକ୍ଷେପ କଦାଚ ନୋହିବ" । ୭୦ ।
ଶୁଣି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରସନା-ନର୍ତ୍ତକୀ ସୁବାଣୀ,
କର୍ଣ୍ଣ ମୁଖେ ପିଇଲେ ପୀୟୂଷ ଝର ଜାଣି । ୭୧ ।
ଭାରତ ପ୍ରଜାରେ ନିଜ ମୁକୁଟ ରତ୍ନରେ,
ନିଯୋଜନା କଲେ ମହାରାଣୀଙ୍କୁ ଯତ୍ନରେ । ୭୨ ।

ଅବନତ ଶିରେ ସେବାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ଖରେ,
ସୁମାନ୍ତ-ଭାଗ୍ୟପର୍ଯ୍ୟଙ୍କେ ବସିଲେ ସତ୍ୱରେ । ୭୩ ।
ଏହି ଅବସରେ ଝାନ୍ସୀ ସିପାହି ନକର,
କାଲେଖାଁର ଉତ୍ତେଜନେ ହେଲେ ଅସ୍ଥିର । ୭୪ ।
ଝାନ୍ସୀଭୂମି ସ୍ୱାଧୀନରେ ରଖିବାକୁ ସର୍ବେ,
ମାତି ଉଠିଲେ ସଶସ୍ତ୍ରେ ନିଜ ନିଜ ଗର୍ବେ । ୭୫ ।
ହେନେ ଦୁର୍ଗମଣ୍ଡପରେ ଫିରଙ୍ଗି ସକଳ,
ଆମୋଦେ ବସି ଅଛନ୍ତି ହୋଇ ଦଳଦଳ । ୭୬ ।
ଦେଖୁଛନ୍ତି ପ୍ରଭାତର ଅପୂର୍ବ ସୁଷମା,
ବାଳ ଅରୁଣ କରଣେ ମନୋହରତମା । ୭୭ ।
ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ରମଣୀ ଶୁଭ୍ର ତନୁ ଗୃରୁ ଚନ୍ଦ,
ପ୍ରଭାତ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ତରଙ୍ଗେ ଚଞ୍ଚଳ । ୭୮ ।
ପ୍ରେମାଞ୍ଜନ ଶଳାକାର ସଦୃଶ ତରୁଣୀ,
ନୟନ ପୁଞ୍ଜ ତଳିରେ ହୋଇଛନ୍ତି ଋଣୀ । ୭୯ ।
ଚୋଷ୍ୟ ଚର୍ବ୍ୟ ଲେହ୍ୟ ପେୟ ଭୋଜନ ସମ୍ଭାର,
ଠାବେ ଠାବେ ରହିଅଛି ହେବାକୁ ଆହାର । ୮୦ ।
ପ୍ରେୟସୀ କରରେ ନିଜ କରକୁ ସମର୍ପି,
ଭ୍ରମନ୍ତି ଆନନ୍ଦଭରେ ହୋଇ ମହାଦର୍ପୀ । ୮୧ ।
ଚନ୍ଦ୍ରାନ୍ତକାଶ୍ମ ଦଳରୁ ହୃଦୟ ମର୍ଦ୍ଦିନୀ,
ଶୁଭିଲା ଏକାଳେ ହଠାତ୍ ଦୁଡୁମ୍ ଦୁଡୁମ୍ ଧ୍ୱନି ।
ଉତ୍କର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସକଳେ ସତର୍କ ମନେ,
ଜାଣିଲେ ଉଠିଲା ଦେଶ ସିପାହି ସଦନେ । ୮୩ ।
ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ହତ୍ୟାକାଣ୍ଡ ଆରମ୍ଭିଲା ଆସି,
ଅସ୍ତ୍ର ଧରି ସଜ ହେଲେ ଶ୍ୱେତଦ୍ୱୀପବାସୀ । ୮୪ ।
ଅଟଳ ନିଷ୍କମ୍ପ ସେନା ବ୍ରିଟିଶସିଂହର,
ଶୃଗାଳ ମୁଖରବରେ ହେବ କି କାତର ? । ୮୫ ।
କଞ୍ଚା ମୃତପାଣେ ରହି ଗୋଳା ବରଷିଲେ,
ଛାଡ଼ି ଦୂଲଇ ଶତ୍ରୁଙ୍କ ସହିତେ ଯୁଝିଲେ । ୮୬ ।
ଦୁର୍ମଦ ଝାନ୍ସୀସିପାହି ମାତି ଅକାତରେ,
ଶୁଭ୍ର କଲେ ରଣକ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ଶବରେ । ୮୭ ।

ନିଜ ସେନା ଅଲ୍ପୀୟସୀ ଦେଖି କମିଶ୍ନର,
କଲ୍ପା ଭିତରୁ ଯିବାକୁ ହେଲେ ତରତର । ୮୮ ।
କଲ୍ପାରୁ ବାହାର ହୋଏ ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ସକଳେ,
ବାଳକ ମହିଳା ସଙ୍ଗେ ଚଳଲେ ଚପଳେ । ୮୯ ।
ଚଳନ୍ତେ ମାର୍ଗରେ ସବୁ ବିଦ୍ରୋହୀ ନୃଶଂସ,
ସଭିରେ ମାଇଲେ ଘେରି ହୋଇ କ୍ରୋଧବଶ । ୯୦ ।
ଦୁଗ୍ଧକଣ୍ଠ ଶିଶୁ , ନାରୀ କିଛି ନ ରଖିଲେ,
ହୃଦୟ ବିଦାରଣ ହତ୍ୟା କାଣ୍ଡ ବିରଚିଲେ । ୯୧ ।
"ଜୟ ମା ଜୟ ମା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାୟୀ ଜୟ ଜୟ"
ବୋଲି ବୋଲି ରାଣୀଠାକୁ ଗଲେ ସୈନ୍ୟଚୟ ।୯୨।
ଏ କାଣ୍ଡ କିଛି ମାତର ନ ଜାଣନ୍ତି ରାଣୀ,
ତତ୍କାଳେ ଶୁଣିଲେ ନିଜ ଜୟ ଜୟ ବାଣୀ । ୯୩ ।
ସାହେବ ମାନଙ୍କ ମହା ହତ୍ୟାକ୍ଷି ଶୁଣିଲେ,
ମନେ ମନେ ଧରାଧାମୁଁ ସ୍ୱଆଶା ତେଜିଲେ । ୯୪ ।
ସିପାହି ସର୍ଦ୍ଦାର ସର୍ବେ ରାଣୀକୁ ରାଜ୍ୟରେ,
ବସାଇ ଝାନ୍‌ସୀ ରାଜ୍ୟକୁ କଲେ ସ୍ୱାଧୀନରେ । ୯୫ ।
ଶୁଣିଲେ ଭାରତ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଏ ଚହଳ,
ଫିରିଙ୍ଗି ଶୂନ୍ୟ ହୋଇଲା ଝାନ୍‌ସୀ ଭୂମଣ୍ଡଳ । ୯୬ ।
ନେତ୍ର କୋଣରୁ କ୍ରୋଧାଗ୍ନି ସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗ ସ୍ଫୁରିଲା,
ଜବାକୁସୁମ ଛଟାରେ ଶରୀର କମ୍ପିଲା । ୯୭ ।
ମନେକଲେ ରକ୍ତମୟୀ ହେବ ଝାନ୍‌ସୀ ଉର୍ବୀ,
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାୟୀ ହେତୁ ହତ୍ୟା ହୋଇଅଛି ଗୁର୍ବୀ ।୯୮।
ଏକାଳେ କାନପୁରରେ ବିଦ୍ରୋହ ଉଠିଲା,
ପୁଣି ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଯୁଦ୍ଧ-ତରଙ୍ଗେ ଭାସିଲା । ୯୯ ।
ଝାନ୍‌ସୀ ଉଦ୍ଧାରେ ଲର୍ଡ଼ଙ୍କ ହେଲା ଗତିରୋଧ,
ତୁଷାନଳ ସମ ଭାବେ ବଢ଼ିଲା କ୍ରୋଧ । ୧୦୦ ।
କାନପୁର ବିଦ୍ରୋହରେ ବ୍ୟୂହ ବିରଚିଲେ,
ନାନା ସ୍ଥାନେ ସୈନ୍ୟମାନେ ସଦର୍ପେ ସାଜିଲେ ।୧୦୧।
ଏଣୁ ଅବସରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାୟୀ ନିରାପଦେ,
ଦଶ ମାସ ବିହରିଲେ ନିଜ ଜନପଦେ ।୧୦୨।

—*—

ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ

ପ୍ରବଳ-ପ୍ରତାପ ଲର୍ଡ୍ ଭାରତ ମିହିର,
ଅକମ୍ପ ହୃଦୟେ କଟାଇଲେ ଶତ୍ରୁ ଶିର । ୧ ।
ଅଭୟ, ବିଦ୍ରୋହହୀନ ହେଲା ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ,
ଝାନ୍‌ସୀ ବିଦ୍ରୋହାଗ୍ନି ପୁଣି ହେଲା ପରିବର୍ତ୍ତ ।୨।
ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ଚମୂ ତହିଁ ନିଯୋଜିଲେ,
ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ "ହିଉରୋଜ" ସସୈନ୍ୟେ ଚଳିଲେ ।୩।
ଚୈତ୍ର ମାସ ତପ୍ତ ଧାର ତିଗ୍ମାଂଶୁ ସଙ୍ଗିମା,
ସତେଜେ ଚଳଇ ତହିଁ ଇଂରାଜ ବାହିନୀ । ୪ ।
ଝାନ୍‌ସୀ ରାଜ୍ୟ ସୈନ୍ୟରାଶି ତରଙ୍ଗ ବେଗରେ,
ବିଦଳିତ ହୋଇଗଲା ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ଷୋଭରେ । ୫ ।
ଝାନ୍‌ସୀ ଦୁର୍ଗ ଚତୁଃସୀମା ବେଢ଼ିଲେ ଚଞ୍ଚଳେ,
ସ୍କନ୍ଧାବାର ଆଡ଼ମ୍ବରେ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ସକଳେ । ୬ ।
ଶତସିଂହ ମଧ୍ୟଗତ କୁରଙ୍ଗୀ ସଦୃଶା,
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାୟୀ ରହିଅଛୁ ବଳେ ନୋହି କୃଶା । ୭ ।
ଧନ୍ୟ ସେ ରମଣୀ ! ଧନ୍ୟ ମୃଦୁଳ ପ୍ରକୃତି ! ,
ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ବୀରରସେ ଭଜିଲା ସଂସ୍କୃତି ।୮।
ଶୁଣି ଇଂରାଜ ଆକ୍ରମ ଅବଳା-ମଣ୍ଡନୀ,
ବୀରତେଜେ ହୋଇଗଲା ସବଳା ବନ୍ଦନୀ । ୯ ।
ଝାନ୍‌ସୀର ପରମବନ୍ଧୁ ପ୍ରତାପୀ ତାନ୍ତିଆ,
କବଚିତ କରି ତନୁ ଶୀଘ୍ରେ ହେଲା ଠିଆ । ୧୦ ।
ସଜାଇ ନିଜ ସେନାମା ଦେଖିଲା ହରଷେ,
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାୟୀ ସାହାଯ୍ୟକୁ ଚଳିଲା ରଭସେ । ୧୧ ।
ଝାନ୍‌ସୀ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତରାଳେ ପଶିଲା ସତ୍ୱରେ,
ବଜାଇଲା ବୀରବାଜା ଅତି ଉତ୍ସୁକରେ । ୧୨ ।
ଇଂରାଜ ଚମୂନାୟକ ସସୈନ୍ୟେ ଧାଇଁଲେ,
ତାନ୍ତିଆ ତପିକୁ ଯାଇ ବାଟେ ଓଗାଳିଲେ । ୧୩ ।
ଗୋଲାଘାତେ ତପିସୈନ୍ୟ କଲେ ଛିନ୍ନ ଭିନ୍ନ,
ପଳାଇଗଲା ତାନ୍ତିଆ ମନ କରି ଖିନ୍ନ । ୧୪ ।

ଚଳଇନ୍ତି ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ବୀରେ ବରଷିଲେ ଗୁଳି,
ଦୃଢ଼ ପ୍ରାଚୀରରେ ସବୁ ହେଉଅଛି ଧୂଳି । ୧୫ ।
କମାଣ ନାଦରେ ଝାନ୍‌ସୀ ମହୀ ଥରହର,
ନଗରବାସୀଙ୍କ ହୃଦ ହୋଇଲା ପଥର । ୧୬ ।
ରାଣୀଙ୍କ ପକ୍ଷ 'କାଲେଖାଁ' ଅଶ୍ୱ ସୈନ୍ୟ ନେତା,
ଦୁଇଦମ୍ ଟାଣିଦେଇ ହେଲା ଦୃଢ଼ଚେତା । ୧୭ ।
ଗୁଲ୍ଥ ବକ୍‌ସି ଆଦି ଚମୂ-ନାୟକ ସକଳ,
ସୈନ୍ୟ ସାଜି ସିଂହଦ୍ୱାରେ ହୋଇଲେ ଗହଳ । ୧୮ ।
ସପତ୍ନୀକ ସହରକ୍ଷେ କହେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ,
ନିଜ ବେଶ ଛାଡ଼ି ଯୁଦ୍ଧ ବେଶ ହୁଅ ଯାଇ । ୧୯ ।
ଶୁଣି ଗଙ୍ଗା ବାଈ ଯୁଦ୍ଧ ବେଶେ ହେଲା ସାଜି,
ଆଜ୍ଞା ପ୍ରମାଣେ ପ୍ରବେଶ ହେଲା ନିଜ ବାଜୀ । ୨୦ ।
ଉଲଙ୍ଗ କୃପାଣ କରେ ଅଶ୍ୱେ ବିଜେ କଲା ।
ନିଜ ବାହିନୀ ପାଶକୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗଲା । ୨୧ ।
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ ବୀରଭୂଷା ସୁଦୃଢ଼େ ବାନ୍ଧିଲା,
ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ବୀରଲକ୍ଷ୍ମୀ ପରାଏ ରାଜିଲା । ୨୨ ।
ଲଲାଟ ପଟରେ ଶୋଭେ ଶୁଭ୍ର ତ୍ରିପୁଣ୍ଡ୍ରକ,
ସୁବର୍ଣ୍ଣେ ରଜତ ରେଖା ପରି ଝକ ଝକ । ୨୩ ।
ରଣଶାୟୀଙ୍କର କିବା ସ୍ୱର୍ଗ ସୋପାନିକା,
ଶୈବାନୀ ଭାବ ଦେଖାଏ ସ୍ୱଚ୍ଛ କପାଳିକା । ୨୪ ।
ରଣ ସଙ୍ଗୀ ସପତ୍ନୀର ସଦୃଶ ବାଜୀରେ,
ଆରୋହି ପଶିଲା ଯାଇ ସ୍ୱସୈନ୍ୟ ରାଜିରେ । ୨୫ ।
ଟହ ଟହ ହାସ ମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଶୋଭୁଛି,
ଶଶୀ କିବା ଶିତ ସ୍ରୋତ ତରଙ୍ଗେ ଭାସୁଛି । ୨୬ ।
କୃତାନ୍ତ ରସନାସମ ଅସି କରେ ଧରି,
ବୀରବେଶ ଆଡ଼ମ୍ବରେ ହୋଇଅଛି ବରି । ୨୭ ।
ବାନ୍ଧିଛି ଛୁରିକା କଟିତଟେ ଦୃଢ଼ କରି,
ପୃଷ୍ଠେ ଲମ୍ବିଛି ଫଳକ ସୂର୍ଯ୍ୟବିମ୍ବ ପରି । ୨୮ ।
କୋଷମୁକ୍ତ ଅସି ଝଲକରେ ତେଜସ୍ୱିତା,
ବଢ଼ିଛି ନିଜ-ଲାବଣ୍ୟ ଦ୍ୟୁତି ଦ୍ୱିଗୁଣିତା । ୨୯ ।

ଝନ ଝନ କରେ ସୌର କରଣେ ସୁଦଣ୍ଡ,
ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମଣି ଗ୍ଭଲେ କବା ହୋଇ ମନ୍ତ୍ରିମଣ୍ଡ । ୩୦ ।
ଭ୍ରମୁଛୁ କରରେ ସଦା ମହା ଅସିବର,
ଅଗଣିତ ଚଣ୍ଡ ଶୋଭାକୁ ବନ୍ଧ ନଇନ୍ଦ୍ର । ୩୧ ।
ଦେଖିଦେଲେ ବୁଜ ହୋଇଯାଏ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱୟ,
ପ୍ରଚଣ୍ଡୁଏ ବାମାଠାରେ ନାହିଁ ଉଦ୍ୟୋଦୟ । ୩୨ ।
ଅଶ୍ୱ ହେଷାରବେ ଶଙ୍ଖ ହୁଦ ଧକ ଧକ,
ହୁଏ ଅବରତେ ଦେହ ସ୍ୱେଦେ ଜକ ଜକ ।୩୩।
ସୌଦାମିନୀ ପର ବାଜୀ ଖେଳୁଛୁ ଆଜରେ,
ଲୁଚଯାଏ ମେଘସମ ସିପାହି ଗଜରେ । ୩୪ ।
ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗେ ଫୁଟୁଅଛୁ ଖିଷଣ ବନ୍ଧୁକ,
ନର୍ଭୟେ ହାଣି ମସ୍ତକ ଖେଳଇ କନ୍ଦୁକ । ୩୫ ।
ପଡେଲାମ ଫଳ ପର କାୟରୁ ମସ୍ତକ,
ଝଡ଼ ପଡ଼ ବାହାରୁଛୁ ରକ୍ତ ଭକ ଭକ । ୩୬ ।
ରକ୍ତ ଫୁହାର ବସିଲା ରଣ ଚତ୍ୱରପାଶେ,
ସାଜନ୍ତୁ କ ବୀରଲକ୍ଷ୍ମୀ ମାଜଣା ସକାଶେ । ୩୭ ।
ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ରକ୍ତମୟୀ ଅଖିଳ ଧରଣୀ,
ବାସନ୍ତୀ କଂଶୁକ ପୁଷ୍ପେ ହେଲା କ ବରଣୀ ? । ୩୮ ।
ମରଣ-ବରଣୀ-ମଉହାସ-ଆଡ଼ମ୍ବରେ,
ମୋହିତ ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତି ବୀରମାନେ ଖରେ । ୩୯ ।
ସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗ ଉଦ୍‌ଗାର ନେନେ ଦେଖାଇ ସଦର୍ପେ,
ଫୁତ୍କାର ଝେଡ଼ିଉଦ୍‌ଗାର କରନ୍ତି କ ସର୍ପେ ? । ୪୦ ।
ଫଣା ଟେକ ବଷଧର ଗର୍ଜିଲା ପଗସ୍ୱେ,
କରେ କରବାଳ ଧର ଧାଇଁ ଆସୁଥାଏ । ୪୧ ।
କବଚରେ ଗୁଳ ବାଜ ଶୁଭେ ଝଣାତ୍କାର,
ଝଲକ ପଡ଼ଇ ତହୁଁ ସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗ ଅପାର । ୪୨ ।
କ୍ଷଣ ଫଙ୍କାଶ ଗୁଳ ଆସୁଥିଲେ ଘନେ,
ପାତଇ ସ୍ମିତ ରମଣୀ ସହାସ୍ୟ ବଦନେ । ୪୩ ।
କାଳାନ୍ତ ଜ୍ୱଳନ ସମ ଭ୍ରମଇ ନୟନ,
ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହୋଇ ପଡ଼ିବ ଦେଖିଲେ ଶମନ । ୪୪ ।

ପୃଷ୍ଠଚଣ୍ଡ ଗଙ୍ଗା ବାଈ ଅକ୍ଷୋଭ ପ୍ରହାର,
କରଇ କଲ୍ପାଗ୍ନି ସମ ଧରି ଶସ୍ତ୍ରଧାର । ୪୫ ।
ଘୋଟକ ଖୁରଘାତରେ ଯେତେ ବିମର୍ଦ୍ଦିତ,
ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ହେଉଛନ୍ତି କୃତାନ୍ତ ଚର୍ବିତ । ୪୬ ।
ଇଂରାଜ-ସୈନ୍ୟ-ଅଟବୀ-ବସନ୍ତ-ବିହାରୀ,
ମୃଗୟା କରୁଛି ନରସିଂହ ମାରି ମାତ୍ର । ୪୭ ।
ଜବା ରକ୍ତାଂଶୁକ ପରିଧାନୀ ବନଦେବୀ,
ବୀରବେଶେ ଖେଳୁଛନ୍ତି ଅଶ୍ୱପୃଷ୍ଠ-ସେବୀ । ୪୮ ।
ସୃକ୍କଣୀ ଲେହନ କରି ସେ ରମଣୀ-ବ୍ୟାଘ୍ରୀ,
କୃପାଣ ଶୋଣିତଧାରେ ହୋଇଛି ରକ୍ତାଂଘ୍ରି । ୪୯ ।
ସମର ଶ୍ଳାଘିନୀ ବାମା ନିଃଶଙ୍କରେ ଧାଏଁ,
ନିକୃତ୍ତ-ବୀରମସ୍ତକ ଶୂଳରେ ଉଠାଏ । ୫୦ ।
ଜଳାମେଘେ ପଶେ ଯଥା ବିଜୁଳି ଝଟକ,
ସିପାହି ଗହଳେ ତଥା ସ୍ୱମାର ଛଟକ । ୫୧ ।
ମହେନ୍ଦ୍ରାଶନି-ନିଃସ୍ୱନ ଜଙ୍ଘାସ୍ତ୍ର ଆୟୁଧ,
ଘନଘନ ଆସୁଅଛି ମାର୍ଗ କରି ରୁଦ୍ଧ । ୫୨ ।
କାଲେଖାଁର ଅଶ୍ୱ, ଚମୂ ସଙ୍ଗୀନ କୋଟିରେ,
ଛିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଗଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗ୍ଲାନିରେ । ୫୩ ।
କାଲେଖାଁକୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗେ ଘେରିଥିଲେ ଯୋଦ୍ଧା,
ଯମଦାନ୍ତୁ ଗଳି, ଗଲା ବୋଲି 'ଖୋଦା' 'ଖୋଦା' ॥
ଉଭୟ ପୃତନା ଅତିଶୟ କ୍ଳାନ୍ତ ହେଲେ,
ଦିନକର ଅସ୍ତାଚଳ ଶିରେ ପଦ ଦେଲେ । ୫୫ ।
ବିରମିଲା ରଣବାଜା ଗଲା ସେହିଦିନ,
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ, ଗଙ୍ଗା ବାଈ ଅସ୍ତ୍ରରେ ସଙ୍ଗିନ । ୫୬ ।
ବିଶଲ୍ୟ କରି ଦେହକୁ ଏକତ୍ରେ ବସିଲେ,
ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ ସଙ୍ଗତରେ ମନ୍ତ୍ର ବିରଚିଲେ । ୫୭ ।
କାଲ୍ପୀଦୁର୍ଗେ ତାନ୍ତିଆ ତ ସସୈନ୍ୟେ ରହିଛି,
ଇଂରାଜ ବିପକ୍ଷେ ମହା ବିଦ୍ୱେଷ ବହିଛି । ୫୮ ।
ତାହାର ସାହାଯ୍ୟେ ଶତ୍ରୁ ଉପୁ ବିନାଶିବା,
ମର୍ହଟ୍ଟାକୁଳ-ଗୌରବ ସଦର୍ପେ ରଖିବା । ୫୯ ।

ଏହା ବୋଲି ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରେମ ବିକାଶେ ଚଳିଲେ,
କାଲ୍ପୀଦୁର୍ଗେ ତାନ୍ତିଆଙ୍କୁ ସାଦରେ ଭେଟିଲେ । ୭୦ ।
ତାନ୍ତିଆ ଶ୍ଳାଘାରେ ସର୍ବେ ହେଲେ ଉତ୍ତେଜିତ,
ଶତ୍ରୁର ବୈରି ତରଙ୍ଗେ କଲେ ଜର୍ଜ୍ଜରିତ । ୭୧ ।
ପରଦିନେ "ହ୍ୱିଉରୋଜ" ସୈନ୍ୟେ ହୋଇ ବୃତ,
ଝାନ୍‌ସୀଦୁର୍ଗ ନୃପପଦେ କଲେ ଅଧିକୃତ । ୭୨ ।
କାଲ୍ପୀଦୁର୍ଗେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାଈ ତାନ୍ତିଆ ସହିତ,
ରଣସଜ୍ଜା କରୁଅଛି ହୋଇ ଉତ୍ସାହିତ । ୭୩ ।
ଶୁଣି ଶ୍ୱେତ ସେନାପତି କାଲ୍ପୀ ଅଭିମୁଖେ,
ଧାଇଁଲେ ଅତି ଚପଳେ ସମରମଦ ସୁଖେ । ୭୪ ।
ତାନ୍ତିଆ ସହିତେ ରାଣୀ ଯୁଝିଲା ଅଜସ୍ରେ,
ସିଂହ ଆଗେ କି କରିବେ ହରିଣୀ ସହସ୍ରେ ? ।୭୫।
ତାନ୍ତିଆ, ରାଣୀ ତତ୍କାଳେ ହେଲେ ଲୁକ୍‌କାୟିତ,
ଇଂରାଜ ବିଜୟ ଧ୍ୱନି ହେଲା ବିସ୍ତାରିତ । ୭୬ ।

ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ।

ଭୂମିକା

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେ "ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା" ନାମ୍ନୀ ଏହି ପୁସ୍ତିକାରେ ମହାନଦୀର ଚିତ୍ରାଂଶମାନ ବର୍ଣ୍ଣନାକରି ଉତ୍କଳୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ରସିକ ମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲୁଁ । ଅନୁଗ୍ରହକରି ଥରେ ମନୋଯୋଗ ସହିତ ପଠନକଲେ ଶ୍ରମସଫଳ ବୋଧକରିବୁଁ ।

ମହାନଦୀର ନାମ "ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା" ଥିବାର ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ ଓ ପୁରାଣ ବାକ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତହୁଏ ଏବଂ ମହାନଦୀରେ ସ୍ନାନକାଳୀନ ନୈଷ୍ଠିକମାନେ ଏହି ବାକ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ନାନ କରନ୍ତି ଯଥା,

"ବିନ୍ଧ୍ୟପାଦ-ସମ୍ଭୂତେ ପୂର୍ବସାଗର-ଗାମିନି !
ହର ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳେ ପାପଂ ମଜ୍ଜୟାମି ତବାମ୍ଭସି" ।

ଏବଂ କଥିତ ଅଛି ଯେ "କଳୌ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ଗଙ୍ଗା"

ଏବଂ ତ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣସ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାହାତ୍ମ୍ୟେ—

"ନଦୀ ତତ୍ର ମହାପୁଣ୍ୟା ବିନ୍ଧ୍ୟପାଦ ବିନର୍ଗତା ।
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳେତି ବିଖ୍ୟାତା ସର୍ବପାପ-ହରା ଶୁଭା" ।
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ମହାନଦୀତି ରଘୁନନ୍ଦନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ।

ରଘୁନନ୍ଦନ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ କୃତ ଅଷ୍ଟାବିଂଶତି ତତ୍ତ୍ୱ ନାମକ ଧର୍ମ-ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱର ପୃ ୬୭ ସ୍ଥାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରମାଣରୁ ମହାନଦୀ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ତେବେ କଟକ ତଳ ଶାଳପୁର ହୋଇ ଯେଉଁ ଶାଖା ଯାଇଅଛି, ସେ ଆଜକାଲି ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧେ କହିବାର ଏହି ଯେ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମ ସେହି ଶାଖାରେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟମାନ ହୋଇଅଛି, ସେହି ଶାଖାରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ମହାନଦୀ ଅଭିଧାରେ ବିଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି ବୋଲିବାକୁ ହେବ । ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ପଦ୍ୟର ନିମ୍ନରେ କେତେକ ଗୂଢ଼ଥିବା ଅଳଙ୍କାର ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରାହୋଇଅଛି । ତାହା ଅଳଙ୍କାରଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ ଛାତ୍ରମାନେ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରକାର ସରଳ ଭାବରେ ଜାଣିବେ ତନ୍ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରାହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରଣେତା ।

ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ।

ଜଗତ-ଜନକ ଜଳମୟୀ-ଲୋକ- ଅନୁକମ୍ପା-ସ୍ରୋତଶ୍ରେଣୀ (୧)
ଧରଣୀ ଜନନୀ- କୋଳରେ ଲୋଟୁଛି ଯନ୍ତ୍ରାର ଲହରୀ-ବେଣୀ ।
ସେହି ଏ ପ୍ରବାହ- ଧାରା ଶତ ଶତ ଭାରତେ ଖ୍ୟାତ ବାହିନୀ,
କାହିଁ କେଉଁ ନାମ ବହି ବିହରୁଛି ହୋଇ ଚିତ୍ତ ଆହ୍ଲାଦିନୀ ।
ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶର କିୟଦଂଶ ନେଇ ଉତ୍କଳର ବକ୍ଷସ୍ଥଳେ,
ପ୍ରବାହିତ ହେଉ ଅଛି ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ମହାନଦୀ ନାମ ଛଳେ ।
କୁଟିଳ କୁନ୍ତଳ- ଆଡ଼ମ୍ବର ବେଶେ ଲହରୀ-ମାଳ ରଚଇ,
ଫେନପୁଞ୍ଜ ହାସ- ରସେ ତରଙ୍ଗିଣୀ, ଭ୍ରମରୀ ରଙ୍ଗେ କ୍ରୀଡ଼ଇ । (୨)
ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ନୃତ୍ୟ- ଶିକ୍ଷା-ଗୌରବରେ ଉଦ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଗତି ବିହାରୀ,
ନତାନତ-ଶିଳା- ସଙ୍ଘ-ସଙ୍ଘଟନ, ଯାହାର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକାରୀ । (୩)
ସୁସଜ୍ଜିତ ନାନା ବୃକ୍ଷଲତା ତଟୁ ତୀରେ ଥିଲେ ଯେତେ ରହି,
ନୃତ୍ୟ ଦେଖି ଅତି- ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚିତ୍ତରେ ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳି ଦେଲେ ତହିଁ ।
ଉଚ୍ଚ ଶୀର୍ଷୋପଳ- ଆଲିଙ୍ଗନେ ଜଳ ଓଢ଼ଣୀ ଶୋଭା ପ୍ରକାଶେ,
ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଦେଖି ଦେଲେ ଶତ ଶତ ବଧୂ ପରାଏ ଆଭାସେ ? (୪)
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ବକ୍ଷ- ସ୍ଥଳ-ଇନ୍ଦ୍ରନୀଳ- ମଣିରୁଚିର-ଚତ୍ୱର,
ଲାବଣ୍ୟ ନୀଳିମା- ତରଙ୍ଗେ କମ୍ପିତ ହେଉଅଛି ନିରନ୍ତର । (୫)
ସୁନୀଳ ଅମ୍ବର- ସହୋଦର ଗାଢ- ସଙ୍କୁଳ ଉଭୟ ତଟ,
ବସନ ପାଇଁ କି ? ତାନ କାଢ଼ିଅଛି ତନ୍ତୁବାୟ, ନୀଳପଟ । (୬)
ଅଶିଳା ପ୍ରଦେଶେ କୁଟିଳ ସୁଗତି ଭରତ ଲେଖିଛି ଟୀଷ,
ସରଳ ବଙ୍କିମା- ପ୍ରବାହେ ମୂଳକ ହୋଇଛି ଅଳକା ମିଷ ।
କପୋଳ ସିନ୍ଦୂର ଶିଶୁଟି ସଦୃଶ କାହିଁ ତଟିନୀ ସିକତା,
ନାସା ଗୋରଚନା କଳିଟି ପରସ୍ପେ ଦର୍ଶାଇ କାହିଁ ଚହଟା ।

---

(୧) ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ରୂପକ । (୨) ରୂପକାଲଂକାର । (୩) ନୈପୁଣ୍ୟକାରୀ ।
(୪) ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଲଙ୍କାରୋପମା । (୫) ରୂପକାନୁପ୍ରାଣିତୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।
(୬) ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

କଳ କଳ ମଞ୍ଜୁ   ହ୍ରଦସ୍ଥ ବନୋଦ-   ଶବ୍ଦ-ପୂର୍ଣ୍ଣ-କର୍ଣ୍ଣପାତ,
ବିପଞ୍ଚୀ ଷଟ୍ପଦ-   ଧ୍ୱନି ନିନ୍ଦିବାକୁ   ଅଛି ସିନା ଏହି ମାତ୍ର ।
ମନ୍ଦବାତେ ବୀଚି-   ମାଳା ବିସ୍ତାରୁଛି   କମଳ (୧) ଅବୟବିମା,
କୁଞ୍ଚିତ ସୁନୀଳ-   ବସନରେ ମଣ୍ଡି   ପୁଳିନ-କାନ୍ତି-ଦାୟିମା ।
ମୌକ୍ତିକ-ମାଣିକ୍ୟ-   ମଣି-ଚୂର୍ଣ୍ଣ-ମଞ୍ଜୁ-   ବାଲୁକା-ପୂର୍ଣ୍ଣ-ଉଦର,
ଯେତେ ଦୂର ଧାଇଁ   ପାରୁଅଛି ଚକ୍ଷୁ   ନସ୍ତଡ଼େ ଶୋଭା-ଆଦର ।
ଏକ ଏକ ସ୍ଥାନେ   ପୁଳିନ ସମତା   ପ୍ରକାଣ୍ଡ ରୂପେ ରହିଛି,
ଜୀବ ସକଳର   ମନୋମୟ ଅଶ୍ୱ   ଖେଳିବା ସ୍ଥାନ ଦେଇଛି ।
ଶିଶିର କିରଣ-   କର ନିକରରେ   ଶୀତଳ ବାଲୁକାବଳୀ,
ଭ୍ରମଣଶୀଳର   ହୃଦୟ ବିଷାଦ-   କନ୍ଦଳ ଦିଅଇ ଦଳି ।
ଜଳୀୟ ଶିଶିର (୨) ସଂସକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରିକା   ମନ୍ଦବାତ ସହଚରୀ, (୩)
ଜଳ ବନୋପରି   ହୃଦୟ-କାସାରେ   ସୃଜଇ ମୃଦୁ-ଲହରୀ ।
କ୍ରୋଶାଧିକ ଭୂମି   ଆଚ୍ଛାଦି ରହିଛି   ଜଳସିକ୍ତ କାୟ ଯାର,
କାହିଁ ହ୍ରଦାକାର   କାହିଁ ସର୍ପାକାର   କାହିଁ ରମ୍ୟ-କଚ୍ଛା(୪)କାର ।
ଉପଳ ମାଳାରେ   ଭୂଷିତ ହୋଇଛି   କାହିଁ ସୌମ୍ୟ-ଉରସ୍ଥଳ,
ମନେ ହୁଏ କରି   କଳଭ କୂଳରେ   ହୋଇଛି ଅତି ଗହଳ । (୫)
ଗଣ୍ଡଶୈଳ ଗଣ୍ଡ-   ଭେରୁଣ୍ଡ କି ଆସି   ରହିଛି ବକ୍ଷ ଉପରେ,
କୁଞ୍ଜର ନନ୍ଦନ   ଗିଳିବା ପାଇଁ କି ?   ଜଗିବସିଛି ସାଦରେ । (୬)
ଦ୍ୱିକୋଣ ତ୍ରିକୋଣ   ବର୍ତ୍ତୁଳ ବିବିଧ   ଉପଳେ ଉଦର ଭରି,
ନାନା ସ୍ଥାନମାନ   ଆବୃତ କରିଛି   ନାନା ରଙ୍ଗ-ଶିଖା ଧରି ।
ପାଷାଣ ନିକର   କାହିଁ ପୀଠରୂପ   କାହିଁ ପଲ୍ୟଙ୍କର ପରି,
ଦେଉଳ ପରିଏ   କାହିଁ ଦିଶୁଅଛି   କାହିଁ ମଣ୍ଡପର ସରି । (୭)
ନିଦାଘ ସନ୍ତାପ-   ପ୍ରତପ୍ତ-ହୃଦୟା-   ତଟୋପଳା ମନ୍ଦେ ବହେ,
ଜଳବେଗ କ୍ଷୀଣ-   ତନୁ-ଜରଜର   କୁଟିଳା ଛଟକ ବହେ ।
ପ୍ରଚଣ୍ଡ ମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ-   ମୟୂଖ ସମ୍ପାତ   ଜ୍ୱର ଉପତାପେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ,
ଶିଳାଧାଡ଼ ଅସ୍ଥି-   ଜାଳରେ ବିଗ୍ରହ   ହୋଇଛି ଅତି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ।
ତରୁବ୍ରଧ୍ନ (୮) ରାଜ   ଧମନୀ ଆବଳୀ   ଦିଶୁଛି ଶରୀର ଭେଦି, (୯)

(୧) ଜଳ । (୨) ଶୀତଳ । (୩) ମନ୍ଦବାତ ସଂସର୍ଗବତୀ । (୪) ଜଳପ୍ରାୟ ଦେଶ । (୫) ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂ । (୬) ରୂପକୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂ । (୭) ମାଲୋପମାଲଂ । (୮) ବୃକ୍ଷଚେର । (୯) ରୂପକାଲଂ ।

ଜୀବନ ଚେ‌ାପାକ ବନ୍ୟା ଆସିବାରୁ ଜୀବନ ସଂଶୟ ହେବ ।
ତରଣୀର ଗତ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଲା ବଢ଼ିଲା ତରଣି ଗତି,
ଜୀବନ ଗ୍ରନ୍ଥନେ ପ୍ଳବନ-ଆବଳୀ ହୋଇଲା ମୁକ୍ତାବଳୀ, (୧)
ଚନ୍ଦ୍ରିକାରେ ବାତ୍ୟା ଉଡ଼ାଉଛି ବାଳି ସ୍ତୂପମାନ ସ୍ତମ୍ଭାକାର,
ଆଘାତିତ ସର୍ପ- ପ୍ରାୟେ ଯାଉଅଛି ତଟିନୀର ବାରି-ଧାର ।
ପ୍ରସ୍ତର ମସ୍ତକ- ଉପରେ ଚରଣ ଦେଇ ଚଳଇ ଯେ ଖରେ,
ଆଜ ସେହୁ ଆସି ତା ପାଦତଳକୁ ଧୋଉଅଛି ନିରନ୍ତରେ ।
ଜୀବନ ହରିଲେ ତଟିନୀ ଦେହରୁ ହିନମଣି ଶୂନ୍ୟେ ଥାଇ,
ଫାଶି ଦେଉଛନ୍ତି ଧୀବରେ ମୀନକୁ ବଡ଼ୀଶ ରଜ୍ଜୁ ପକାଇ । (୨)
ନବାଘ-ଶମନୀ- ଆସାର-ଶ୍ରେଣୀରେ ଉତ୍ପ୍ଲାବିତ ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀ,
ଭଙ୍ଗ-ଫେନ ନଗ ଆକାରେ ନାଚଇ ଯା ନୃତ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଶାଶ୍ୱତୀ ।
କଲ୍ଲୋଳାବଳୀରେ ଆଲୋଡ଼ିତ ନୀର ଗମ୍ଭୀର ନାଦରେ ପୂରି,
ଆବର୍ତ୍ତ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ଘୁ ଘୁ ଧ୍ୱନି ଧାରି ଧାଉଁଅଛି ଭୂଇଁ ଭୂରି ।
ବେଗବତୀ ମହା- ବେଗଭରେ ଚଳେ ଉନ୍ମୂଳି ତୀର କାନନ,
ଭଙ୍ଗୋପରି ଭଙ୍ଗ ତା ପରେ ଉଲ୍ଲୋଳ- ଜାଲରେ ବେଷ୍ଟିତ ବନ ।
ମହାନନାଦରେ ମଥ୍ୟମାନ ଜଳ ଆବର୍ତ୍ତେ ଗ୍ରହଅଇ ବନ,
ଆଲୋଡ଼ନେ ତ୍ରସ୍ତ ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବେ ମତ୍ସ୍ୟ କୂର୍ମ ନକ୍ର ଚକ୍ର ।
ହୋଇ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ବଳ କେତେ କେତେ ଜୀବକୁଳ,
ଭାସମାନ କାଷ୍ଠ- କାଷ୍ଠୀପରେ ବସି ଯୋଗରେ ଲଭିଲେ କୂଳ ।
ମୀରଜାଲ ମାଡ଼- ଚଡ଼ବାରୁ ଆସି ଲଭିଲା ସୈକତ ଛଟା,
ସେକାଳ କାକଳୀ ଝଣ-ଫଟ୍ଟପାଟି ଏବେ ହୋଇଛି କୂଳଟା ।(୩)
ଧାବିତ ହେଉଛି ପ୍ରଖରେ ପ୍ରବାହ ଝାଉ-ଝିଲୀଙ୍ଗିର ମାଙ୍କ,
ଧରଣୀପୃଷ୍ଠ ହୋଇ ଚଢ଼ ଯାଉଛନ୍ତି ତରୁ ଗୁଳ୍ମ ଧାଡ଼ ଧାଡ଼ ।(୪)
ମୁକ୍ତାନ୍ତମଳୁଜେ ! (୫) ରଷିପୁତ୍ରୀ ହୋଇ ଜଗାଳେ ତୋର କି ଥିଲା,
ଦୁଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ ଘନ- କାଳ ଉଦସ୍ୱରେ ବୀଚସ୍ରୁ ବନ୍ଧ ବନ୍ଧିଲ ।

(୧) ଶ୍ଳେଷୋଦ୍ଧାରଣ (ତରଣି ପଦରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ନୌକା ଅର୍ଥ କଲେ ବସ୍ତୋଦ୍ଧ ପଦ୍ମହାର ହେବ, ତଦ୍ରୂପ ଜୀବନ ପଦରେ ଜଳ, ପ୍ରାଣ । (୨) ଶ୍ଳେଷମୂଳା ଅସଙ୍ଗତ୍ୟଳଂ । (୩) ତଟୀଦଶକ୍ରା । (୪) ଅସଙ୍ଗତ ଅଳଂକାର । (୫) ମୁକାନ୍ତ ଋଷିଙ୍କର ଦୁହିତା ମହାନଦୀ ଥିବାର କିଂବଦନ୍ତୀ ଅଛି ।

ଭାସମାନ ଶବ- ସଙ୍କୁଳ ପ୍ରବାହ- ଆକ୍ରାନ୍ତ ତୋହର ତୀର
ଫେନିଳ ଆବିଳ- କଷାୟିତ ଗାତ୍ର, ଅସ୍ୱାଦୁ ଅପେୟ ନୀର ।
ସଦ୍ୟ ସଙ୍କାଟ ବ୍ରଣପୂର୍ଣ୍ଣ-ଗାତ୍ର ଅତି ପୂତି ଯୁକ୍ତ ଶବ,
ତା ପରେ ଆରୋହି ଗୃଧ୍ର କଙ୍କ ବୃନ୍ଦ ଆନନ୍ଦେ କରନ୍ତି ରବ ।
ଚଞ୍ଚୁରେ ଚଞ୍ଚଳେ ଲୋଚି ଲୋଚି କୃମି ଝାଡ଼ି ମାଂସ ଖାଉଥାନ୍ତି,
ଅତି ଉତ୍ସବରେ ପୂୟ ପାନ କରି ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଚଞ୍ଚୁ କରୁଥାନ୍ତି । (୧)
ମୃତ୍ତିକା ଚର୍ଚ୍ଚିତ- କରିବର ପ୍ରାୟେ ଭାସୁଛନ୍ତି ଫେନାବଳୀ,
ନୃଶଂସ ଉରଗ ଉଦରେ ପୂରାଇ ଆସୁଛନ୍ତି ଟଳ ଟଳ ।
ଆବର୍ତ୍ତ ଭ୍ରମଣ- ସଫେନ ଭୀମୋର୍ମି- ପ୍ରବାହ ଗର୍ବରେ ମାତି,
ଉତ୍ତରଙ୍ଗ ହୋଇ ଉଲଟି ପଡ଼ୁଛି ଉଲସି ଉଠଇ ଛାତି ।
ଈଶ୍ୱର ପ୍ରଦତ୍ତ ଅବିଶ୍ରାନ୍ତ ସୁଖ- ସମ୍ଭୋଗ ହୋଇ ଅବଶ, (୨)
ଲହରୀ ଦୋଳରେ ବସି ଖେଳୁଅଛି ସ୍ୱପ୍ରେମୀ ମାନସ-ହଂସ ।
ଚମ୍ପୋପୂଲା ଜନ୍ମ ରାସ୍ତୁପୁର ଜଳ ସାହବା ଗ୍ରାମ ପାଶରୁ,
ମନୋହର ଧାର ବାହିତ ହେଉଛି ଦିଶୁଅଛି ଅତି ସରୁ ।
ପବିତ୍ର-ହୃଦୟା ପୁଣ୍ୟାଶ୍ରମ ଦେଖି ଚଳୁଥାଇ ଧୀରେ ଧୀରେ,
ରାଜୀବ ନଗର ନିକଟରେ ଯାଇ ମିଳନ୍ତି ସ୍ୱଚ୍ଛ ମତିରେ ।
ରାଜୀବ-ଲୋଚନ ପ୍ରଭୁ ବିରାଜିତ ସୁନ୍ଦର ବୈଷ୍ଣବୀ ଛବି,
ଚରଣ ପଖାଳି କୃତାର୍ଥ କରୁଛି ନଗ ନଗର ଅଟବୀ ।
ଶୌରିନାରାୟଣ- ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ବାମ ତଟେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ,
ତାହାଙ୍କ ନାମରେ ସୁବିଖ୍ୟାତ ହୋଇ ନଗର ଅତି ଶୋଭିତ ।
ବୈଷ୍ଣବୀ-ପ୍ରତିମା- ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ଧଉତେ ପବିତ୍ର ପ୍ରବାହ ରାଜି,
ଯାହାର ମାହାତ୍ମ୍ୟ (୩) ଜନେ ସ୍ନାନଶୀଳ-ପାପ ହୋଇଯାଏ ମାଜି ।
ଗୋଧୂମ ତଣ୍ଡୁଳ ନାବ ନାବ କରି ଚମ୍ପୋପୂଲା ସେ ନଗରୁ,
ଆଣି ଯୋଗାଉଛି ସହର ମାନଙ୍କୁ ଦୁଃଖ ହରୁଛି ଦେଶରୁ ।
ପ୍ରସାଦ ଲାଳସେ ଶିବନଦୀ ଆସି ମିଳିଅଛି ଏହିଠାରେ,
ନିଜ ତରଙ୍ଗକୁ ମିଳାଉଛି ନେଇ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁହୃଦାକାରେ ।
ଚନ୍ଦ୍ରପୁରେ ଚନ୍ଦ୍ରା- ସମା, ପଦ୍ମପୁରେ- ପଦ୍ମାସମା ଦେବୀଙ୍କର,
ଚରଣ-ପଙ୍କଜ- ମଧୁ ନିଃସ୍ୟନ୍ଦରେ ପବିତ୍ର ନଦୀ ଉଦର ।

(୧) ବୀଭତ୍ସରସ ସମନ୍ୱିତ ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତ୍ୟଲଂ । (୨) ଅନାସ୍ୱୃତ (୩) ଶୌରିନାରାୟଣ ମେଳା ।

ମାତୃସ୍ନେହ ପରି- ପ୍ଲୁତା ଇବ ନଦୀ ଲହରୀ-କର ପ୍ରସାରି,
ଆଲିଙ୍ଗନ ସୁଖେ ଜନନୀ କୋଳରେ ରହିଲା ନୋହିଲା ବାରି ।
ଜନନୀବତ୍ସଳା- ଇବ ସନୋଦ୍ଧମା ବଢବା ଗ୍ରାମ ବସନ୍ତ,
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ନଦୀର ସ୍ୱାଦୁ ଜଳପାନେ ହୁଅଇ ଆମୋଦବନ୍ତ ।
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ଅସ୍ଥି କଙ୍କାଳ ସ୍ୱରୂପେ ରହିଅଛି ହୀରା-କୂଡ,
ବିଷମ ପ୍ରସ୍ତରେ ଗଠିତ ହୋଇଛି ନାବିକଙ୍କ ନାଶି ମୂଢ ।
ପ୍ରପାତ ଉତ୍ପ୍ଲାବ ଭୀଷଣ-କଲ୍ଲୋଳ ଦେଖି ଚିତ୍ତ ଯାଏ ଥରି,
ଗୁଗଲ ମନାସି ତରଣୀ ଆଣନ୍ତି ଧୀରେ ଧୀରେ ଧରି ଧରି ।
ଦ୍ୟୁମଣି-ଉତ୍ତମ- ହୀରା ଜାତହୁଏ କୈବର୍ତ୍ତ ବୁଦ୍ଧି କୌଶଳେ,
ସମଲଇପୁର- ମଣ୍ଡନ-ଭୂପତି- କପୋଳ ଉପରେ ଝଳେ ।
ନିର୍ମଳ ଶୀତଳ ପ୍ରବାହ ସ୍ପର୍ଦ୍ଧିନୀ ସୁପୂଜିତ ରକ୍ତ କାୟା,
ସମ୍ବଲ ପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ସମଲାଇ ମହାମାୟା ।
ଦେବୀ ଅଭିଧାରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି ସମ୍ବଲପୁର ସହର,
ଧନୁ ଆକାରରେ ଗବ୍ୟୂତି (୧) ପ୍ରମାଣେ ନଗର ଅତି ସୁନ୍ଦର ।
ସଉଧ ମାଳାରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଛି ରୁଚିର-ତୀର-ସରଣୀ,
ମହା ଉତ୍ସବରେ ଧବଳ ତୋରଣେ ହୋଇ ଅଛି କି ବରଣୀ ?(୨)
ନିଜ ରୂପ ଚିହ୍ନ ନିତ୍ୟ ଯା ଦେଖୁଛି ନଗର ହ୍ରଦ-ଦର୍ପଣେ,
ସ୍ୱକାୟ ମୂରତି ଦ୍ୱିଗୁଣିତ କରି ଦେଖାଏ ସୁନ୍ଦରପଣେ ।
ସଉଧାବଳୀର ରମଣୀୟକତା ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ କରେ ଖେଳା,
ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗ ଭୂଷିତ ହେମପରି ଦିଶେ ତଟିନୀର ସବ୍ୟବେଳା ।
ସ୍ୱାମୀସ୍ୱ ଶାସନ- କରତାଙ୍କ † ଯତ୍ନେ ନଗର-ରକ୍ଷଣୀ-ସଭା, (୩)
ଭିକ୍ଟୋରିଆ ଘାଟ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି ସୋପାନେ କରି ସୁପ୍ରଭା ।
ବୈଦ୍ୟନାଥ ମିଶ୍ର ଆଦି ଧନୀଗଣ କଲେ ଏହାର ସାହାଯ୍ୟ,
ସୁଧାମୟୀ (୪) କୀର୍ତ୍ତି ରଖିବାର ସିନା ଧନାଧିକାରୀର କାର୍ଯ୍ୟ (୫)
ରାଜଘାଟ ରାଜ- ବଂଶିଙ୍କ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ- ମାର୍ଜନା ପାଇଁ ରଚିତ,
ଚୌହାଣ ତିଳକ- ଭୂପତି ନିକର ଯହିଁରେ ସଦା କ୍ଷାଳିତ ।

(୧) ଦ୍ୱିକ୍ରୋଶ ପରିମିତ ଭୂମିକୁ ଗବ୍ୟୂତି ବୋଲଯାଏ । (୨) ପୂଜନୀୟା ।
† J. P. Goodridge (୩) ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟି । (୪) ଚୂର୍ଣ୍ଣମୟୀ ।
(୫) ଲୋକୋକ୍ତ୍ୟଲଂ ।

ଅଧୁନା ସେ ଘାଟ ଶ୍ମଶାନ ହୋଇଛି ସେ ଜଳ ଏବେ ଗରଳ, (୧)
ଈଶ୍ୱର ଘଟନା କେ ଆନ କରିବ ସାଗର ହୋଇଛି ସ୍ଥଳ ।
ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କଳଶରେ ଶୋଭମାନ ବ୍ରହ୍ମ- ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ବନ୍ଦିତ,
ଦାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପ ଅରବିନ୍ଦ-ନେତ୍ର ଚକ୍ରୀ ସଦା ବିରାଜିତ ।
ମନ୍ଦିର ଦୁଆରୁ ନଦୀ ଗର୍ଭଯାଏ ଚୂନ ପାବଚ୍ଛ ଗଠିତ,
ଚନ୍ଦ୍ରୋଜ୍ଜ୍ୱଳା ନୀର- ତରଙ୍ଗ-କରରେ ପରିଷ୍କୃତ ସୁରଞ୍ଜିତ ।
ଉଷା କାଳେ ସ୍ନାନ- ଶୀଳା ନାରୀ ବୃନ୍ଦେ ତୀର ହୋଇଯାଏ ଘନ,
ଅମଳ ତରଙ୍ଗେ ଦଳ ହେଉଥାଏ ରମଣୀ-ଲାବଣ୍ୟ-ବନ ।
ମୁଗ୍‌ଧା ମଧ୍ୟା ବୃଦ୍ଧା ପ୍ରଭୃତି ଲଳନା ଶ୍ରେଣୀ ଶ୍ରେଣୀ ମାଳ ମାଳ,
ଘଟାଙ୍କିତ ଶିର- କଟି-ହସ୍ତ ହୋଇ (୨) ଯାଉଛନ୍ତି ବାମା ଜାଳ ।
ଉଦନ୍‌ବତ୍ତି-ହ୍ରଦ ଦର୍ପଣେ ଦିଶନ୍ତି ଶତ ଶତ ନାରୀ କୁଳ,
କବି ଭାବୁଥାଇ ଯେଉଁ ଉପମାକୁ ହ୍ରଦ ଭିତରେ ସେ ଠୁଳ ।
ଚନ୍ଦ୍ର ପଦ୍ମକଳୀ ଖଞ୍ଜନ ପାଟଳୀ ପଳାଶ-କୁସୁମ ଦଳ,
ରମଣୀ-ଉପମା, ଉପମେୟ ଶିରୀ ଦିଶୁଥାଇ ଜଳସ୍ଥଳ ।
ଅପଘନ ଲିପ୍ତ ହରିଦ୍ରା-ଧୌତିରେ କର୍ବୁରିତ (୩) ନୀରଜାଳ,
ପ୍ଳବନ ମଜ୍ଜନେ ବାଉଳୁଏ ନାରୀ ତରୁଣୀ, ତରଙ୍ଗ ମାଳ ।
ଜଳେ ଅପଘନ ମଜ୍ଜାଇ ରହନ୍ତି ଦିଶୁଥାଇ ମାତ୍ର ମୁଖ,
ତା ଦେଖି ମଧୁପ ପଙ୍କଜ ଲୋଭରେ ବେଢ଼ନ୍ତି ନୋହି ବିମୁଖ ।
କେଶକୁ ଶୈବାଳ ମନେକରି ମୀନା- ବଳୀ ଧାଆନ୍ତି ସତ୍ୱରେ,
ବରଟା ସହିତ (୪) ମରାଳ ଆସଇ ବାହୁ-ମୃଣାଳ ଧ୍ୟାନରେ ।(୫)
ତଟ ବାଟିକାରୁ ଉପହାର ପୁଷ୍ପ ତରଙ୍ଗ-କରରେ ଧରି,
ଭୁରୁମ୍ଭ ସମୀପେ ଅଙ୍ଗନଦୀ ଆସି ଭେଟିଲା ସେବକ୍ଷା ଚରି ।
ଦକ୍ଷିଣ କୂଳରେ ରହିଅଛି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ- ପୁର ସୁନ୍ଦର ନଗର,
ନାଦେୟ ପାନୀୟ ବିହାର ଆସ୍ୱାଦେ ପ୍ରମୋଦିତ ସର୍ବ ନର ।
ପୁର ଅନ୍ତେ ସ୍ୱଚ୍ଛ- ନୀର ତେଲନଦୀ ସପତ୍ନୀ ଭାବରେ ମିଶେ,
ବୈପରୀତ୍ୟରେ ଦେହ ଫୁଲାଇ ରହିଛି ନଚଳିଲା ପରି ଦିଶେ ।

(୧) ଅଶୁଚି ହେତୁ ଗରଳବତ୍‌ ଅବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ।
(୨) ଜଣେ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଦୁଇମାଠିଆ ଲେଖାଏଁ ଜଳ ଆଣନ୍ତି ।
(୩) ହରିଦ୍ରାବର୍ଣ୍ଣ । (୪) ହଂସୀ । (୫) ଭ୍ରାନ୍ତିମଦଳଂ ।

ବଳହୀନ ଦେଖି ଘନକାଳେ ନିଜ ପ୍ରବଳ ବେଗ ଭଙ୍ଗରେ (୧)
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ରୁନ୍ଧ ସ୍ୱପତି (୨) ପାଶକୁ ଚଳଇ ଅତି ରଙ୍ଗରେ ।
ନ ବୁଝି କଳୁଷ- ଉଦଶା (୩) ସଖୀରେ ଆଗ ହେଉଥାଇ ଖରେ,
ସିତ କି ପତିଙ୍କି ପାଇ ପ୍ରିୟବଶା (୪) ହେବ ସପତ୍ନୀ ମଧ୍ୟରେ ।
ଉଦାର-ହୃଦୟା ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନିଜ ସପତ୍ନୀ ମାନଙ୍କୁ ଧରି,
ସ୍ୱପତି ଜଳଧି ପାଶକୁ ଯାଉଛି ଦ୍ୱେଷଭାବ ପରିହରି ।
ମହତ ଲୋକର ଏହିପରି ରୀତି ମହତ ଅଟେ ବେଭାର,
କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ କିନ୍ତୁ କ୍ଷମତା ପାଇଲେ ହିଂସା ବଢ଼େ ଭାର ଭାର ।
ତେଲନଦୀ ତୀର ନିବାସୀ ସୁବର୍ଣ୍ଣ- ମେରୁ ଶିବଲିଙ୍ଗ ରୂପ,
ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁର ବାସି- ମନୋରଥ ସିଦ୍ଧି କରୁଛନ୍ତି ଅନୁରୂପ ।
ପ୍ରତି ସପ୍ତାହରେ ଭୂପତି ମୁକୁଟ- ମଣି ଆଳତି ଜାଳରେ,
ପାବଣ୍ଡି-ପତିଙ୍କ ପାଦ ମାର୍ଜନା ହେଉଛି ଯଥାକାଳରେ ।
ସମ୍ବଲ-ପୁରର ଧରମଣି ମଧୂ- କର ସାଏ ନରପତି,
ତାହାଙ୍କ ଅଂଶରୁ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁର ରାଜପଂକ୍ତି ।
ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା କୂଳେ ସୁଖେ ବିହରନ୍ତି ସୁପାନ ସ୍ନାନ ଲାଳସେ,
ଜଳକେଳି, ନାବ- କେଳି କରି ଜନ ହରନ୍ତି ଅତି ହରଷେ ।
ବାମେ ଶୋଭେ ଅଷ୍ଟ- ମଲ୍ଲିକ ଭୂରେଖା ଦକ୍ଷେ ବୌଦ ଜନପଦ,
ଉଭୟ ତଟକୁ କରଛୁ ନଗାଳ ଅଗାଳ ଶୋଭା ଆସ୍ପଦ ।
ବଉଦ ନିକଟ ଉପରେ ଗହନ ଅତିଶୟ ଅସମାନ,
ଶୀତଳ ସରଣୀ ବିଷମ ପ୍ରସ୍ତର- ରାଶିପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ।
କାହାର ମସ୍ତକ ଉପରେ କାହାର ସ୍କନ୍ଧତଳେ ପାଦତଳେ,
ପତନ ଉତ୍ପାତ ଝାଙ୍କାର ଧାକ୍କାରି ହୁଙ୍କାର ଘୂଙ୍କାରେ ଚଳେ ।
ଶିଳାଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ଭ୍ରମୁଅଛୁ ଇତସ୍ତତେ ପସୁସ୍ୱିମା,
ନତୁଛ ପଦବୀ ହେବାରୁ ପ୍ରଖର- ବେଗା ଭୈରବ ନାଦମା ।
କାହିଁ ଘର୍ଘ୍ କାହିଁ ଧଧ୍ କାହିଁ ହୁଣ୍ଡୁ କାହିଁ ବାରି-ବାହ ଧ୍ୱାନ,
ବୌଦବାସୀମାନେ ଯେପରି ଭାବନ୍ତି ଶୁଣନ୍ତି ତଦ୍ରୂପ ତାନ ।
ମାଳାକାର ସମ ମାଳ ତରଙ୍ଗରେ ଘନାଳି ଛଟା ବିସ୍ତାରେ,
ସପ୍ତଦ୍ୱୀପାଶୀ ଗଣ୍ଡ ସପ୍ତକ୍ରୋଶ ଯାଏ ହୋଇଛି ଅତଳଗର୍ଭା ।

(୧) ମହାନଦୀ ବଢ଼ି ନଥିବାବେଳେ ତେଲନଦୀ ବଢ଼ିଲେ ମହାନଦୀକୁ ରୁନ୍ଧକରି ପକାଏ । (୨) ସମୁଦ୍ର । (୩) ଆବଳଗର୍ଭା । (୪) ପତିପ୍ରଶସ୍ତା ।

ଉଭୟ ତଟକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଚଳୁଅଛୁ ଧୀରେ ଧୀରେ,
ତଟଜାତା ତରୁ ବନମ୍ର ମସ୍ତକେ ବନ୍ଦୁଛନ୍ତି ସବଧିରେ ।
ଚଳାଚଳପୁର୍ଣ୍ଣୀ ଶ୍ୟାମଳ କୋଳରେ ଖେଳୁଛନ୍ତି ହଂସ ଦଳ,
ଧୀବର ଧୀଷଣା ଧୂଳି ହୋଇଅଛୁ ଧରିବାକୁ ନାହିଁ ବଳ । (୧)
ଛିରଚର ଜଳେ ହିଣ୍ଡୀର-ପଟଳ (୨) ଏକତ୍ର ହୋଇଲେ ତୁଣ୍ଡ,
ବଳହୀନ ଯେତେ ଜଳଚର କୁଳ ତହିଁ ଲୁଚୁଇଲେ ମୁଣ୍ଡ ।
ଏହି ଗଣ୍ଡ ମଧ୍ୟେ ଠୁଳ ହୋଇଛନ୍ତି ମୀନାଳୀ ହୋଇ ନର୍ଭୟ,
ନାବକ ନଚୟ ଭାବନ୍ତି ମନରେ ଏହି କଲୁଷିତା ଚୟ ।
ପିତୃଭାବେ ନଦୀ(୩) ମଣିଭଦ୍ରା ଗିରି- ପାଦ ଧୋଇଲା ସନ୍ତୋଷେ,
ଦୁହିତା ସଂସର୍ଗେ ପୁଲକିତ ହେଲା ତରୁ ପଲ୍ଲବ ବ୍ୟାଜରେ ।
ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଛଳେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରେ ବଲ୍ଲୀଲତା ହୃଦେ ବନ୍ଧି,
କଦମ୍ବ କୁସୁମ ଫୁଟି ଜଣାଉଛି ଅନୁରାଗ ଚିହ୍ନ ତହିଁ ।
ଗିରିବର ମହା- ସୌଭାଗ୍ୟ ସମ୍ଭାରେ କରୁଅଛୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା,
ପଳାଶ-ସ୍ତବକ- ଯାପେ କରାଉଛୁ ବାତ ହାତେ (୪) ବନ୍ଦାପନା
ପଳାଶ ଥାଳୀରେ ପୁଷ୍ପଗୁଚ୍ଛ ରଖି ଦେଉଛି ଶାଖା-ହସ୍ତରେ,
ଲତା ସୂତା ଗୁନ୍ଥା ପ୍ରସୂନ ମାଳିକା ଝୁଲାଏ ଉର ଉପରେ ।
ଗାଉଛନ୍ତି ତହିଁ ପଞ୍ଚମ ସ୍ୱରରେ କୋକିଳ ମଧୁପ ଆଳୀ,
ଭୂଧର ଶିଖରେ ବାଜୁଛି ସୁସ୍ୱରେ ମୟୂର-ଗଳ-କାହାଳୀ ।
କେକୀ ପୁଚ୍ଛ ଟେକ ଶିଖଣ୍ଡୀ ବକ୍ଷରେ ନାଚୁଅଛି ଫେରି ଫେରି,
ଗିରି କନ୍ଦରରୁ ଉଚ୍ଛୁଳି ପଡ଼ୁଛି କୁକ୍କୁଟ-ବଦନ-ଭେରୀ ।
ଉପହାର ପ୍ରାପ୍ତ ନାନା ଜାତି ଫଳ ପ୍ରବାହେ ଆସଇ ଭାସି,
ପକ୍ୱ ଜମ୍ବୁଫଳ ନୟନେ ବାନ୍ଧିଣ ଦେଖେ ପିତୃ ଶୋଭା ରାଶି ।
କଣ୍ଟିଲୋ ଗ୍ରାମରେ ଶ୍ରୀନୀଳ-ମାଧବ ଦକ୍ଷ ତଟରେ ବିରାଜିତ,
ଖଣ୍ଡପଡ଼ାନର- ଧରଣୀ ପାଳକ ଧନ ଗୌରବେ ପୂଜିତ ।
ନଦୀ ଗର୍ଭୋତ୍‌ଥିତ ଶୀତଳ ସମୀର ମନ୍ଦେ ମନ୍ଦେ ଯାଉଅଛି,
ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ତୁଳସୀ ସୁରଭି ପ୍ରସାଦ ଘରେ ଘରେ ଦେଉଅଛି ।
ବାମପାର୍ଶ୍ୱେ ଗିରି ତଳେ ବସିଛନ୍ତି ବଡ଼ାମ୍ବା-ଶ୍ରୀଭଟ୍ଟାରିକା,
ଧନଦ ତଟସ୍ଥ ହରିଶସ୍ୟା ରାଜ୍ୟେ ବାଜସ୍ୱେ ଆଦ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚିକା ।

[୧] ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ । [୨] ଫେନ ସମୂହ । [୩] ନଦୀମାନ ଗିରିଜା, ଅତଏବ ଗିରିରେ ପିତୃଭାରୋପ । (୪) ପବନଦ୍ୱାରା ।

ଏହା ଛଗିଶସ୍ଥା ଚମ୍ପୂ (୧) ପୃଷ୍ଠେ ବସି ଭାରତେ ହେଲ ପ୍ରକାଶ,
ମୃଗ ନାଭିଟିଏ ଧରିବାରୁ ସିନା ଚହଟି ଗନ୍ଧ-ଚା ବାସ । (୨)
ସେ ଚମ୍ପୂ ରଚକ ଚେ। ଅଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନ- କରିଛନ୍ତି ସ୍ତୋତସ୍ରୁତ ! (୩)
ସୁଧୀ ବାହ୍ଣୀର ଚରଙ୍ଗ-ଜପୃମା ଯାହାଙ୍କର ସରସ୍ୱତୀ ।
ନଦୀ ମଧ୍ୟେ, ତଟେ, ଶୈଳେ, ସିଂହନାଥ ସୃମନାଥ ବୈଦ୍ୟନାଥ (୪)
ଝିଲ୍ଲିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିରାଜ ଅଛନ୍ତି ଅନାଥ ମାନଙ୍କ ନାଥ ।
ସମଦଗ ତଟ- କ୍ଷୁଦ୍ରଗିରି କୂଟେ ଉଣ ଚଣ୍ଡିକାଙ୍କ ବାସ,
ବାଙ୍କୀ ଦେଶବାସୀ ବଳଦାନ କରି ସଙ୍କଟ କରନ୍ତି ନାଶ ।
କାମେ ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର ବଜେ କରିଛନ୍ତି ଅଡ଼ାଗଡ଼ ଗିରି ଶିରେ,
ଜଳୀୟ ଶୀକର ନେଇ ସମୀରଣ ଅଭିଷେକ କରେ ଧୀରେ ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପୁରର ଗ୍ରାମ ଅଧିଦେବ ମାଧବ ଭୃଗ୍ରାପ୍ୟା ଦେବ,
ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେତକା (୫) ନାମରେ କେତକା- ପ୍ରିୟ ସେହି ମହାଦେବ ।
ଡମ ପରନର ନଦୀ ଦକ୍ଷ ଗ୍ରାମ ପଟୋଳମା ଗିରି ତଟେ,
ମହା ସମାରୋହେ ଚୈତ୍ର ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ ଦିନେ ଉତ୍ସବ ପ୍ରକଟେ ।
ଦେବୀ ରାମଚଣ୍ଡୀ ଦକ୍ଷଗ୍ରାମ ମଣ୍ଡି (୬) ହୋଇଛନ୍ତି ଦୈବାରିକା,
ଦେଉଛନ୍ତି ଯେଉଁ ଅନୁଗ୍ରହ ଫଳ ହେଉଅଛି ତହିଁ ବିକା ।

(୧) ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ପଣ୍ଡାଙ୍କ ଆନନ୍ଦଦାମୋଦର ଚମ୍ପୂ ।

(୨) ରୂପକାତିଶୟୋକ୍ତ୍ୟଲଂ (ଉପମେୟ ଚମ୍ପୂକାଗ୍ର କବ, ଉପମାନ— ମୃଗନାଭିରେ ନଗୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ।)

[୩] ଛଗିରସ୍ଥା ରାଜା ଚମ୍ପୂପତି ସିଂହଙ୍କ ବଂଶାବଲୀ ଚମ୍ପୂରେ ଯଥା ;
ତଦୁତ୍ତରେ ଷୋଡଶଦଶ ଦ୍ୱୟ୍ୟାକ୍ଲେ, ଛନ୍ଦୋବୃଳାଖ୍ୟାଽସ୍ତି ସରିତ୍ପ୍ରଶସ୍ତା
ଯାମ୍ୟାବଜାମାହୁରନେକବଙ୍ଗା, ଗଙ୍ଗାମିମାଂ ତାଂ ହରଚଂନମାମି ।
ସେୟଂ ଘୋରତର ଶିତ୍କାର ସ୍ୱର ଶ୍ରବଣମାତ୍ର ଥରଥରାୟ-ମାଣ-ତଟାର୍ଦ୍ଧ୍ର ଗ୍ରାଣ-ହୃତ୍କମ୍ପ-ବିଧାନ ସ୍ରୋତୋଭୂରତର ବିବିଧ ମତ୍ସ୍ୟଜାଳ ପୁ ଚ୍ଛଘାତୋଚ୍ଛଳିତ ଜଳକଣା ପତନମାତ୍ର ପ୍ଲାବିତା ଶେଷଜନନବହା ପ୍ରସରତି ।

(୪) ସିଂହନାଥ ବଡାମ୍ବା ସୀମାରେ, ରାମନାଥ, ବୈଦ୍ୟନାଥ ବାଙ୍କୀର ବୈଦ୍ୟେଶ୍ୱରଠାରେ । [୫] ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପୁରର ମହାଦେବଙ୍କ ନାମ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେତକା । ଏ କେତକାପ୍ରିୟ ବୋଲି ଲୋକମାନେ କେତକାରେ ପୂଜା କରନ୍ତି । [୬] ଡୋମପଡ଼ା ଇଲାକା ଦେବୀଦ୍ୱାରଠାରେ ସ୍ଥିତ ।

ବାଙ୍କୀ ଶେଷ ସୀମା ଅଚଳେ ମଣ୍ଡମା ପ୍ରକାଶି ଅମାଙ୍ଗୀ ନାମ,
ସର୍ବ ଦୁଃଖ ଗଣି • ଦେଉଛନ୍ତି ନାଶି ନଦୀ ମଧ୍ୟେ କରି ଧାମ ।
ବାମ ତଟ ଅଷ୍ଟ- ଦୁର୍ଗେ ମହାଦେବ ସର୍ପେଶ୍ୱର * ଦୟାମୟ, (୧)
ଦେଇ ଇଚ୍ଛାଞ୍ଜନ ଭକତ-ନୟନ କରୁଛନ୍ତି ସୁଖମୟ । (୨)
ନାରାୟଣୀ ଦେବୀ ରମ୍ୟ ବାମ ଭାଗେ ଆମ୍ର-କାନନ-ବାସିନୀ, (୩)
ସାଧକ ମାନଙ୍କ ସୁଭିପ୍ରିୟା ହୋଇ ସର୍ବ-ବିପଦ-ନାଶିନୀ ।
ମହାନଦୀ ଜଳ- ଅଭିଷେକ ପ୍ରିୟ ବାମେ ମଣ୍ଟେଶ୍ୱର ଦେବ,(୪)
ନିତ୍ୟ ଅଭିଷେକ- କାରୀର କପାଇଁ ଦୁଃଖ ବିନାଶ ନ ହେବ ।
ନଦୀ ଉଦରରେ ଧବଳ ଈଶ୍ୱର ଗୁହାରି-ଜନ-ପୂଜିତ,
କଳା ବଳଦକୁ ଧଳା କରିବାରୁ ଧବଳ ନାମ ଉଦିତ (୫)
ଦୁଇ ତୀରେ ଯେତେ ଦେବ ଦେବୀମାନେ ରହିଛନ୍ତି ଆମୋଦରେ,
ଚିତ୍ର ଉପୃଲାର ପୁଣ୍ୟ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରକାଶୁ ଅଛି ଲୋକରେ ।
କଟକ ଛଟକ ଦେଖି ଅଟକଲ ଦ୍ୱୀପବର୍ତ୍ତୀର ସୁମନ,
କାଠଯୋଡ଼ି ବାହୁ ବିସ୍ତାରି କୁତୁକେ କରିଅଛି ଆଲିଙ୍ଗନ ।
ଭୁଜ ଅନ୍ତରାଳେ ଆଦରେ ଧରିଛି ପ୍ରକୃତି ସାଧ୍ୱୀ ସ୍ୱଭାବ ।
କାହିଁ ବ୍ରାହ୍ମସଭା କାହିଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟସଭା କାହିଁ ହରିଭକ୍ତି ଭାବ ।
ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ-ସଦନ- ଶୁଭ୍ର-ଅଟ୍ଟାଳିକା- ମଣ୍ଡିତ ତୀର-ଵିପଣୀ,
ବିଭବ ସଂଭାରେ ନଗର ହୋଇଛି ଅମରାବତୀ-ବରଣୀ । (୬)
କାଠଯୋଡ଼ି ତୀରୁ ବଡ଼ାନାଶି ଯାଏ ଉପଲରେ ସେଧଗଣ୍ଡା,
ହୋ ଅଙ୍ଗେ ଭାରତ ରଖିଯାଇଛନ୍ତି ମର୍କତ କେଶରୀ ରଜା ।
ତୋ ତୀର ବିହାରି- ରାୟ କବିବର ଚନ୍ଦ୍ରାଶୀଳ ଅବସରେ,
“ମହାନଦୀ ନାମ ରହିବ ଗୃହରେ” (୭) ବୋଲି ଗାଉଥାନ୍ତି ତୋତେ ।

---

* ଆଠଗଡ଼ ସାପୁଆ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ସ୍ଥିତ । [୧] ଦୟାପ୍ରଚୁର । [୨] ସୁଖସ୍ୱରୂପ । (୩) ଆଠଗଡ଼ ଜିଲ୍ଲାର ଏକ ଆମ୍ର ବଗିଚାରେ ସ୍ଥିତ । (୪) ଆଠଗଡ ସୀମାସ୍ଥିତ । (୫) ଜଣେ ଗୋଟିଏ କଳା ବଳଦ ଚୋରିକରି ନେଉଥିଲା, ତାକୁ ଲୋକେ ଧରିବାକୁ ଆସିବାରୁ ସେ ବିପଦାପନ୍ନ ହୋଇ ଧବଳେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଜଣାଇବାରୁ ତତ୍କାଳେ ସେହି ବଳଦ ଧଳା ହୋଇଗଲା । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ । [୬] ଆମନ୍ତ୍ରିତ । [୭] ରାଧାନାଥବାବୁ “ଚିଲିକା” ନାମକ କାବ୍ୟର ୩୮ ପୃଷ୍ଠାରେ କହିଅଛନ୍ତି ।

ତୋ ଦେହରୁ ଶୈତ୍ୟ　ନେଇ ଗନ୍ଧବାହ　ଖରବାସିଙ୍କୁ ଦେଇଛୁ,
ତାହାଙ୍କ ସନ୍ତାପ　ନେଇ ଅବ୍ଧି ଗର୍ଭେ　ବାଡ଼ବଛଳେ ଥୋଇଛୁ । (୧)
ସିନ୍ଧୁକର ଜଳ　ଘେନିଗଲେ ବଣିକେ　ବଜନ୍ତ୍ର ପୂଜା ବର୍ଗରେ, (୨)
ବର୍ଷା ହୋଇ　ପଡ଼ୁଅଛୁ ଚନ୍ଦ୍ରୋପଲା　ଯୋବସ୍ତ ଘାଟ ମଧ୍ୟରେ ।(୩)
କଟକୁଁ ବାହାର　ବହୁଶାଖା ହୋଇ　ଚଳଇ ଉଲ୍ଲାସଭରେ,
ଶାଳପୁର ଯାଇ　ଭଗବତୀ ପାଦେ　ଖଟଇ ଭକ୍ତ ବେଗରେ ।
ସଶପୃତ ନାଦ　ଶ୍ରବଣେ ପଡ଼ନ୍ତେ　ଗତ ହୋଇଲା ସ୍ଥଗିତ,
ଅବସର ପାଇଁ　ବାଟ ଦେଖୁଅଛୁ　ମାନସ କରି ଚକିତ ।
ମହାଗିରିବଳ　ସଦୃଶ ଅସଂଖ୍ୟ-　କଲ୍ଲୋଳ ବାହୁ ପ୍ରସାରି,
ଜୁଆର ଛଳରେ　ପାଶ୍ଚେଟି ଆସଇ　ସେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟଗୁଣୀ । (୪)
ତରଙ୍ଗେ ତରଙ୍ଗ　ସ୍ୱଭଙ୍ଗରେ ଭଙ୍ଗ　ଉର୍ମ୍ମି ଉର୍ମ୍ମି ମିଶାମିଶି (୫)
ଉଭୟ ମିଳନ　ଈଶ୍ୱର କାରଣ　ରହିଅଛୁ ହବା ନଶି ।

(ସମାପ୍ତ)

(୧) ଅପହ୍ନୁତିଗର୍ଭକ ପରିବୃତ୍ତିଅଳଂକାର ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ ମାନୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଳଂ
(୨) କେନାଲଦ୍ୱାରା ଜଳାନୟନ　। (୩) ଅସଙ୍ଗତ୍ୟଳଂ । [ଘେର ବର୍ଷା-ନହୋଇ ଅନ୍ୟ ବର୍ଷା ହେଲା ।]

(୪) ଇଂଲଣ୍ଡୀୟ ସଭ୍ୟସଂସର୍ଗୀ ହେତୁରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ସମ୍ଭାବନା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । (୫) ତରଙ୍ଗାଦିମାନଙ୍କର ଅର୍ଥବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟରେ ନ୍ୟୂନାଧିକତା ହେତୁରୁ ଭେଦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରା ହୋଇଅଛୁ ।

Sudarsan

ଜହ୍ନମାମୁ ।

ଜହ୍ନମାମୁ ।

ରାଗ—ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ।

ଅମ୍ବର-ସର ଦିଶଇ ମଞ୍ଜୁଳ, ମାମୁ ତହିଁରେ ତ ପଙ୍କଜ ଫୁଲ,
ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କୁମୁଦ ତାରା ସଂକୁଳ, ଗ୍ରହ ଗ୍ରାହରେ ହୋଇଛି ଆକୁଳ,
ଚନ୍ଦ୍ରିକା ଲହରୀ,
ଘନ ଘନ ତହିଁ ଅଛି ବିହରି । ୧ ।
ମାମୁ ଅପଘନ ବଡ଼ ଧବଳ, ଦୁଗ୍ଧ ଧାରା ପରି କିରଣ ଜାଳ,
ହାଣ୍ଡିରେ ପଡ଼ି ଦିଶୁଛି ମଞ୍ଜୁଳ, ବିରାଡ଼ି ମାନେ ଆନନ୍ଦେ ଚଞ୍ଚଳ,
ଦୁଗ୍ଧ ମନେ କରି,
ଚାଟୁଁ ଅଛନ୍ତି ରସନା ପ୍ରସାରି । ୨ ।
ବନେ ଉପବନେ ଦେଖିଲି ଯାଇ, ଅତି ସରାଗରେ ଫୁଟିଛି ଜାଇ,
ତୋଳିବାକୁ ମନ ହୋଇଲା ବାଇ, ସରଭସ ହୋଇ ଗଲି ମୁଁ ଧାଇଁ,
ଦେଖିଲି ଗଛର,
ଛିଦ୍ରରୁ ପଡ଼ିଛି ମାମୁର କର । ୩ ।
ମାମୁ ହୋଇଛ ସଂସାର-ପ୍ରଦୀପ, ପ୍ରକାଶ କରୁଛି ସପତ ଦ୍ୱୀପ,
ଧୋବ କରିଦେଲ ଅନ୍ଧାର ରାତି, ଛାଡ଼ି ଦେଇଥିବା ଦେହରୁ କାନ୍ତି,
ରଜନୀ-ସର୍ପିଣୀ,
ମଥାମଣି ପରି ବିରାଜେ ପୁଣି । ୪ ।
ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପିଠା, କରିବ ବୋଲି କି କାଞ୍ଚନ ଅଟା,
ତଳିଉଅଛି ମାମୁ ଚୁଲ୍ଲିଣିରେ, ତହୁଁ ଚୂନା ଗଳି ପଡ଼େ ଧରାରେ,
ତାକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ,
ମାମୁ କର ବୋଲି ଭାବୁଛୁ ମନେ । ୫ ।
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ହାଣ୍ଡିରେ ଆକାଶ ପଣା, ତାରକାମାନେ ହୋଇଛନ୍ତି ଫେନା,
ତହିଁରେ ମାମୁ ତ ଅଟନ୍ତି ସାଚ, ଅଧେ ଗୋଳ ହୋଇ ଅଧେକ ଅଛି,
ତୃଷାରେ ତାପିତ,
ତପନ କରେ ପିଉଛି ସନ୍ତତ । ୬ ।

ଦେଖ ମାମୁର କରଣ ପ୍ରକାର, ହୋଇଛି କଡକ ଗୁଣ୍ଡା ଆକାର,
ଅନ୍ଧାର ମହା ସାଗରରେ ପଡ଼, ମଳକ ଦେଉଛି ଚଳକୁ ଚଡ଼,
ଗ୍ଲଇ ଯାକ ମିଛ,
ପଙ୍କ ଗୁଡ଼ାକ ବସିଛି ଦେଖୁଛ । ୭ ।
ଦେଖିଲ ମାମୁର କର କର୍ଣ୍ଣିଶ, ଆକାଶ କଳାକୁ ଦେଲ କତୁରି,
ନାନାସ୍ଥାନେ ଘର ବୃକ୍ଷର ଗ୍ଲଇ, ବୋଲନ୍ତି ଯେତୁ କଣ୍ଟସ୍ଥ ସେ ବାସ୍ଥୀ,
ଜାଣିଲ ଜାଣିଲ,
ପଡ଼ିଛି ଚଳରେ ଆକାଶ ଗ୍ଲଲ । ୮ ।
ଚନ୍ଦ୍ରିକା ପାଉଁଶ ବୋଲ ଦେହରେ, ତାରକା ଅସ୍ଥି ଲମ୍ବାଇ ଗଳାରେ,
କପାଳ କର ଧରଛୁ ମାମୁଙ୍କୁ, ଚନ୍ଦ୍ରିଁ ରଖିଛୁ ସିଦ୍ଧ ଅଞ୍ଜନକୁ,
ରଜନୀ କାପାଳୀ,
ଭ୍ରମୁଛୁ ଏ ଦ୍ୱୀପ ସେ ଦ୍ୱୀପ ମିଳି । ୯ ।
କେହ୍ଣ କେହ୍ଣ ଦେଖି ମାମୁ କଳଙ୍କ, କହୁଥାନ୍ତି ଏହା ସାଗର ପଙ୍କ,
କେ କହେ ଧରିଛି କୁରଙ୍ଗବର, ଭୂମିର ଗ୍ଲଇ ବୋଲନ୍ତି ଅପର,
ସବୁ ମିଛ ମାଳା,
ଅମୃତ ହାଣ୍ଡିର କଣ୍ଟସ୍ଥ କଳା । ୧୦ ।
ଢନେ ଗିଳୁଥିଲ ସହୁ ମାମୁଙ୍କୁ, ସେକାଳେ ମେଘ ଧାଉଁଛି ପୂର୍ବକୁ,
କୁତୂହଳୀ ହୋଇ ଦେଖିଲ ଯାଇ, ହାଣ୍ଡପର ଏକ କଳା ବଳଇ,
ଉଦ୍ଧେଶି ପ୍ରଷ୍ଟଚୀ,
ପିଠା ଗୋଟେ ଗୃହ ପଳାଉଅଛି । ୧୧ ।
ପୂର୍ବ ଅଚଳେ ମାମୁ ଉଭା ହୋଇ, ଲହସ୍ତ ସନ୍ଧ୍ରଣ କର ବଢ଼ାଇ,
କୁମୁଦ ଦଳ କବାଟ ଫିଟାଇ, କର କାକର ଢଅନ୍ତେ ଲଗାଇ,
ଚମକ ଉଠିଲ,
କୁମୁଦିନୀ ମନ୍ଦେ ମନ୍ଦେ ହସିଲ । ୧୨ ।

(ସମାପ୍ତ)

ଅଲଂକାର ବୋଧୋଦୟ

ଭୂମିକା

ସାହିତ୍ୟ ଦରଦର୍ପଣ ପ୍ରବଳ ସଦ୍‌ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଭାଷା କୃତ-
ପ୍ରତ୍ୟାପକ୍ରିୟା ବହୁଶ୍ରୁ ହୃଦୟାହ୍ଲାଦ ପ୍ରଦାନାର୍ଥିନା ।
ବାମଣ୍ଡା ବସୁଧା ଧିପେନ କୃତିନା ଶ୍ରୀ ବାସୁଦେବେନ ଚ
ପ୍ରାୟଃସାର ବିବୋଧନାୟ ବିଦଧେଽଲଂକାର ବୋଧୋଦୟଃ ।

ଅଧିପୂନ ବିଧିରେ ପଦଜ୍ଞାନ ଓ ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଓ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଏ ତିନୋଟି ପ୍ରଧାନ । ଏତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପଦଜ୍ଞାନ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ, ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ତର୍କ ଶାସ୍ତ୍ରରେ, ପଦପଦାର୍ଥୋଭୟ ଘଟିତ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ହୁଏ ।

ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଧାନ ସୂତ୍ରକାର ପାଣିନି; ତର୍କରେ ଗୌତମ, ଅଳଂକାରରେ ବାମନ ।

ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ନବୀନ ପ୍ରବନ୍ଧ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦଣ୍ଡିକୃତ "କାବ୍ୟାଦର୍ଶ", ଭୋଜଦେବକୃତ "ସରସ୍ୱତୀ-କଣ୍ଠାଭରଣ", ମମ୍ମଟାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ "କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ". ମହିମଭଟ୍ଟକୃତ "ବ୍ୟକ୍ତିବିବେକ", ଅପ୍ପୟଦୀକ୍ଷିତକୃତ "ଚିତ୍ରମୀମାଂସା" ଓ ତତ୍କୃତ "କୁବଳୟାନନ୍ଦ", ପୀୟୂଷବର୍ଷ (ଜୟଦେବ) କୃତ "ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ", କେଶବ ମିଶ୍ରକୃତ "ଅଳଂକାର ଶେଖର", ଜଗନ୍ନାଥ କୃତ "ରସ-ଗଙ୍ଗାଧର", ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜକୃତ "ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ" ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟରେ ପାଠ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶାଦିରେ ସୂତ୍ର, ବୃତ୍ତି ଓ ଉଦାହରଣ ଅତୀବ କଠିନ ।

ରସ ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରଭୃତିରେ ତର୍କଦ୍ୱାରା ଦୂଷଣ ଭୂଷଣାଦି ହେବାରୁ ସେ ମଧ୍ୟ ଅତିଶୟ କଠିନ ପ୍ରାୟ, କେବଳ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ସାର ରୂପରେ କଳିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତହିଁରେ ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରବେଶ ହୋଇପାରେ ।

ପରନ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ସମାଲୋଚନା କରି ନଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି-ମାନଙ୍କର ଦୋଷ ଗୁଣାଳଂକାର ଜ୍ଞାନ ନଥିବାରୁ ବାକ୍ୟରଚନା ପାଟବ କଦାପି ଜାତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞ ବିରଳ ଥିବାରୁ ପ୍ରାୟ ଭାଷାଜ୍ଞମାନଙ୍କର ରଚନାରେ ଅନେକ ଅସୁବିଧା ଘଟେ । ଯେହେତୁ ଆମ୍ଭେ ଏହି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକୁ ଭାଷା

କରିବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲୁଁ ଯେ, ସ୍କୁଲସ୍ଥ ଛାତ୍ରମାନେ ଯେବେ ଏହାକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି, ତେବେ ଅନାୟାସରେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବାକ୍ୟ ରଚନା କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବେ ।

ଏହି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ, ଅତିଶୟ ସରସ ଓ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଯୁକ୍ତି-ତର୍କ ଘଟିତ ହେବାରୁ, ତହିଁରୁ ଆମ୍ଭେ ସେ ସବୁ କଠିନାଂଶ ଓ ଅଶ୍ଳୀଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାନଙ୍କୁ ତ୍ୟକ୍ତ କରି, କେବଳ ସୁବୋଧ ହେବାନିମିତ୍ତ ସାର ସାର ପଦାର୍ଥ ମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧୃତ କଲୁଁ, ଏବଂ ଅଶ୍ଳୀଳ ପ୍ରକରଣରେ ଯାହା କିଛି ଅଶ୍ଳୀଳ ଦେଇଅଛୁଁ ତାହା କେବଳ ବୋଧନିମିତ୍ତ ଦେଇଅଛୁଁ । ଅଥଚ ଧ୍ୱନି ପ୍ରକରଣରେ ଯେ କି ସଇବ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆହୋଇଅଛି ତାହା କେବଳ ନିସଶାସ୍ତ୍ର, ଧ୍ୱନିପ୍ରଧାନଥିବା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟବୋଧ ନିମିତ୍ତ ଦିଆ-ହୋଇଅଛି । ପୁନଶ୍ଚ ନାଟକ, ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ରୀତି ଏହି ତିନି ପରିଚ୍ଛେଦ, ବିଶେଷରେ ଭାଷାର ଅନୁପଯୋଗୀ ହେବାରୁ ତ୍ୟାଗକଲୁଁ, ଓ ଦର୍ପଣର ଅଳଂକାର ପରିଚ୍ଛେଦ ବିସ୍ତୃତ ଥିବାରୁ ତହିଁର ଲକ୍ଷଣ ମାନଙ୍କର କଠିନତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ପ୍ରଥମ ପାଠ୍ଠ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଦୁର୍ବୋଧତା ଶଙ୍କା କରି, କେବଳ ଜୟଦେବ କୃତ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକରୁ ଉପମାଦି ଅଳଙ୍କାର ମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କଲୁଁ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁବାଦ କଲା ସମୟରେ ଦେଓଗଡ଼ ରାଜଧାନୀର ଶ୍ରୀଯୁତ ପଣ୍ଡିତବର ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ପଣ୍ଡାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛୁଁ ।

ଉପସଂହାରରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ଯେ, ଏତଦ୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ବନର୍ଗତ, ମଧୁଲେଶମାନେ, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ରସିକମାନଙ୍କ ରସନାଦ୍ୱାରା ଅସାରାଂଶ ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ଲେହ୍ୟମାନ ହେବା ଆଶାରେ, ଏହି ଅଳଂକାର ବୋଧୋଦୟକୁ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ଭାଜନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ କରାଇଲୁଁ । ଇତି ।

BAMRA
FEUDATORY STATE
1886

ଶ୍ରୀଯୁତ ସୁଡ଼ଳଦେବୋପାଧିକ
ବାସୁଦେବାଭିଧେୟ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି

ମନ୍ତବ୍ୟ

ପରମ ମାନ୍ୟବର, ଶ୍ରୀଳ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ମହାରାଜ ସୁଢ଼ଳଦେବ
ମହୋଦୟ ମହାଶୟ ଚରଣେଷୁ

ସବିନୟ ନିବେଦନ ମିଦଂ —

ମହାରାଜ !

ଭବତ୍ପ୍ରେରିତ ଅଳଂକାର ବୋଧୋଦୟର ପାଣ୍ଡୁଲେଖ୍ୟ ଆଦ୍ୟୋପାନ୍ତ ପାଠକରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୀତ ହେଲି ।

ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକୁ ଆଦର୍ଶରୂପେ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ବୋଧହୁଅଇ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କଥା ଦୂରେ ଥାଉ ମୁଁ, ବଙ୍ଗଳାରେ ସୁଦ୍ଧା ଏପରି ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଦ୍ୟାବଧି ଦେଖିନାହିଁ । ଏହାର ରଚୟିତା ସଂସ୍କୃତ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବିଶେଷ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନରେ କେତେ ପ୍ରୟାସ ସ୍ୱୀକୃତ ଓ କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଲୋଡ଼ିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ଅନୁଭବ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଲୋକେ ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ । କି ପ୍ରାଚୀନ କି ନବ୍ୟ ଉଭୟ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଉଦାହରଣମାନ ସଂକଳନ କରି ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଉପଯୋଗୀ କରିବା ବିଷୟରେ ଅଣୁମାତ୍ର ତ୍ରୁଟି କରିନାହାନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ଉଦାହରଣ ଉତ୍କଳ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସଂକଳିତ ଏବଂଚ ଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କର ଭାଷା ଆହୁରି ସହଜ ହୋଇଥିଲେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧିକତର ଉପଯୋଗୀ ହୁଅନ୍ତା ସତ୍ୟ—ମାତ୍ର ଭାଷା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସର୍ବ ପ୍ରକାର ଅଳଂକାରର ଓ ବିଶେଷତଃ ଶବ୍ଦାଳଂକାରର ଉଦାହରଣ ସୁଲଭ ନୁହେ; ତେଣୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଅଗତ୍ୟା ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି, ପୁଣି ତଜ୍ଜନିତ ଅସୁବିଧା ନିବାରଣାର୍ଥ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥଳରେ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ ବିଶଦରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଉତ୍କଳ ଭାଷାର ଗୋଟିଏ ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପତ୍ତି ହେବ ଏହା ମୁଁ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ କହିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି । ମୋହର କେବଳ ଏତିକି ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅବଶିଷ୍ଟ ପରିଚ୍ଛେଦ ମାନଙ୍କରେ ଯର୍ଯ୍ୟମାଣରେ ଉତ୍କଳ ଉଦାହରଣରେ ସନ୍ନିବେଶ କରାନ୍ତୁ ବାଞ୍ଛନୀୟ ।

ସଦା ବଶମ୍ବଦ

ଶ୍ରୀ ରାଧାନାଥ ରାୟ
JOINT INSPECTOR
OF SCHOOLS, ORISSA

କଟକ
୫-୨-୮୭

ଅଳଂକାରବୋଧୋଦୟ

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ

କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ

ଶ୍ରୀ ଗଣେଶାୟ ନମଃ

ସତ୍କବି ପ୍ରଣୀତ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟମୟ କାବ୍ୟାଦିର (ରଘୁବଂଶ, କୁମାର ସମ୍ଭବ ପ୍ରଭୃତିର) ବାକ୍ୟାର୍ଥ ନିଶ୍ଚୟ ଏହି ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତିରେକେ ହୋଇ ନ ପାରେ; ଅତଏବ ଏହାକୁ କାବ୍ୟାଦିର ଗୋଟିଏ ଅଙ୍ଗ ବୋଲିବାକୁ ହେବ, ଏହା ହେଲେ କାବ୍ୟଫଳଦ୍ୱାରା ଏହାର ଫଳବତ୍ତ୍ୱ; ତେବେ ପ୍ରଥମତଃ କାବ୍ୟଫଳ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ।

(କବିରଚିତ ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି)

କାବ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ, ମୋକ୍ଷ, ଏପରି ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତିହୁଏ, ଯଥା, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କପରି ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବ, ରାବଣପରି ଅସତ୍କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଓ ନିବୃତ୍ତ ହେବା ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟରୁ କେବଳ ଚତୁର୍ବର୍ଗପ୍ରାପ୍ତି ଉତ୍ତମରୂପେ ହୁଏ ଯଥା—

ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଗୁଣବର୍ଣ୍ଣନ ସ୍ତବାଦିଦ୍ୱାରା ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଅର୍ଥପ୍ରାପ୍ତି (ଦ୍ରବ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧ ।

ଅର୍ଥପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ସୁତରାଂ କାମପ୍ରାପ୍ତି (ଇନ୍ଦ୍ରିୟପ୍ରୀତି) ହୁଏ ।

କାବ୍ୟରୁ ଧର୍ମଫଳର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦ୍ୱାରା ଓ ମୋକ୍ଷୋପଯୋଗୀ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ନୀରସ ବେଦଶାସ୍ତ୍ରରୁ ପରିଣତବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର କେବଳ ଦୁଃଖରେ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ସୁକୁମାରବୁଦ୍ଧି ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କର ପରମାନନ୍ଦ ଜନକ କାବ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଅତଏବ କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରି-କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ କି ? ଦୋଷରହିତ ଓ ଗୁଣସହିତ ଏବଂ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟକ୍ତାବ୍ୟକ୍ତାଳଂକାର ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଦ୍ୱୟକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି ।

ଯେ କାବ୍ୟରେ ଅନତ୍ୟ ଦୋଷ ଦେଖାଯାଏ ସେ ଯେବେ ଧ୍ୱନିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବ ତେବେ ତାକୁ ଉତ୍ତମକାବ୍ୟ କୁହାଯିବ; କାରଣ ଏତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧେ ଧ୍ୱନିକାର କହିଅଛନ୍ତି କି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମଭୂତ ଧ୍ୱନି ଥିଲେ. ତାହାର ଦୋଷ ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେ;

ଯେପରି ରତ୍ନମାନେ କୀଟାନୁବିଦ୍ଧ ହେଲେ ତାଙ୍କର ରତ୍ନତ୍ୱ ପରିହାର ନ ହୋଇ ଉପାଦେୟତ୍ୱର ତାରତମ୍ୟ ହୋଇ ପାରେ; ସେହିପରି ଶ୍ରୁତିକଟ୍ୱାଦି ଦୋଷମାନେ, କାବ୍ୟର କାବ୍ୟତ୍ୱ ହାନି କରି ନ ପାରନ୍ତି ?

ଏହି ଲକ୍ଷଣକୁ ଦର୍ପଣକାର ଅସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ରସାତ୍ମକ ବାକ୍ୟକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି ଅଙ୍ଗୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହାହେଲେ ରସ ସ୍ୱରୂପ କି ?

ରସ ଓ ଭାବ ଓ ରସାଭାସ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ରସ ବୋଲି । ଯଥା, ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସ । ଭଗବଦ୍‌ବିଷୟକ ରତି (ପ୍ରୀତି) ପ୍ରଭୃତି ଭାବ । ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସମାନେ ପଶ୍ୱାଦି ବିଷୟ ହେଲେ ରସାଭାସ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କର ବିବରଣ ପଶ୍ଚାତ୍ ହେବ ।

କାବ୍ୟରେ ଶ୍ରୁତିକଟ୍ୱାଦି ଦୋଷମାନେ, କାଣତ୍ୱ ଖଞ୍ଜତ୍ୱାଦି ପରି ରସର ମାଳିନ୍ୟ କରନ୍ତି ; ଗୁଣ, ଅଳଙ୍କାର ଓ ରୀତି ଏମାନେ ଉତ୍କର୍ଷ କରନ୍ତି ; କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ଶରୀରରେ ଗୁଣମାନେ, ମନୁଷ୍ୟର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ପରି ଓ ଅଳଙ୍କାର, କଟକ କୁଣ୍ଡଳାଦି ପରି, ରୀତିମାନେ ଅବୟବ ସଂସ୍ଥାନ ବିଶେଷ ପରି (ରୁଚିରକୃତି) ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନେ ରସର ଉତ୍କର୍ଷ କରିବାରୁ ବାକ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଉତ୍କର୍ଷ କରନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ, ଉଦାହରଣାଦି ଅଗ୍ରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ହେବ ।

କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣନ୍ନାମ ପ୍ରଥମଃ ପରିଚ୍ଛେଦଃ

ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ

ଯୋଗ୍ୟତା, ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ଆସତ୍ତି ଯୁକ୍ତ ପଦସମୂହକୁ ବାକ୍ୟ ବୋଲି ।

ପଦାର୍ଥ ମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ ବାଧର ଅଭାବକୁ ଯୋଗ୍ୟତା ବୋଲି, ଯଥା, "ବହ୍ନି ସିଞ୍ଚୁଅଛୁ" ଏସ୍ଥଳରେ ବହ୍ନି ସହିତରେ

ସେଚନର ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧର ବାଧହେବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିପାରିଲା ନାହିଁ ।

"ଜଳ ସିଞ୍ଚୁଅଛି" ଏସ୍ଥଳରେ ଜଳର ସେଚନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିଲା ଓ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲା ।

ଏକପଦ ବ୍ୟକ୍ତକଲେ କ୍ରମାନୁସ୍ୱ ଅନ୍ୟ ପଦମାନ ଜାଣିବାର ଇଚ୍ଛାକୁ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ବୋଲି । ଯଥା, "ଦେବଦତ୍ତ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛି" ଏସ୍ଥଳରେ ଜାଣିବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ବିରାମ ନ ହେବାରୁ ସୁତରାଂ "ଦେବଦତ୍ତ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛି" ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲା । ଯଦ୍ୟପି "ଦେବଦତ୍ତ ଯାଉଅଛି" ବୋଲିପିବ, ତେବେ କେହି କହିବ ଯେ ଦେବଦତ୍ତ କାହିଁ ଯାଉଅଛି, ଏଥିରେ "ଗ୍ରାମକୁ" ଏହିପଦ ନଥିବାରୁ ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟଜ୍ଞାନ ନ ହୋଇ ଜ୍ଞାନର ବିରାମ ହେବାରୁ "ଦେବଦତ୍ତ ଯାଉଅଛି" ଏ ବାକ୍ୟଟି ନିରାକାଙ୍କ୍ଷକ ହେଲା ଏବଂ ଗୌ, ଅଶ୍ୱ, ପୁରୁଷ, ହସ୍ତୀ, ଏହିପରି ଉଚ୍ଚାରଣରେ ବାକ୍ୟତା ହୋଇ ନ ପାରେ; କାରଣ ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ପରସ୍ପରରେ କାହାର ଆକାଙ୍କ୍ଷା କାହାଠାରେ ରହୁନାହିଁ ।

ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପଦର ବ୍ୟବଧାନ ନ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧିର ଅବିଚ୍ଛେଦକୁ ଆସତ୍ତି ବୋଲି, ଯଥା, "ଦେବଦତ୍ତ ଭୋଜନ କରୁଅଛି" "ପର୍ବତ ବହ୍ନିମାନ୍ ହୋଇଅଛି" ଏସ୍ଥଳରେ କୌଣସି ପଦ ବ୍ୟବଧାନ ନ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚ୍ଛେଦ ନ ହେବାରୁ ଆସତ୍ତି ରହିଲା ଓ ବାକ୍ୟ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ କରାଗଲା ।

ଯଦ୍ୟପି "ପର୍ବତ ଭୋଜନ କରୁଅଛି ବହ୍ନିମାନ୍ ଦେବଦତ୍ତ" ବୋଲି କୁହାଯାଏ ତେବେ ଏସ୍ଥଳରେ ପର୍ବତ ଓ ବହ୍ନି ଏଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ "ଭୋଜନ କରୁଅଛି" ପଦ ବ୍ୟବଧାନ ହେବାରୁ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚ୍ଛେଦ ହୋଇ ଆସତ୍ତିର ଭଙ୍ଗ ହେଲା । ଏହା ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲାନାହିଁ ।

ଏହିପରି ଯୋଗ୍ୟତା, ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ଆସତ୍ତି ଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟ ସମୂହକୁ ମହାବାକ୍ୟ ବୋଲିଯାଏ । ଅତଏବ ବାକ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର; ବାକ୍ୟ ଓ ମହାବାକ୍ୟ ।

ବାକ୍ୟ ଯଥା,

ଦେବଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥୀ ହୋଇ ଅଶ୍ୱଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛି ଇତ୍ୟାଦି ।

ମହାବାକ୍ୟ ଯଥା,

ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ, ରଘୁବଂଶାଦି ଏମାନେ ଅନେକ ବାକ୍ୟରେ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିବାରୁ ମହାବାକ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲେ ।

ପଦ ଯଥା,

ଅର୍ଥବୋଧକ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ପଦ ବୋଲି ।

ଅର୍ଥ ତିନପ୍ରକାର ଯଥା, ବାଚ୍ୟ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ,

ଅଭିଧାଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଲି ।

ଲକ୍ଷଣାଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଲକ୍ଷାର୍ଥ ବୋଲି ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବୋଲି ।

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଯଥା,

ଜଣେ ବୃଦ୍ଧ ଅନ୍ୟ ଏକଜଣ ବୃଦ୍ଧକୁ ଗୌ ଆଣ ବୋଲି କହିବାରୁ ସେ ଗବାନୟନ ବିଷୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଏହିକଥା ଶୁଣୁଥିଲା ଯେଉଁ ବାଳକ, ତାହାର "ଗୌଆଣ" ଏହି ସଙ୍କେତଯୁକ୍ତ ଗୌ, ଶବ୍ଦରୁ ଗଳକମ୍ବଳବନ୍ତପିଣ୍ଡକୁ ଗୌ, କୁହାଯାଏ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହେଲା । ଏହିପରି ଗୋ ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଗଳକମ୍ବଳବନ୍ତପିଣ୍ଡ ଓ ଆନୟନ ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଆହରଣ, ଏହିପରି ଘଟଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ କମ୍ବୁଗ୍ରୀବାଦିମନ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ, ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ନରବ୍ୟକ୍ତି, ପଟଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ତନ୍ତୁମୟ ପରିଧେୟ ପଦାର୍ଥ, ଇତ୍ୟାଦି ।

କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦର ସମଭିବ୍ୟାହାରରୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧହୁଏ, ଯଥା, "ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କମଳ ମଧ୍ୟରୁ ମଧୁକର ମଧୁ ପାନ କରୁଅଛି" ଏସ୍ଥଳରେ "ପ୍ରଫୁଲ୍ଲକମଳ" ପଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରୂପରେ ଥିବାରୁ ମଧୁକର ଶବ୍ଦ ମଦ୍ୟକରକୁ ନବୁଝାଇ ଭ୍ରମର ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେଲା. ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟବଚନରୁ (ପ୍ରାମାଣିକ ବଚନରୁ) ଓ ସଙ୍କେତିତାର୍ଥରୁ ମଧ୍ୟ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧହୁଏ; ଏହି ସଙ୍କେତ ଜାତିରେ ଓ ଗୁଣରେ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ଯଥା, ଗୋତ୍ୱ ଜାତିରେ ସଙ୍କେତ ଥିବାରୁ ଗୋ ପଦରୁ ଗୌ ର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ; ଶୁକ୍ଳ, ରକ୍ତ, ନୀଳ, ପୀତାଦି ଗୁଣରେ ସଙ୍କେତ ଥିବାରୁ ଶୁକ୍ଳପଟ, ରକ୍ତଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ଜଣାଯାଏ ଏବଂ ଶୁକ୍ଳଗୌ ଶବ୍ଦରୁ ରକ୍ତାଦି ଗୌ ର ଅଗ୍ରହଣ ହୁଏ ।

ଦ୍ରବ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ବାଚୀ, ତହିଁରେ ମଧ୍ୟ ସଙ୍କେତ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ଯଥା; ହରି, ହର, ଡିତ୍ଥ, ଡବିତ୍ଥ † ଇତ୍ୟାଦି ।

କ୍ରିୟା (ପାକାଦି) ତହିଁରେ ସଙ୍କେତ କରାଯାଏ ।

ଅଥ ଲକ୍ଷଣା,

ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥର ବାଧ ହୋଇ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଯେଉଁ ଆରୋପିତ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ରୂଢ଼ି ପ୍ରୟୋଜନରୁ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଲକ୍ଷଣା କୁହାଯାଏ ।

ରୂଢ଼ିରେ ଲକ୍ଷଣା ଯଥା,

"କଳିଙ୍ଗ ସାହସିକ" ଏହି ବାକ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଦେଶ ବିଶେଷରୂପ ଅର୍ଥ, ତହିଁରେ ସାହସିକତ୍ୱ ଅସଙ୍ଗତ ହେବାରୁ ତାହାର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ବାଧ ହୋଇ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧ ପୁରୁଷମାନଙ୍କଠାରେ ଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ବୋଧ କରାଗଲା ।

(କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ପୁରୁଷ ସାହସିକ ଏପରି ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲା) ।

ପୂର୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦମାନଙ୍କୁ ରୂଢ଼ କୁହାଯାଏ, ଯଥା; କଳିଙ୍ଗ, ପଙ୍କଜ, ମଣ୍ଡପ, ସନ୍ଦେଶ, ମୋତିଚୂର ଇତ୍ୟାଦି ।

ପ୍ରୟୋଜନେ ଲକ୍ଷଣା ଯଥା,

"ଗଙ୍ଗାରେ ଗୋପଗ୍ରାମ" ଏସ୍ଥଳରେ ଗଙ୍ଗା ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଜଳପ୍ରବାହ, ତହିଁରେ ଗୋପଗ୍ରାମ ରହିବାର ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେବାରୁ ଗଙ୍ଗା ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ବାଧ ହୋଇ ତାହାର ନୈକଟ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ତୀରରେ ଗୋପଗ୍ରାମ ଥିବାର ଲକ୍ଷଣାଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା; ଏବଂ ଶୀତଳତା ଓ ପବିତ୍ରତା ଏ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରୟୋଜନ ।

ଏହି ଲକ୍ଷଣା ରୂଢ଼ିରେ ଆଠ ପ୍ରକାର ଓ ପ୍ରୟୋଜନରେ ବତିଶ ପ୍ରକାର, ଏପରି ଚାଳିଶ ପ୍ରକାର ।

ଏ ପଦରେ ଚାଳିଶ ପ୍ରକାର ଓ ବାକ୍ୟରେ ଚାଳିଶ ପ୍ରକାର ଏପରି ସର୍ବସୁଦ୍ଧା ଅଶୀତି ପ୍ରକାର ହୁଏ ।

ପଦଗତ ଯଥା,

"ଗଙ୍ଗାରେ ଗୋପଗ୍ରାମ" ଇତ୍ୟାଦି ।

---

† ଡିତ୍ଥଃକାଷ୍ଠମୟୋହସ୍ତୀ, ଡବିତ୍ଥ ସ୍ତନ୍ମୟୋମୃଗଃ

ବାକ୍ୟଗତ ଯଥା,

"ଆପଣ ଯେଉଁ ଉପକାର କଲ ତାହା କଣ କହିବା" । ଏ ବାକ୍ୟରେ ଉପକାର ଅର୍ଥ ବୋଧ ନ ହୋଇ ଅପକାରାର୍ଥ ଜଣାଗଲା ।

ଅତଃପର ସମଗ୍ର ଲକ୍ଷଣା ଦୁରୂହ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ବାହୁଲ୍ୟ ଭୟରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ନକଲୁଁ ।

ଅଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା,

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଲକ୍ଷାର୍ଥ ନବୃତ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଶବ୍ଦରେ ଓ ଅର୍ଥରେ ଜଣାଯାଏ ସେହି ବୃତ୍ତି ନାମ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ କୁହାଯାଏ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦୁଇପ୍ରକାର ଯଥା,ଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦାଶ୍ରୟ ଓ ଅର୍ଥାଶ୍ରୟ ହୋଇ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦୁଇପ୍ରକାର ହୁଏ ଏବଂ ଶବ୍ଦଜନ୍ୟ ଯେଉଁ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସେ ଦୁଇପ୍ରକାର ହୁଏ, ଯଥା, ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ଲକ୍ଷଣାମୂଳାଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ସଂଯୋଗାଦିଦ୍ୱାରା ଅନେକାର୍ଥ ଶବ୍ଦରେ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟାର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୋଲଯାଏ ।

ସଂଯୋଗରୁ ଯଥା,

"ହରି ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ସହିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି" ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅନେକାର୍ଥ ହରି ଶବ୍ଦରେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ରର ସଂଯୋଗ ଥିବାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଅର୍ଥକୁ ନ ବୁଝାଇ ବକ୍ତାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁ ରୂପାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ବିପ୍ର ଯୋଗରୁ ଯଥା,

"ଅଶଙ୍ଖଚକ୍ରହରି" ଏ ସ୍ଥଳରେ ପୂର୍ବରୁ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଥିବା ହେତୁରୁ ଇଦାନିଂ ଶଙ୍ଖଚକ୍ରର ବିଯୋଗରୁ ମଧ୍ୟ ହରି ଶବ୍ଦ, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ନ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁରୂପାର୍ଥ ହେଲା ।

ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ ଯଥା,

"ଭୀମାର୍ଜ୍ଜୁନ" ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଶବ୍ଦ ବୃକ୍ଷବାଚ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷକୁ ନ ବୁଝାଇ ଭୀମ ଶବ୍ଦର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ କୁନ୍ତୀପୁତ୍ର ଅର୍ଜ୍ଜୁନକୁ ବୁଝାଇଲା ଏବଂ ଭୀମ ଶବ୍ଦ ଭୟଙ୍କରକୁ ନ ବୁଝାଇ ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ ଭୀମସେନଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ବିରୋଧରୁ ଯଥା,

"କର୍ଣ୍ଣାର୍ଜ୍ଜୁନ" ଏ ସ୍ଥଳରେ କର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣବାଚୀ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଶବ୍ଦର ବିରୋଧୀ ଜ୍ଞାପକତ୍ୱ ହେତୁରୁ ସୂତପୁତ୍ର କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଅର୍ଥରୁ ଯଥା,

"ସ୍ଥାଣୁଙ୍କୁ ନମସ୍କାର" ଅତ୍ର ସ୍ଥାଣୁଶବ୍ଦ ଲଣ୍ଡାବୃକ୍ଷ ବାଚୀ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ନମସ୍କାର ରୂପାର୍ଥ ଥିବାରୁ ଶିବଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ପ୍ରକରଣରୁ ଯଥା,

"ସର୍ବ ଜାଣନ୍ତି ଦେବ" ଏ ସ୍ଥଳରେ ଦେବଶବ୍ଦ ଦେବତାବାଚୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକରଣ ବଶରୁ ଯୁଷ୍ମଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା; ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣ ସବୁ ଜାଣନ୍ତି ଏପରି ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲା ।

ଲିଙ୍ଗରୁ ଯଥା,

"କୁପିତ ମକରଧ୍ୱଜ" ଅତ୍ର ମକର ଚିହ୍ନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବାରୁ ଅନ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ମକରଧ୍ୱଜ ଶବ୍ଦ କନ୍ଦର୍ପକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ସନ୍ନିଧିରୁ ଯଥା,

"ଦେବପୁରାରି" ଅତ୍ର ପୁରାରି ଶବ୍ଦର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଥିବାରୁ ଦେବ-ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟ ଦେବତାକୁ ନ ବୁଝାଇ ମହାଦେବଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଯଥା,

"ମଧୁମତ୍ତ ପିକ" ଏ ସ୍ଥଳରେ ପିକର ମତ୍ତତାକୁ ପ୍ରତି ବସନ୍ତର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଥିବାରୁ ମଧୁଶବ୍ଦ ମଦ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ବସନ୍ତକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଔଚିତ୍ୟରୁ ଯଥା,

"ମାଷ୍ଟରଙ୍କର ମୁହଁକୁ ଯାଅ" ଏ ସ୍ଥଳରେ ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଯିବାର ଉଚିତ ନ ହେବାରୁ ମୁହଁ ଶବ୍ଦ ମୁଖକୁ ନ ବୁଝାଇ ସମ୍ମୁଖକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଦେଶରୁ ଯଥା,

"ଗଗନରେ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛନ୍ତି" ଅତ୍ର ଗଗନଦେଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଭିନ୍ନ କର୍ପୂରାଦି ପ୍ରକାଶ ହେବାର ଅସମ୍ଭବ ; ଅତଏବ ଦେଶବଳରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ଶଶୀକୁ ବୁଝାଇଲା ।

କାଳରୁ ଯଥା,

"ରାତ୍ରିରେ ଚିତ୍ରଭାନୁ" ଅତ୍ର ରାତ୍ରିକାଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରହିବାର ଅସଙ୍ଗତ ହେତୁରୁ ଚିତ୍ରଭାନୁ ଶବ୍ଦ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ଅଗ୍ନିକି ବୁଝାଇଲା ।

ବ୍ୟକ୍ତିରୁ ଯଥା,

"ରଥାଙ୍ଗ ଶୋଭା ପାଉଅଛି" ରଥାଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେବ ସେହି ପଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇବ, ଅର୍ଥାତ୍ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ଚକ୍ରବାକ ପକ୍ଷୀକୁ ବୁଝାଇବ । ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ରଥଚକ୍ରକୁ ବୁଝାଇବ ।

ସ୍ୱରରୁ ଯଥା,

ଏହି ସ୍ୱର ବେଦରେ ବିଶେଷ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ, ଏଣୁ ଉଦାହରଣ ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ଏହି ସ୍ୱର କାକୁ ହେଲେ ଯଥା,

"ମୁଁ କି ଏହାକୁ ପଢ଼ିପାରିବି ନାହିଁ" ଅତ୍ର କାକୁଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା ଯେ ଅବଶ୍ୟ ପଢ଼ିପାରିବ ।

ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ଅନେକାର୍ଥ ଶବ୍ଦସ୍ଥଳରେ ଅଭିଧାଦ୍ୱାରା ଏକ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲାରୁ ପୁନଶ୍ଚ ଶବ୍ଦ ଯେବେ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ କହିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ତାକୁ ଅଭିଧାମୂଳା ବ୍ୟଞ୍ଜନାବୃତ୍ତି ବୋଲାଯାଏ, ଯଥା, "ଉମାବଲ୍ଲଭ ଶୋଭିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି" ।

ଏସ୍ଥଳରେ ଉମାବଲ୍ଲଭ ଶବ୍ଦ ନୃପତି ରୂପାର୍ଥ କହିଲା ଉତ୍ତାରୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ଶିବରୂପାର୍ଥ କହିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ ।

ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା,

ଯେଉଁ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଲକ୍ଷଣାର ଆଦର ହୁଏ ସେହି ପ୍ରୟୋଜନ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ, ତାକୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୋଲାଯାଏ ଯଥା, "ଗଙ୍ଗାରେ ଗୋପଗ୍ରାମ"

ଏଠାରେ ଗଙ୍ଗାଶବ୍ଦରୁ ଜଳପ୍ରବାହ ରୂପାର୍ଥକୁ, ଅଭିଧା ଶକ୍ତି ବୁଝାଇ ନିବୃତ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଲକ୍ଷଣା ତଟାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇ ନିବୃତ୍ତ ହେଲା ; କେବଳ ଶୀତଳତା ଓ ପବିତ୍ରତାକୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୁଝାଇଲା ।

ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା,

ବକ୍ତା ଓ ବୋଧମାନ୍ ଏବଂ ବାକ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟସନ୍ନିଧି ଓ ବାଚ୍ୟ ଓ ପ୍ରସ୍ତାବ, ଦେଶ, କାଳ, କାକୁ, ଚେଷ୍ଟାଦି ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୋଧକରେ ତାକୁ "ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା" ବୋଲାଯାଏ ।

ବକ୍ତୃ, ବାକ୍ୟ, ପ୍ରସ୍ତାବ, ଦେଶ, କାଳ, ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ଏକଜଣ ଛାତ୍ରକୁ, ଅନ୍ୟ ଏକଜଣ ଛାତ୍ର କହୁଅଛି, ମହାଶୟ ! ବର୍ତ୍ତମାନ ଫଲ୍ଗୁନର ମାସ ହେଲାଣି, ଆମ୍ଭେ ପରୀକ୍ଷା ନଦେଲେ ପିତାଙ୍କର

କ୍ଷୋଧ ହେବ, ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନେ ତାଙ୍କର ମାଷ୍ଟରଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଅଭ୍ୟାସ କଲେଣି, ଆମ୍ଭ ମାଷ୍ଟର ଛୁଟି ନେଇ ଦୂରରେ ଅଛନ୍ତି, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେ କ କରିବା ? ଏଠାରେ ଛାତ୍ର ବକ୍ତା, ତତ୍କଥିତ ବାକ୍ୟ, ସମ୍ବୋଧାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତାବ, ଅଧ୍ୟାପକର ଦୂରଦେଶ ସ୍ଥିତ ଦେଶ, ଫିବୃଏରି ମାସ କାଳ, ଏହିମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାରୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଏକଜଣ ମାଷ୍ଟର ନିଯୋଗ କରିବାର ବକ୍ତାର ଇଚ୍ଛା ଜଣାଯାଏ ।

ବୋଧବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ଛାତ୍ର ପ୍ରତି ଅଧ୍ୟାପକ, ହେ ରାମ ! ତୁମ୍ଭର ଅଙ୍ଗ ଧୂଳି ଧୂସର, ମୁଖ ଅତିଶୟ ମ୍ଳାନ, ଚକ୍ଷୁ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଶ୍ୱାସ ପ୍ରଖର ହୋଇଅଛି; ଅତଏବ ତୁମ୍ଭେ ଗୃହକୁ ଯାଇଥିଲ ; ଖେଳିବାକୁ ଯାଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ଧୂଳି ଧୂସରାଦି ବୋଧବ୍ୟ ଅର୍ଥ ବଶରୁ ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା ଯେ ତୁମ୍ଭେ ଖେଳିବାକୁ ଯାଇଥିଲ ବୋଲି ମାଷ୍ଟରଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟାର୍ଥ ବାକ୍ୟ ।

ଅନ୍ୟ ସନ୍ନିଧି ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ଏକଜଣ ପୁରୁଷକୁ ଆଉ ଏକଜଣ ସ୍ତ୍ରୀ କହୁଅଛି, ଏହି ପ୍ରଦେଶରେ ବଳାକା ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ପଦ୍ମ ପତ୍ରରେ ବସିଅଛି । ଏସ୍ଥଳରେ ବଳାକାର ନିଶ୍ଚଳତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ଦେଶର ନିର୍ଜନତ୍ୱ ସହିତ ସଙ୍କେତ ସ୍ଥାନ ଜଣାଯାଏ, କାରଣ ଜନଗହଳ ହୋଇଥିଲେ କଦାଚ ବକ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ବସି ନ ଥାନ୍ତା ।

କାକୁ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରାୟ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାର ସମୟ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି, ଏସମୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ନ ଆସିବେ ? ଏଠାରେ କାକୁ ଦ୍ୱାରା ଆସିବାର ବକ୍ତାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଚେଷ୍ଟା ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

କେହି ଜଣେ ଗୁରୁଜନ ନିକଟରେ ଜୁଆ ଖେଳିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଅନ୍ୟ ଜଣକଠାରୁ ସେ ହାସ ସହିତ ହସ୍ତରେ ଧରିଥିବା ପଦ୍ମକୁ ନିମୀଳିତ କରିଦେଲା, ଏସ୍ଥଳରେ ପଦ୍ମ ନିମୀଳନାଦି ଚେଷ୍ଟାରୁ ରାତ୍ରିରେ ଦ୍ୟୂତ କ୍ରୀଡ଼ା କରିବାର ସଙ୍କେତ ଜଣାଗଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ତିନି ପ୍ରକାର ଯଥା—ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଲକ୍ଷାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ମହାଶୟ୍ ଫେବୃଆରି ମାସ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଲକ୍ଷାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଅଙ୍ଗଧୂଳି ଧୂସର ହୋଇଅଛୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ଏହି ପ୍ରଦେଶରେ ବଳାକା ପଦ୍ମପତ୍ରରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ବସିଅଛୁ ।

ଶବ୍ଦ, ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ କହିଲା ସମୟରେ ଅର୍ଥକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଅର୍ଥ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ କହିଲା ସମୟରେ ଶବ୍ଦକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଅତଏବ ପରସ୍ପର ସହକାରିତା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ।

ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା, ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଏ ତିନିଟୟ ଉପାଧି ହେବାରୁ ଶବ୍ଦ ତିନି ପ୍ରକାର ହୁଏ ଯଥା, ବାଚକ, ଲକ୍ଷକ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟା ବୃତ୍ତି,

ଅଭିଧା ଏକ ଏକ ପଦାର୍ଥ ବୋଧ କରି ନିବୃତ୍ତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ପଦାର୍ଥାନ୍ୱୟର ବୋଧ ନିମିତ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟନାମକ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ଯଥା,

"ଭୋଜନ ସମୟରେ ସୈନ୍ଧବ ଆଣ" ଏଠାରେ ସୈନ୍ଧବ ଶବ୍ଦର ଅଶ୍ୱରୂପାର୍ଥ ଅଭିଧା ଦ୍ୱାରା ବୋଧିତ ହେଲାଉତ୍ତାରୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଲବଣ ରୂପାର୍ଥ ବୋଧ ହେଲା ।

ଇତି ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣନ୍ନାମ ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ରସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ

ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ, ବ୍ୟଭିଚାରୀ, ଏମାନେ ପ୍ରଥମରେ ଏକ ଏକ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି, ପରିଶେଷରେ ଏକତ୍ର ହୋଇ ଅଖଣ୍ଡତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ପ୍ରପାନକରସରେ ଖଣ୍ଡ ମରିଚାଦିମାନେ ଏକ ଏକ ହୋଇ ଥାନ୍ତି ପରେ ମିଳିତ ହେଲେ ପ୍ରପାନକ ରସ ହୋଇ ପେୟ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ବିଭାବାଦି ମାନେ ଏକ ଏକ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହେଲାପରେ ଅଖଣ୍ଡ ରସତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଆସ୍ୱାଦନୀୟ ହୁଅନ୍ତି । ଯଦ୍ୟପି ବିଭାବାଦିମାନଙ୍କ-

ଦ୍ୱାରା ରସୋଦ୍‌ଗମ ହୁଏ ତେବେ ବିଭାବାଦି କାହାକୁ କୁହାଯାଏ ?

ବିଭାବ ଯଥା,

ରତ୍ୟାଦିର ଉଦ୍‌ବୋଧ କାରଣ ନାୟିକାଦିମାନେ ଯେବେ କାବ୍ୟ ନାଟକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଅନ୍ତି ତାକୁ ବିଭାବ କୁହାଯାଏ । ବିଭାବ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଯଥା, ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଓ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ।

ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଯଥା,

ଆଲମ୍ବନ ନାୟିକାଦିମାନେ ହୁଅନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ଅବଲମ୍ବନରେ ରସୋଦ୍‌ଗମ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ବିଭାବ ସେ ସେହି ରସରେ କଥିତ ହେବ, ଯଥା,

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ନାୟିକାଦି, ବୀରରେ ବୀରପୁରୁଷ ଆଦି, କରୁଣରେ ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହିପରି ଅଗ୍ରେ ନବରସରେ କୁହାଯିବ ।

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଆଲମ୍ବନନାୟକର ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣ ଯଥା,

ଦାତା, କୁଶଳ ସଦ୍‌ବଂଶଜ, ଧନଶାଳୀ, ରୂପଯୌବନଉତ୍ସାହୀ, ଶୀଘ୍ର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ, ଲୋକରଞ୍ଜକ, ତେଜସ୍ୱୀ ଓ ଚତୁର ଏବଂ ସୁଶୀଳ ଏହିପରି ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ "ନାୟକ" ବୋଲିଯାଏ । ଏହି ନାୟକ ବିଶେଷ ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ଚାରିପ୍ରକାର ହୁଏ ।

ଯଥା, ଧୀରୋଦାତ୍ତ, ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଧୀରଲଳିତ ଧୀରପ୍ରଶାନ୍ତ

ଆତ୍ମପ୍ରଶଂସା ରହିତ, ସହିଷ୍ଣୁ, ଅତିଗମ୍ଭୀର, ହର୍ଷ ଶୋକାଦିରେ ଅନଭିଭୂତ ସ୍ୱଭାବ, ସ୍ଥିରସ୍ୱଭାବ, ବିନୟଚ୍ଛନ୍ନ ଗର୍ବ ଅଙ୍ଗୀକୃତ ନିର୍ବାହକ, ଏପରିବ୍ୟକ୍ତିକୁ, "ଧୀରୋଦାତ୍ତ" କୁହାଯାଏ, ଯଥା, ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଯୁଧିଷ୍ଠିରାଦି ।

ମାୟାବୀ, ଅତିତେଜସ୍ୱୀ, ଅତିଚଞ୍ଚଳ, ଅହଙ୍କାରୀ, ଆତ୍ମପ୍ରଶଂସାରତ ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ"ଧୀରୋଦ୍ଧତ"କୁହାଯାଏ, ଯଥା, ଭୀମସେନ, ଦୁଃଶାସନାଦି ।

ଚିନ୍ତାରହିତ, ସର୍ବଦା କୋମଳ ବ୍ୟବହାର, ନୃତ୍ୟଗୀତାଦିରେ ଅନୁରକ୍ତ ଯେ ତାକୁ "ଧୀରଲଳିତ" କୁହାଯାଏ । ଯଥା, ରତ୍ନାବଲ୍ୟାଦି ନାଟକରେ ବତ୍ସରାଜାଦି ।

ସାମାନ୍ୟଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ "ଧୀର ପ୍ରଶାନ୍ତ" କୁହାଯାଏ । ଯଥା, ମାଳତୀମାଧବାଦି ନାଟକରେ ମାଧବାଦି । ଏମାନେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ

ରୂପତ୍ବଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଚାରିପ୍ରକାର ହୋଇ ଷୋଡ଼ଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ଯଥା, ଧୀରୋଦାତ୍ତ—ଦକ୍ଷିଣ, ଧୃଷ୍ଟ, ଅନୁକୂଳ, ଶଠ ରୂପରେ ଚାରିପ୍ରକାର । ଏହିପରି ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଧୀରଲଳିତ, ଧୀରପ୍ରଶାନ୍ତ ।

ଆପଣାର ନାୟିକାମାନଙ୍କଠାରେ ସମାନ ସ୍ନେହଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ "ଦକ୍ଷିଣନାୟକ" ବୋଲାଯାଏ ।

ନାୟିକାଠାରେ ନିର୍ଲଜ୍ଜବ୍ୟବହାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ "ଧୃଷ୍ଟନାୟକ" କୁହାଯାଏ ।

ଏକନାୟିକାଠାରେ ଆସକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ "ଅନୁକୂଳନାୟକ" ବୋଲାଯାଏ ।

ଗୂଢ଼ାପକାରୀ ଧୂର୍ତ୍ତପୁରୁଷକୁ "ଶଠନାୟକ" କୁହାଯାଏ ।

ଏହି ଷୋଡ଼ଶପ୍ରକାର ନାୟକମାନେ, ଉତ୍ତମ ମଧ୍ୟମ, ଅଧମ ଭେଦରେ ଅଠଚାଳିଶପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ନାୟକର ସାତ୍ତ୍ୱିକଗୁଣ ଆଠପ୍ରକାର, ଯଥା, ଶୋଭା, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ତେଜ, ଲଳିତ, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ।

ଶୋଭା—ଶୂରତା, ସମର୍ଥତା, ସତ୍ତ୍ୱ, ମହୋତ୍ସାହ, ଅନୁରାଗିତା, ନୀଚଲୋକରେ ଘୃଣା, ଉତ୍ତମଲୋକରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିବାର ନାମ ।

ବିଳାସ—ଧୀରଦୃଷ୍ଟି, ବିଚିତ୍ରଗତି, ମନ୍ଦହାସ, ସ୍ମିତବଚନର ନାମ ।

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ—କ୍ଷୋଭ ବିଷୟରେ ଉଦ୍‌ବେଗ ନୋହିବାର ନାମ ।

ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ—ଭୟ, କ୍ରୋଧ, ହର୍ଷାଦିରେ ନିର୍ବିକାରତାର ନାମ ।

ଧୈର୍ଯ୍ୟ—ମହାବିଘ୍ନ ହେଲେମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟରୁ ମନ ନଚଳାଇବାର ନାମ ।

ତେଜ—ତିରସ୍କାରକୁ ନ ସହିବାର ନାମ ।

ଲଳିତ—ମନୋହର ବଚନ ଓ ମନୋହର ବେଶ ଓ ରସାନୁଭବର ନାମ ।

ଔଦାର୍ଯ୍ୟ—ଦାନଦେବା ଓ ପ୍ରିୟକହିବା ଓ ଶତ୍ରୁ ମିତ୍ରଠାରେ ସମଭାବ ରଖିବାର ନାମ ।

ଅଥ ନାୟିକା ତ୍ରିବିଧା ଯଥା,

ସ୍ୱକୀୟା, ପରକୀୟା, ସାଧାରଣୀ ।

ଏହି ନାୟିକା, ଉପରୋକ୍ତ ନାୟକର ଦାତା ପ୍ରଭୃତି ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତା ହୁଏ ।

ସ୍ୱକୀୟା—ବିନୟ ଓ ସରଳତାଦିରେ ଯୁକ୍ତା, ଓ ଗୃହକାର୍ଯ୍ୟରେ ତତ୍ପରା ଏବଂ ପତିବ୍ରତାର ନାମ ।

ଏହି ସ୍ୱକୀୟା ମୁଗ୍ଧା, ମଧ୍ୟା, ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା ଭେଦରେ ତିନପ୍ରକାର ।
ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା ଏ ଦୁହେଁ ଧୀରା ଓ ଅଧୀରା ଓ ଧୀରାଧୀରା ଏପରି ଭେଦରେ ଛପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନେ ନାୟକର ଅଲ୍ପ ଓ ବହୁପ୍ରଣୟ ଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ହୋଇ ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂତ ସ୍ୱକୀୟା କେବଳ ମୁଗ୍‌ଧା ରୂପରେ ଏକ ପ୍ରକାର । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ମଧ୍ୟା, ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା ହୟ ବାର-ପ୍ରକାର, ଏପରି ତେର ପ୍ରକାର ।

ପରକୀୟା—ପରୋଢ଼ା ଓ କନ୍ୟକା ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ।
ସାଧାରଣୀ (ବେଶ୍ୟା) ଅନୁରକ୍ତା (ଅନୁରାଗବତୀ) ବିରକ୍ତା (ବିରାଗବତୀ) ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନାୟିକାମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ନିମ୍ନଲେଖିତ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ଆଠପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା, ସ୍ୱାଧୀନ ଭର୍ତ୍ତୃକା, ଖଣ୍ଡିତା, ଅଭି-ସାରିକା, କଳହାନ୍ତରିତା, ବିପ୍ରଲବ୍‌ଧା, ପ୍ରୋଷିତଭର୍ତ୍ତୃକା, ବାସକସଜ୍ଜା, ବିରହୋତ୍କଣ୍ଠିତା । ଏମାନେ ରକ୍ତା ବିରକ୍ତା ଭେଦରେ ଷୋହଳ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ଏହି ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ ଅଠାଇଶ ପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାରମାନେ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା,

ଭାବ, ହାବ, ହେଳା, ଶୋଭା, କାନ୍ତି, ଦୀପ୍ତି, ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରଗଲ୍‌ଭତା, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ଲୀଳା, ବିଳାସ, ବିଚ୍ଛିତ୍ତି, ବିବ୍ବୋକ, କିଳକିଞ୍ଚିତ, ମୋଟ୍ଟାୟିତ, କୁଟ୍ଟମିତ, ବିଭ୍ରମ, ଲଳିତ, ମଦ, ବିହୃତ, ତପନ, ମୌଗ୍‌ଧ୍ୟ, ବିକ୍ଷେପ, କୁତୂହଳ, ହସିତ, ଚକିତ, କେଳି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଭାବାଦିତ୍ରୟକୁ ଅଙ୍ଗଜ ବୋଲିଯାଏ । ଶୋଭାଦି ସପ୍ତକୁ ଅଯତ୍ନଜ ବୋଲିଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ଭାବାଦି ଦଶପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ପାପକାରୀ, ବ୍ୟସନୀ ଯେ ତାହାକୁ ପ୍ରତିନାୟକ ବୋଲିଯାଏ । ଯଥା, ରାମଚରିତେ ରାବଣ ।

ଅଥ ଉଦ୍ଦୀପନ,

ଚେଷ୍ଟା, ରୂପ, ଭୂଷଣ, ଦେଶ, କାଲ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, କୋକଳାଳାପ, ଭ୍ରମର ଝଙ୍କାରାଦିମାନେ ନାୟକର ରସକୁ ଉଦ୍ଦୀପିତ କରନ୍ତି, ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ବୋଲ୍ଲଯାଏ ।

ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ହେବ, ସେ ସେହି ରସର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନରେ ଅଗ୍ରେ କୁହାଯିବ ।

ଅଥାନୁଭାବ,

କାବ୍ୟ ନାଟ୍ୟରେ ଆଲମ୍ବନୋଦ୍ଦୀପନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ରତ୍ୟାଦି ଭାବକୁ ବାହ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶକରି କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣତ ଯେ କଟାକ୍ଷାଦି ତାକୁ ଅନୁଭାବ ବୋଲି ।

ସାତ୍ତ୍ୱିକାନୁଭାବ ଯଥା,

ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, ସ୍ୱରଭଙ୍ଗ, ବେପଥୁ, ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଅଶ୍ରୁ, ପ୍ରଳୟ ।

ଅଥ ବ୍ୟଭିଚାରୀ,

ରସର ଉଦୟ କାଳରେ ଅଭିମୁଖରେ ସଞ୍ଚାର କରିବାରୁ ନିର୍ବେଦାଦିମାନେ ବ୍ୟଭିଚାରିଭାବ କୁହାଯନ୍ତି । ବ୍ୟଭିଚାରିଭାବ ତେତିଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ଯଥା, ନିର୍ବେଦ, ଆବେଗ, ଦୈନ୍ୟ, ଶ୍ରମ, ମଦ, ଜଡ଼ତା, ଔଗ୍ର୍ୟ, ମୋହ, ବିବୋଧ, ସ୍ୱପ୍ନ, ଅପସ୍ମାର, ଗର୍ବ, ମରଣ, ଅଳସତା, ଅମର୍ଷ, ନିଦ୍ରା, ଅବହିତ୍ଥା, ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ଉନ୍ମାଦ, ଶଙ୍କା, ସ୍ମୃତି, ମତି, ବ୍ୟାଧି, ବ୍ରୀଡ଼ା, ହର୍ଷ, ତ୍ରାସ, ଅସୂୟା, ବିଷାଦ, ଧୃତି, ଚପଳତା, ଗ୍ଲାନି, ଚିନ୍ତା, ବିତର୍କ, ଏମାନେ ନବରସ ମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂ ରତ୍ୟାଦିମାନେ ଶୃଙ୍ଗାରାଦିରେ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ହୁଅନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ବୀରାଦି ରସରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ହୁଅନ୍ତି ଯଥା,

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ହାସ, ବୀରରସରେ ହାସ ଓ କ୍ରୋଧ, ଶାନ୍ତ ରସରେ ଜୁଗୁପ୍‌ସା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଥ ସ୍ଥାୟିଭାବ,

ଅବିରୋଧିଭାବ ଓ ବିରୋଧିଭାବ ଯାହାକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ସେହି ଆସ୍ୱାଦାଙ୍କୁରର ମୂଳଭୂତ ଯେ ରତ୍ୟାଦି ତାକୁ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ବୋଲ୍ଲଯାଏ, ଯଥା,

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ରତି ସ୍ଥାୟିଭାବ, ହାସ୍ୟରସରେ ହାସ, କରୁଣରେ ଶୋକ, ରୌଦ୍ରରେ କ୍ରୋଧ, ବୀରରେ ଉତ୍ସାହ, ଭୟାନକରେ ଭୟ, ବୀଭତ୍ସରେ ଜୁଗୁପ୍ସା, ଅଦ୍ଭୁତରେ ବିସ୍ମୟ, ଶାନ୍ତରସରେ ଶମ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ହୁଏ ।

ଅଥ ରସଭେଦ,

ଶୃଙ୍ଗାର, ହାସ୍ୟ, କରୁଣ, ରୌଦ୍ର, ବୀର, ଭୟାନକ, ବୀଭତ୍ସ, ଅଦ୍ଭୁତ, ଶାନ୍ତ ।

ଅଥ ଶୃଙ୍ଗାର,

ଆଲମ୍ବନ—ନାୟକ, ନାୟିକାମାନେ ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, ଭ୍ରମରଝଙ୍କାରାଦି ।

ଅନୁଭାବ—ଭ୍ରୂବିକ୍ଷେପ, କଟାକ୍ଷାଦିମାନେ ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଔଗ୍ର୍ୟ, ମରଣ, ଆଲସ୍ୟ, ଜୁଗୁପ୍ସା ଏମାନଙ୍କ ଭିନ୍ନ ଆଉସବୁ ନିର୍ବେଦାଦିମାନେ ।

ଶୃଙ୍ଗାରରସ ଦୁଇପ୍ରକାର, ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର । ରତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟହେଲେ ମଧ୍ୟ ନାୟିକା ନାୟକର ଅପ୍ରାପ୍ତିରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ହୁଏ ।

ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ ଓ କରୁଣରୁ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଚାରି ପ୍ରକାର ହୁଏ । ନାୟକ, ନାୟିକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାନୁରାଗଦ୍ୱାରା ଦର୍ଶନ, ସ୍ପର୍ଶନ, ଚୁମ୍ବନାଦିକୁ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର କୁହାଯାଏ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, କରୁଣ, ଏହାର ଉତ୍ତାରୁ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବରାଗାଦି ଉତ୍ତାରୁ ଯେଉଁ ମେଳନ, ତାକୁ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର କୁହାଯାଏ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଥ ହାସ,

ସ୍ଥାୟୀଭାବ—ହାସ ।

ଆଲମ୍ବନ—ବିକୃତାକାର ବଚନ ଚେଷ୍ଟାବନ୍ତବ୍ୟକ୍ତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ତଦୀୟ ବିକୃତାକାର ଚେଷ୍ଟାଦି ।

ଅନୁଭାବ—ଅକ୍ଷି ସଙ୍କୋଚ ଓ ମନ୍ଦ ହାସାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ନିଦ୍ରା ଆଲସ୍ୟ ଅବହିତ୍ଥା । [ଆକାର ସଙ୍ଗୋପନ] ।

ହାସ ଛ ପ୍ରକାର ଯଥା,

ଉତ୍ତମମାନଙ୍କର—ସ୍ମିତ ଓ ହସିତ ହୁଏ ।

ମଧ୍ୟମମାନଙ୍କର—ବିହସିତ ଓ ଅବହସିତ ।
ଅଧମମାନଙ୍କର—ଅପହସିତ ଓ ଅତିହସିତ ।

ଏମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ଯଥା,

ସ୍ମିତ—ନେତ୍ରର ଅଳ୍ପ ବିକାସ ଓ ଅଧରର କିଞ୍ଚିତ୍ ସ୍ଫୁରଣ ।
ହସିତ—ଉକ୍ତ ସ୍ମିତରେ କିଞ୍ଚିଦ୍ଦନ୍ତ ଦର୍ଶନ ।
ବିହସିତ—ହାସରେ ମଧୁର ସ୍ୱର ଉତ୍ପତ୍ତି ।
ଅବହସିତ—ଶିରଃସ୍କନ୍ଧ କମ୍ପନ ସହିତ ହାସ ।
ଅପହସିତ—ନେତ୍ରରୁ ଲୋତକ ବହିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହାସ ।
ଅତିହସିତ—ଅଙ୍ଗ ବିକ୍ଷେପ ସହିତ ହାସ ।

ଅଥ କରୁଣ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ—ଶୋକ ।
ଆଲମ୍ବନ—ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ।
ଉଦ୍ଦୀପନ—ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଶୋକକରିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ଚେଷ୍ଟା ।
ଅନୁଭାବ—ଦୈବନିନ୍ଦା, ଭୂମିପତନ, ରୋଦନ ଇତ୍ୟାଦି ।
ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଶ୍ୱସିତ, ସ୍ତମ୍ଭ, ପ୍ରଳପନ, ନିର୍ବେଦ, ମୋହ, ଅପସ୍ମାର, ବ୍ୟାଧି, ଗ୍ଲାନି, ସ୍ମୃତି, ଶ୍ରମ, ବିଷାଦ, ଜଡ଼ତା, ଉନ୍ମାଦ, ଚିନ୍ତା ଇତ୍ୟାଦି । ଏରସର ଶୋକ ସ୍ଥାୟିଭାବ ହେବାରୁ କରୁଣ; ବିପ୍ରଲମ୍ଭରୁ ଭେଦ ହେଲା କାରଣ ବିପ୍ରଲମ୍ଭରେ ରତି ସ୍ଥାୟିଭାବ ।

ଅଥ ରୌଦ୍ର,

ସ୍ଥାୟିଭାବ—କ୍ରୋଧ ।
ଆଲମ୍ବନ—ଶତ୍ରୁ ପ୍ରଭୃତି ।
ଉଦ୍ଦୀପନ—ଶତ୍ରୁ ଚେଷ୍ଟାଦି (ମୁଷ୍ଟି ପ୍ରହାର, ପତନ, ମୁଖବିକୃତି, ଛେଦନ, ବିଦାରଣ, ସଂଗ୍ରାମ ଇତ୍ୟାଦି) ।
ଅନୁଭାବ—ଭ୍ରୂବିକ୍ଷେପ, ଓଷ୍ଠନିର୍ଦ୍ଦଶନ, ବାହୁସ୍ଫୋଟନ, ତର୍ଜନ, ଆତ୍ମଶ୍ଲାଘାକଥନ, ଆୟୁଧୋତ୍କ୍ଷେପଣ ଇତ୍ୟାଦି ।
ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଉଗ୍ରତା, ଆବେଗ (ଭୟ), ରୋମାଞ୍ଚ, ସ୍ୱେଦ, ବେପଥୁ, ମଦ, ମୋହ, ଅମର୍ଷ (ଉତ୍କଟାପକାର ବାଞ୍ଛା) ଇତ୍ୟାଦି ।
ଏ ରସରେ ମୁଖ ନେତ୍ରର ରକ୍ତତା ହେବାରୁ ଯୁଦ୍ଧ ବୀରରୁ ଭେଦ ହୁଏ, କାରଣ ଯୁଦ୍ଧ ବୀରରେ ମୁଖ ନେତ୍ରରେ ରକ୍ତତା ବର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ ।

ଅଥ ବୀର,

ସ୍ଥାୟିଭାବ - ଉତ୍ସାହ ।

ଆଲମ୍ବନ— ଜେତବ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ଜେତବ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଚେଷ୍ଟାଦି ।

ଅନୁଭାବ—ସହାୟାନ୍ୱେଷଣ ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ— ଧୃତି (ସନ୍ତୋଷ),ମତି (ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ),ଗର୍ବ, ତର୍କ, ସ୍ମୃତି, ରୋମାଞ୍ଚ ।

ଏହି ବୀର ରସ ଚାରି ପ୍ରକାର ଯଥା, ଦାନବୀର, ଧର୍ମବୀର, ଦୟାବୀର, ଯୁଦ୍ଧବୀର ।

ଦାନବୀର—ପରଶୁରାମ ।

ଧର୍ମବୀର— ଯୁଧିଷ୍ଠିର ।

ଦୟାବୀର—ଜୀମୂତବାହନ ।

ଯୁଦ୍ଧବୀର—ରାମଚନ୍ଦ୍ର ।

ଅଥ ଭୟାନକ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ—ଭୟ ।

ଆଲମ୍ବନ— ଯାହାଠାରୁ ଭୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ଭୟଙ୍କର ଚେଷ୍ଟା ।

ଅନୁଭାବ— ମୁଖାଦିର ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଗଦ୍‌ଗଦ ସ୍ୱର ସହିତ ଭାଷଣ, ପ୍ରଳୟ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, କମ୍ପ, ଦିଗନ୍ତପ୍ରେକ୍ଷଣାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଜୁଗୁପ୍ସା, ଆବେଗ (ସଂଭ୍ରମ), ସମ୍ମୋହ, ସଂତ୍ରାସ, ଗ୍ଲାନି, ଦୀନତା, ଶଙ୍କା, ଅପସ୍ମାର, ସଂଭ୍ରାନ୍ତି, ମରଣାଦି ।

ଅଥ ବୀଭତ୍ସ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ଜୁଗୁପ୍‌ସା (ଘୃଣା) ।

ଆଲମ୍ବନ—ଦୁର୍ଗନ୍ଧ, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ବସାଦି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ମାଂସପେଶୀରେ କୃମିପାତାଦି ।

ଅନୁଭାବ—ନିଷ୍ଠୀବନ (ଥୂତ୍କାର), ମୁଖଚଳନ, ନେତ୍ରସଂକୋଚ ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ମୋହ, ଅପସ୍ମାର, ଆବେଗ, ବ୍ୟାଧି, ମରଣାଦି ।

ଅଥ ଅଦ୍ଭୁତ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ— ବିସ୍ମୟ ।

ଆଲମ୍ବନ—ଲୋକାତୀତ ପଦାର୍ଥ ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ଲୋକୋତ୍ତର ପଦାର୍ଥ ଚମତ୍କାରଗୁଣମାନେ ।

ଅନୁଭବ—ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, ଗଦ୍‌ଗଦସ୍ୱର, ସଂଭ୍ରମ, ନେତ୍ରବିକାଶାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ବିତର୍କ, ଆବେଗ, ସଂଭ୍ରାନ୍ତି, ହର୍ଷାଦି ।

ଅଥ ଶାନ୍ତ,

ସ୍ଥାୟୀଭାବ—ଶମ ।

ଆଲମ୍ବନ—ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ପୁଣ୍ୟାଶ୍ରମ, ହରିକ୍ଷେତ୍ର, ତୀର୍ଥ,ରମ୍ୟବନ, ମହାପୁରୁଷ-ସଙ୍ଗାଦି ।

ଅନୁଭବ—ରୋମାଞ୍ଚ, ବିବୋଧ, ଧୃତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ନିର୍ବେଦ, ହର୍ଷ, ସ୍ମରଣ, ମତି, ଭୂତଦୟା । (ନିରହଂକାରତା ଥିବାରୁ ଦୟାବୀରରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ, କାରଣ ଦୟାବୀର ସାହଂକାର ଅଟେ ।)

ମୁନିମାନଙ୍କ ମତରେ ବତ୍ସଲକୁ ଦଶମରସ କରି ବର୍ଣ୍ଣିତ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ—

ସ୍ଥାୟୀଭାବ—ସ୍ନେହ ।

ଆଲମ୍ବନ—ପୁତ୍ରାଦି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ—ପୁତ୍ରଚେଷ୍ଟା (ବିଦ୍ୟାସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଦି)।

ଅନୁଭବ— ଆଲିଙ୍ଗନ, ଅଙ୍ଗସ୍ପର୍ଶ, ଶିରଶ୍ଚୁମ୍ବନ, ଈକ୍ଷଣ, ପୁଲକ, ଆନନ୍ଦବାଷ୍ପାଦି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତରସ ମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ବିରୋଧିତା ଯଥା, କରୁଣ, ବିଭତ୍ସ, ରୌଦ୍ର, ବୀର, ଭୟାନକ ଏମାନଙ୍କର ଶୃଙ୍ଗାରରସ ବିରୋଧୀ ।

ଭୟାନକ, କରୁଣ ଏଦୁହିଙ୍କର ହାସ୍ୟରସ ବିରୋଧୀ ।

ହାସ୍ୟ, ଶୃଙ୍ଗାର ଏଦୁହିଙ୍କର କରୁଣ ବିରୋଧୀ ।

ହାସ୍ୟ, ଶୃଙ୍ଗାର, ଭୟାନକ ଏମାନଙ୍କର ରୌଦ୍ରରସ ବିରୋଧୀ ।

ଭୟାନକ, ଶାନ୍ତ ଏଦୁହିଙ୍କର ବୀରରସ ବିରୋଧୀ ।

ଶୃଙ୍ଗାର, ବୀର, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ, ଶାନ୍ତ ଏମାନଙ୍କର ଭୟାନକ ରସ ବିରୋଧୀ ।

ବୀର, ଶୃଙ୍ଗାର, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ ଭୟାନକ ଏମାନଙ୍କର ଶାନ୍ତରସ ବିରୋଧୀ ।

ବିଭତ୍ସ, ଶୃଙ୍ଗାରର ବିରୋଧୀ ।

ଅଦ୍ଭୂତର କୌଣସି ରସମାନେ ବିରୋଧୀ ନୁହନ୍ତି ।

ଅଥ ରସ, ଭାବ ଓ ତଦାଭାସାଦି—

ରସ, ଭାବ, ରସାଭାସ, ଭାବାଭାସ, ଭାବଶାନ୍ତି, ଭାବୋଦୟ, ସନ୍ଧି, ଶବଳତା ଏମାନେ ରସନ ଧର୍ମରୁ ରସ ସଞ୍ଜ୍ଞାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

ଇତି ରସନିରୂପଣଂ ନାମ ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଦୋଷ ନିରୂପଣ

ରସର ଅପକର୍ଷକାରୀକୁ ଦୋଷ ବୋଲି ।

ଏହି ଦୋଷ ନାନାପ୍ରକାର ହୋଇ ପଦରେ, ପଦାଂଶରେ, ବାକ୍ୟରେ, ଅର୍ଥରେ ଓ ରସରେ ଏପରି ପଞ୍ଚ ସ୍ଥଳରେ ହୁଏ ।

ପ୍ରଥମତଃ ସାମାନ୍ୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋଷମାନେ ପଦରେ ଓ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରକଟିତ ହେବେ । ଯଥା,

ଦୁଃଶ୍ରବତା, ବ୍ରୀଡ଼ା ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଜୁଗୁପ୍ସା ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଅମଙ୍ଗଳ ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଅନୁଚିତାର୍ଥତା, ଗ୍ରାମ୍ୟତ୍ୱ, ଅପ୍ରଚୀତତା, ନେୟାର୍ଥତା, ନିହିତାର୍ଥତା, କ୍ଲିଷ୍ଟତ୍ୱ, ବିରୁଦ୍ଧମତିକାରିତା, ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅବାଚକତା, ଅବିମୃଷ୍ଟବିଧେୟାଂଶଭାବ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୋଷମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପଦାଂଶରେ ହୁଅନ୍ତି । ନିରର୍ଥକତା, ଅସମର୍ଥତା, ଚ୍ୟୁତସଂସ୍କାରତା ଏହି ତିନିଗୋଟି ଦୋଷ କେବଳ ପଦରେ ହେବ ।

ଉକ୍ତ ଦୁଃଶ୍ରବତାଦି ପଞ୍ଚଦଶ ପ୍ରକାର ଦୋଷମାନେ ପଦରେ ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ହୁଅନ୍ତି, ତାହାର ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆ ଯାଉଅଛି ।

ଦୁଃଶ୍ରବତା—ପରୁଷବର୍ଣ୍ଣିନ ଦ୍ୱାରା ଯେ ଶ୍ରୁତିର ଦୁଃଖାବହ ତାକୁ ଦୁଃଶ୍ରବ ବୋଲି । ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭେ କାର୍ତ୍ତାର୍ଥ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲୁଁ । ଅତ୍ର କାର୍ତ୍ତାର୍ଥ୍ୟ ପଦ ଦୁଃଶ୍ରବ ।

କ୍ରୀଡ଼ାଅଶ୍ଳୀଳତା—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଶଜସୂ ଵିଷୟରେ ମହତ୍ତ୍ୱ ସାଧନ ଅଛି । ଅତ୍ର ସାଧନ ଶବ୍ଦ ଅଧମାଙ୍ଗର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ହେବାରୁ କ୍ରୀଡ଼ାକର ହେଲା ।

ଜୁଗୁପ୍ସା ଅଶ୍ଳୀଳତା—ଯଥା, କବିତାବଳୀର ୧୫ ପୃଷ୍ଠାରେ

"ଯେବନୁ ସ୍ୱନ୍ଦେ ଏକତା ଛାଡ଼ିଲେ
ପ୍ରମାଦ ପାଡ଼ିଲେ ଦୁଷ୍ଟ ଯବନେ ।"
ଅତ୍ର ପାଡ଼ିଲେ ଶବ୍ଦ ଜୁଗୁପ୍ସା ।

ଅମଙ୍ଗଳ ଅଶ୍ଳୀଳତା—ଯଥା, କବିତାବଳୀ ୭ ପୃଷ୍ଠାରେ

"ତରୁଣ ସଙ୍ଗେ ମିଳି ନାନା ରଙ୍ଗରେ
ଗମନ୍ତି କାଳ ଆହା କି ଆମୋଦରେ ।"

ଅତ୍ର କାଳ ଶବ୍ଦର ସନ୍ନିଯୋଗରେ ଗମନ୍ତି ଶବ୍ଦ ମରଣାର୍ଥର ସୂଚକ ହେବାରୁ ଅମଙ୍ଗଳ ହେଲା ।

ଅନୁଚିତାର୍ଥ—ଯଥା, କଳଣା ସ୍ତବେ

ପଶୁଭୂତ ହୋଇ ଵୀରମାନେ ରଣାଧ୍ୱରେ
ଅମରତାକୁ ଲଭନ୍ତି ମହା ଆନନ୍ଦରେ ।

ଅତ୍ର ପଶୁ ଶବ୍ଦ କାତରତା ରୂପ ଅର୍ଥକୁ କହିବାରୁ ଅନୁଚିତାର୍ଥ ହେଲା ।

ଗ୍ରାମ୍ୟତା—ଯଥା,

ମନକୁ ହରୁଛି ତୁମ୍ଭ ଘରୁ ସରୁ ଅଣ୍ଟା ।
ଅତ୍ର ଅଣ୍ଟା ଶବ୍ଦ ଗ୍ରାମ୍ୟ ।

ଅପ୍ରଚଳିତତ୍ୱ—ଯଥା, କବି: ପୃ ୧୩ ଷ୍ଠା

"ଚଳଜଣ ବେଗେ ପହୁଡ଼, ଗୋଧନ ଘେନି ଗଉଡ଼, ବଜାଇ ବଜାଇ ବଂଶୀ ସୁଲଳିତ ସ୍ୱନେ ।"

ଅତ୍ର ପହୁଡ଼ ଶବ୍ଦ କେବଳ ବଡ଼ଲୋକଙ୍କର ନିଦ୍ରାରେ ପ୍ରଚଳିତ; ଅନ୍ୟଠାରେ ଅପ୍ରଚଳିତ ।

ନେୟାର୍ଥତା—ରୂଢ଼ି, ପ୍ରୟୋଜନ ବ୍ୟତିରେକେ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧକ ଯେ ଶବ୍ଦ ତାକୁ ନେୟାର୍ଥ ବୋଲି । ଯଥା,

ତୋ ମୁଖ କଳି ପଙ୍କଜେ ଚରଣ ପ୍ରହାର ।

ଅତ୍ର ତୋ ମୁଖ ପଙ୍କଜକୁ ଜଣିଲା । ଏଥିରପର ଅର୍ଥ କୌଣସି ରୂଢ଼ି ବା ପ୍ରୟୋଜନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇ, କେବଳ ବକ୍ତାର ପୂର୍ବକ ଜପ୍ସାର୍ଥ ବୁଝାଇବାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ନେୟାର୍ଥ ହେଲା ।

ନିହତାର୍ଥତା—ଉଭୟାର୍ଥ ଶବ୍ଦର ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ଯେ ପ୍ରୟୋଗ ତାକୁ ନିହତାର୍ଥତା ବୋଲି । ଯଥା,

ଯମୁନା ଶମ୍ବର ବ୍ୟାପିଲା ଅମ୍ବର ।

ଅତ୍ର ଶମ୍ବର ଶବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥ ଅସୁର, ଜଳରୂପ ଅର୍ଥ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

କ୍ଲିଷ୍ଟତ୍ୱ ଯଥା,

ପାର୍ବତୀ-ପତି-ବଇରି-ତାତଙ୍କ ଚରଣ
ସେବା-ବିହୀନ ଲୋକର ଜନ୍ମ ଅକାରଣ ।

ବିରୁଦ୍ଧମତିକାରିତା ଯଥା,

ଭବାନୀପତି ତୁମ୍ଭର ମଙ୍ଗଳ କରନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ଭବାନୀ ଶବ୍ଦରୁ ଭବ ପତ୍ନୀ ରୂପ ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ପତି ମହାଦେବ ଏପରି ଅର୍ଥ ବୋଧହେଲା । ପୁନର୍ବାର ପତିଶବ୍ଦ କେବଳ ମତିବିରୁଦ୍ଧକାରୀ ।

ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଯଥା,

ଭାତି ପଦ୍ମଃ ସରୋବରେ ।

ଅତ୍ର ପଦ୍ମ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବିମାନଙ୍କର ଅନାଦୃତ ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା—ଯଥା,

ବନ୍ଦ୍ୟାଂ କୃପାଂ କୁରୁ ।

ଅତ୍ର ବନ୍ଦ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବନ୍ଦନୀୟା କି ବନ୍ଦିସ୍ଥିତା, ଏଥିରପର ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ।

ଅବାଚକତା—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭଙ୍କ ଗୀତରେ କର୍ଣ୍ଣ ଆଦାନ କରିବ । ଅତ୍ର ଆଙ ପୂର୍ବ ଦା ଧାତୁ ଆଣିବା ଅର୍ଥରେ ବାଚକ, ଦେବା ଅର୍ଥରେ ଅବାଚକ ॥

ଅବମୃଷ୍ଟବିଧେୟାଂଶ—ଯଥା,

ସ୍ୱର୍ଗ ଗ୍ରାମଟିକା ବିଲୁଣ୍ଠନ ବୃଥୋ ସ୍ତୁନୈଃ କମେଭି ର୍ଭୂଜୈଃ ॥

ଅତ୍ର ବୃଥାତ୍ୱ ବିଧେୟ, ଏହି ବିଧେୟ ସମାସରେ ଗୁଣୀଭୂତ ହେବାରୁ ଭୁଜମାନେ ବୃଥା, ଏପରି ଅର୍ଥ କରି ନପାରିଲ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷମାନେ ଯେପରି ବାକ୍ୟଗତ ହେବେ ସେପରି କେତେକ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରକାଶ କରାଗଲା ।

ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ—ଯଥା,

ହେ ସଖି ! ସ୍ୱର୍ଗାର୍ଥ୍ୟନ୍ତବ୍ୟକ୍ତି, ତୁମ୍ଭର ଚରିତ୍ରରେ କପଟ କାର୍ତ୍ତାର୍ଥ୍ୟକୁ ଲଭିବ ।

ଜୁଗୁପ୍‌ସାବ୍ୟଞ୍ଜକାଶ୍ଳୀଳତା—ଯଥା,

ପରକୃତ ଅର୍ଥକୁ କବି ଯେବେ ଆପଣା ରଚନାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରେ, ତେବେ ତାକୁ ବାନ୍ତାସୀ ବୋଲଯାଏ ଅତ୍ର ବାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅଶ୍ଳୀଳ ।

ଅନୁଚିତାର୍ଥତା—ଯଥା,

ବନ୍ଧ୍ୟାମାନେ କମଳଲୌହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତନୁକୁ ଭୂଷିତ କଲେ ।

ଅତ୍ର ବନ୍ଧ୍ୟା ପଦରେ ବାମା, କମଳଲୌହିତ୍ୟ ପଦରେ ପଦ୍ମରାଗ-ମଣି, ଏପରି ଅର୍ଥ ଅନୁଚିତ । ଏହିପରି ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯଥାସମ୍ଭବରେ ବିସ୍ତର କରିବ ।

ପଦାଂଶରେ ଯଥା,

ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ—ଯଥା,

ଆମ୍ଭର ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ।

ଅତ୍ର "ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ" ପଦର ଏକ ଅଂଶ ଯେ ର୍ଦ୍ଧ ରୂପ ଅକ୍ଷର ସେ ଶ୍ରୁତିକଟୁ ହେଲା ।

ଅଶ୍ଳୀଳତା—ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କ ହସ୍ତ ପଲ୍ଲବ ପରି ପେଲବ ହୋଇଅଛି । ଅତ୍ର ପେଲବ ପଦରେ ଆଦ୍ୟାକ୍ଷର ଦ୍ୱୟ ଅଶ୍ଳୀଳ ।

ନିହତାର୍ଥତା—ଯଥା,

ଧାତୁମତ୍ତକୁ ଗିରି ଧାରଣ କରିଅଛି ।

ଅତ୍ର ମତ୍ତାଂଶ, ମତ୍ତତାରେ ନିହତ ହେଲା ।

ଅବାଚକତ୍ୱ—ଯଥା,

କାର୍ତ୍ତିକେୟ ତାରକାସୁରକୁ ବିଜୟ କଲେ । ଅତ୍ର ବିଜୟ ରୂପ ପଦାଂଶ ବିଜିତାର୍ଥକୁ ନ କହିବାରୁ ଅବାଚକ ହେଲା । ଯଦ୍ୟପି ବିଜିତ କଲେ ବୋଲି ହୋଇଥାନ୍ତା ତେବେ ବାଚକ ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ନେୟାର୍ଥ—ଯଥା,

ସଂଗ୍ରାମରେ ଶୂରମାନେ ନିହତ ହେବାରୁ ବଚୋ ବାଣତ୍ୱକୁ ପାଇଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୀର୍ବାଣତ୍ୱକୁ ଲଭିଲେ ।

ଅତ୍ର ବଚ ଶବ୍ଦ ଗୀର ଶବ୍ଦାର୍ଥ କହିବା ବିଷୟରେ ନେୟାର୍ଥ (ଅନୁସନ୍ଧେୟାର୍ଥ) ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ; ଗୀର୍ବାଣ ହେଲେ ବୋଲି ବଚୋବାଣ ହେବ ଏପରି ନୁହେ । ଯଥା, ପଦ୍ମାଳୟା, କମଳାଳୟା, ଅମ୍ଭୋଜାଳୟା, ଜଳଜାଳୟା ଇତ୍ୟାଦି ହୁଏ ବୋଲି ଯେ ପଦ୍ମଭବନା ଜଳଜଗୃହା, ଅମ୍ଭୋଜସଦନା, କମଳନିକେତନା, ଏପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବ ତାହା କଦାଚ କବିସମ୍ମତ ନୁହେ * । ଏହିପରି ଯଥାସମ୍ଭବରେ ପଦାଂଶ ଦୋଷମାନେ ହେବେ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷମାନେ ପଦରେ ଓ ବାକ୍ୟରେ ଉଭୟତ୍ର ସମ୍ଭବି ପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋଷମାନେ କେବଳ ବାକ୍ୟଗତ ହେବେ । ଯଥା,

ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତା, ଅଧିକପଦତା, ନ୍ୟୂନପଦତା, କଥିତପଦତା, ସମାପ୍ତପୁନରାତ୍ତତା, ଅର୍ଦ୍ଧାନ୍ତରୈକପଦତା, ସନ୍ଧିରେ କଷ୍ଟତା, ଅକ୍ରମତା, ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତା, ବାଚ୍ୟାନଭିଧାନ, ଅଭବନ୍ମତ ସମ୍ବନ୍ଧତା, ଅମତପରାର୍ଥତା, ପ୍ରସିଦ୍ଧିତ୍ୟାଗ, ଅସ୍ଥାନପଦତା, ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ, ସନ୍ଧିରେ ଅଶ୍ଳୀଳତ୍ୱ, ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷତା, ସନ୍ଧିବିଶ୍ଳେଷତା, ହତବୃତ୍ତତା, ଆହତବିସର୍ଗତା, ଲୁପ୍ତ-ବିସର୍ଗତା, ଗର୍ଭିତତା, ଅସ୍ଥାନସମାସତା ।

ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତା—ରସର ଅନନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସକୁ ପ୍ରତିକୂଳ-ବର୍ଣ୍ଣତା ବୋଲି । ଯଥା,

ଏ ନଟୀ କଟାକ୍ଷ ଛଟାର ପରିପାଟୀଦ୍ୱାରା ପାଠକକୁ ପ୍ରକଟିତ କରିଅଛି ।

* ଯଥା ଶୂଲୀ ତଥା ସର୍ପୀ ନଶଶୀ ହରିଣୀ ତଥା । ଯଥେନ୍ଦୁ ମୌଳିର୍ନ ତଥା ଗଙ୍ଗା ମୌଳି ସ୍ତୁବାଚକଃ ॥ ୦ ॥ ଇତ୍ୟାଦି ଅପ୍ରୟୋଗେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ ।

ଅତ୍ର ଟକାର ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଏହି ବାକ୍ୟଟି ଦୋଷଯୁକ୍ତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରତିକୂଳ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ବୀର ରସ ପ୍ରୟୋଗରେ ଦୋଷ ଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅଧିକପଦତା—ଯଥା, କବିତା କଳାପ ପୃ୨ଷ୍ଠା

ଦେଖନ୍ତି ପ୍ରକୃତି ଶୋଭା ନୟନେ ।

ଅତ୍ର ନୟନେ ଏହିପଦ ଅଧିକ । *

ନ୍ୟୂନପଦତା—ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ ୧୩ ଷ୍ଠା

ଉଠ ଉଠ ଆହେ ସମରଯୋଧା ଗଣ
କରେ କରବାଳ ପଣ ସମରେ ।

ଅତ୍ର କରବାଳ ଧରି ନ ବୋଲିବାରୁ ଧରି ପଦନ୍ୟୂନ ହେଲା । କିନ୍ତୁ କରବାଳକରେ, ଏପରି ବୋଲିଥିଲେ ଧରି ଶବ୍ଦ ନ ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା ।

କଥିତପଦତା—ଯଥା, କବିତା କଳାପ ପୃ୩୧ଷ୍ଠା

ଯେସ୍ନେ କୁମୁଦମା ଦେଖି ହିମମଣି
ଅନୁରକ୍ତା ନୋହି ହୁଏ ଅନ୍ତର,
ତେସ୍ନେ ଧମା ଦେଖି ସେ ନୃପବର
ଅନୁରକ୍ତା ନୋହି ହେଲେ ଅନ୍ତର ।

ଅତ୍ର "ଅନୁରକ୍ତା ନୋହି" ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟପଦ ପୁନରୁକ୍ତ ।

ସମାପ୍ତପୁନରାତ୍ତତା—କ୍ରିୟା, କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ ସମାପ୍ତ ହେଲାପରେ ପୁନଶ୍ଚ କର୍ତ୍ତା ବା କର୍ମର ବିଶେଷଣ ଶେଷରେ ଦିଆଗଲେ ତାକୁ ସମାପ୍ତ-ପୁନରାତ୍ତତା ବୋଲି । ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୧ଷ୍ଠା

ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରାୟେ ମାଳ ମାରଦବର
ବନମାଳା ପ୍ରାୟେ ଗୃପ ଇନ୍ଦ୍ରର
ଯା ଦେହେ ଶୋଭଇ ଯା କୋଳେ ଥରଇ
ଚପଳା ଅବଳା ପ୍ରାପ୍ତି ଅମ୍ବର
ଶ୍ୟାମ ସୀମନ୍ତିନୀ ସମ ସୁନ୍ଦର ।

* ବଚନକୁ କହୁଅଛୁ, ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଅଛୁ, ଇତ୍ୟାଦି—
—ଅଧିକପଦ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରୟୋଜନସ୍ଥଳେ ଅଧିକ ପଦତା ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ ଯଥା, ମଧୁର ବଚନ କହୁଅଛୁ । ଚର୍ମ ଚକ୍ଷୁରେ ଅଥବା ଜ୍ଞାନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଅଛୁ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅତ୍ର "ଶ୍ୟାମ ସୀମନ୍ତିମ ସମ ସୁନ୍ଦର" ଏହି ବିଶେଷଣଟି ଦୁଷ୍ଟ ହେଲା ।

ଅର୍ଦ୍ଧାନ୍ତରୈକପଦତା—ଯଥା,

କରଣ ଶୋଭାରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଧବଳିତ କଲେ,
ଜଗତକୁ ମାନ ସ୍ଥିତ୍ତ ଶୋଭାଙ୍ଗି ! ତଞ୍ଚଳେ ।

ଅତ୍ର "ଜଗତକୁ" ଏହି ପଦ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ରହିବାରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ସନ୍ଧିରେ କଷ୍ଟତା—ଯଥା,

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଗୃହଙ୍ଗକୁ ଦେଖି ତତ୍ୱାଳୀମାନେ ସାଧ୍ୱବସ୍ଥିତିକ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ଗୁରୁ-ଅଙ୍ଗ, ତରୁ-ଆଳୀ, ସାଧୁ-ଅବସ୍ଥିତି ଏମାନଙ୍କୁ ସନ୍ଧି କରିବାରୁ ଦୁଃଶ୍ରାବ୍ୟ ହେଲା ।

ଅକ୍ରମତା—ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପ୍ରତି କୃଷ୍ଣ

ସୁଖେ ରାଜ୍ୟ ଭୋଗକରି ଧର୍ମକୁ ସୁମରି,
କହିକରି ଏମନ୍ତ ଦ୍ୱାରକା ଗଲେ ହରି ।

ଅତ୍ର ଏମନ୍ତ କହିକରି ନ ବୋଲି, କହିକରି ଏମନ୍ତ ବୋଲିବାରୁ ଅକ୍ରମ ହେଲା ।

ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତା—ଯଥା, ଉକ୍ତ ରାଗେ

ଯୁଦ୍ଧ ନୋହୁ ବୋଲି ମନ୍ତ୍ରୀ ଉତ୍ତରକୁ ଦେଲେ
କ୍ରୋଧରେ ରାବଣ ପ୍ରତିଭାଷଣକୁ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଉତ୍ତରର ପ୍ରକ୍ରମ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର; ଏହା ନ କହି ପ୍ରତିଭାଷଣ ବୋଲିବାରୁ ପ୍ରକ୍ରମ ଭଙ୍ଗହେଲା ।

ବାଚ୍ୟାନଭିଧାନ—ଯଥା, କଳଶାରାଗେ

ମହାରାଜ ! ଆପଣଙ୍କ ପାଦେ ଏ ବିନୀତ,
ତଥାପି କୋପ କରିବା ନୁହଇ ଉଚିତ ।

ଅତ୍ର ବିନୀତ ଉତ୍ତାରୁ 'ହୋଇଅଛି' କ୍ରିୟାପଦର ଅନଭିଧାନ (ଅକଥନ) ହେଲା ।

ଅଭବନ୍ମତସମ୍ବନ୍ଧତା—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ଗୀତେ

ଯାହା କଟାକ୍ଷରେ ତୁମ୍ଭେ ଦେଖିଲ ।
ସେହିକାନ୍ତୁ ଦୁଃଖ ହେଲା ବିରଳ ।

ଅତ୍ର ଯାହା ଶବ୍ଦ ସହିତରେ "ସେହିକାନ୍ତୁ" ଶବ୍ଦର ଅସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଯତ୍ ସହିତରେ ତତ୍ ଓ ଯଦା ସହିତରେ ତଦାର ସମ୍ବନ୍ଧ, ଏଠାରେ ଏହାର ଅଭାବରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଅମତପରାର୍ଥତା—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ଗୀତେ

ରାମ ମନ୍ମଥ ଶରରେ ତାଡ଼ିତା,
ତାଡ଼କା ନିଶାଚରୀ ସେ ପୀଡ଼ିତା,
ଗନ୍ଧ ରୁଧିର ଚନ୍ଦନରେ ଲିପ୍ତା,
ଜୀବିତେଶ ବସତିରେ ମିଳିତା ।

ଅତ୍ର ବୀର ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ଉଭୟ ରସର ବୋଧକ ହୋଇଅଛି ଯେ ଅର୍ଥ, ସେ ବୀରରସ ବର୍ଣ୍ଣନ କାଳରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ବିରୋଧୀ ହେବାରୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ଅମତ ହେଲା ।

ପ୍ରସିଦ୍ଧିତ୍ୟାଗ—ଯଥା, କଳଶାଗୀତେ

ଦେଖ ମେଘ ଘୋରରବ କରୁଅଛି ଆଜ,
ବିରହୀ ପ୍ରାଣ ନେବାକୁ ହେଉଛି କି ସଜ ?

ଅତ୍ର ରବ, ମେଘରେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ, ମଣ୍ଡୂକାଦିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । *

ଅସ୍ଥାନପଦତା—ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ ୧୮ ଷ୍ଟା

ଯାବତ ଦେହରେ ବହେ ପ୍ରାଣବାୟୁ
ଶୁରେ ! ନ ବିମୁଖ ହୁଅ ସମରେ ।

ଅତ୍ର ନଞ୍‌ପଦ ହୁଅ କ୍ରିୟାର ପୂର୍ବରେ ରହିବାର ଉଚିତ; ତାହା ନ ହୋଇ ବିମୁଖ ପଦର ପୂର୍ବରେ ରହିବାରୁ ଅସ୍ଥାନରେ ରହିଲା ।

ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ—ଯଥା, କଳଶା ଗୀତେ

ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଛାଡ଼ ମାନକୁ ଦେଖରେ ଶୋଭାଙ୍ଗି !

ଅତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖ, ମାନକୁ ଛାଡ଼ ବୋଲିଥିଲେ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା ।

* ମଞ୍ଜୀରାଦିଷୁ ରଣିତ ପ୍ରାୟଂ ପକ୍ଷିଷୁଚ କୂଜିତ ପ୍ରଭୃତି ।
ସ୍ତନିତ ମଣିତାଦି ସୁରତେ ମେଘାଦିଷୁ ଗର୍ଜିତ ପ୍ରମୁଖଂ ।

ସନ୍ଧିରେ ଅଶ୍ଲୀଳ—ଯଥା, କଳଶା ସ୍ୱଗେ

ସିଂହାଣି ରଖିବା ଯେବେ ସୁଦୃଢ଼ ପଞ୍ଜରେ,
ଭୟ ନ ଲଭିବେ ତହୁଁ କ ମତ୍ତକୁଞ୍ଜରେ ।

ଅତ୍ର ସିଂହ-ଆଣି ରଖିବା ବୋଲିଥିଲେ ଜୁଗୁପ୍‌ସା ଅଶ୍ଲୀଳ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା ।

ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷତା—ଯଥା, କ: ବ: ପୃ ୬୩ ସ୍ଥା

ଘୋର ଘର୍ଘର ଘୋଷେ ପୂରି କାନନ,
ଚଳିଲା ହାହା ରବେ ଯେହ୍ନେ ସ୍ୟନ୍ଦନ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଅନୁପ୍ରାସରେ ଯେପରି ପ୍ରକର୍ଷ ଥିଲା, ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ସେପରି ନହୋଇ ଶୋଭାର ପତନ ହେଲା ।

ସନ୍ଧିବିଶ୍ଲେଷତା—ଯଥା,

ଦଳିତେ ଉପୃଳେ ଏତେ
ଅକ୍ଷିଣୀ ଅମଳାଙ୍ଗି ତେ ।

ଅତ୍ର ସନ୍ଧିର ବିଶ୍ଲେଷ, କିନ୍ତୁ ଏକବାର ସନ୍ଧି ବିଶ୍ଲେଷରେ ତାଦୃଶ ଦୋଷ ହେବନାହିଁ, ତଥାପି ସୂତ୍ରାନୁଶାସନକୁ ଲଂଘନ କରି ବୃତ୍ତଭଙ୍ଗ ଭୟରେ ଏକବାର ସନ୍ଧିବିଶ୍ଲେଷ କଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ହୁଏ ।

ହତବୃତ୍ତତା—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ସ୍ୱଗେ,

ପିତାଙ୍କଠାରୁ ମେଲାଣି ହୋଇଲେ
କୃଷ୍ଣ ମଥୁରାକୁ ବିଜେ କରି ଗଲେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ସ୍ୱଗ ଏଗାର ଅକ୍ଷରରେ ପାଦ ହୁଏ । ଅତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦଟି ବାର ଅକ୍ଷର ହେବାରୁ ବୃତ୍ତ ନଷ୍ଟ ହେଲା ।

ଆହତବିସର୍ଗତା—ଯଥା,

ଧୀରୋ ବରୋ ନରୋ ଯାନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ବିସର୍ଗ ଓ ଉକୁ ସବଂତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତହେବାରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଲୁପ୍ତବିସର୍ଗତା—ଯଥା,

ଗତା ନିଶା ଇମା ବାଳେ ।

ଅତ୍ର ଏକବାକ୍ୟରେ ଅନେକ ଲୁପ୍ତ ବିସର୍ଗ ହେବାରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଗର୍ଭିତତା—ଅନ୍ୟବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟବାକ୍ୟର ଯେ ପ୍ରବେଶ ତାକୁ ଗର୍ଭିତତା ବୋଲି—ଯଥା, କଳଶାସ୍ତ୍ରରେ

ମହାରାଜ ଭୂମ୍ଭ ପାଦେ ହୋଇଛୁ ପ୍ରଣତ
ଚନ୍ତ୍ରରେ କହୁଛୁଁ କ୍ରୋଧ ନୁହଇ ଉଚିତ ।

ଅତ୍ର "ଚନ୍ତ୍ରରେ କହୁଛୁଁ" ଏହି ବାକ୍ୟ, ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରହିଲା ।

ଅସ୍ଥାନସମାସତା—ଯଥା,

ଅଦ୍ୟାପି ସ୍ତନ ଶୈଳ ଦୁର୍ଗ ବିଷମେ ସୀମନ୍ତିନୀ ନାଂହୃଦ ସ୍ଥାଭୁଂ ବାଞ୍ଛିତ ମାନ ଏଷଧିଗିତ କ୍ରୋଧାଦବା ଲୋହିତାଃ । ପ୍ରୋଦ୍ଧ ଦୂରତର ପ୍ରସାରିତ କରଃ କର୍ଷତ୍ୟସୌତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଫୁଲ୍ଲକୈରବ କୋଷ ନିଃ ସରଦଳ ଶ୍ରେଣୀକୃପାଣଂ ଶଶୀ ।

ଅତ୍ର କୃଦ୍ଧ ଉକ୍ତିରେ ସମାସ ନହୋଇ କବି ଉକ୍ତିରେ (ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ) ସମାସ ହେବାରୁ ଅସ୍ଥାନସମାସତା ହେଲା ।

ଅଥ ଅର୍ଥ ଦୋଷ

ନିମ୍ନଲେଖିତ ଦୋଷମାନେ ଅର୍ଥରେ ଗୃହୀତ ହେବେ । ଯଥା, ଅପୁଷ୍ଟତା, ପୁନରୁକ୍ତତା, ବିଦ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧତା, ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧତା, ସାକାଙ୍କ୍ଷତା, ସହଚରଭିନ୍ନତା, ଦୁଷ୍କ୍ରମତା, ଗ୍ରାମ୍ୟତା, ବ୍ୟାହତତା, ଅନବୀକୃତତା, ନିର୍ହେତୁତା, ପ୍ରକାଶିତ ବିରୁଦ୍ଧତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅବିଶେଷେ ବିଶେଷ, ବିଶେଷେ ଅବିଶେଷ, ବିଧ୍ୟଯୁକ୍ତତା, ଅନୁବାଦାଯୁକ୍ତତା, ଅଶ୍ଳୀଳତା, କଷ୍ଟତା, ଅସ୍ଥାନଯୁକ୍ତତା, ନିର୍ମୁକ୍ତପୁନରୁକ୍ତତା, ନିୟମେ ଅନିୟମ, ଅନିୟମେ ନିୟମ ।

ଅପୁଷ୍ଟତା—ଯଥା, କବିତାବଳି ପୃ ୩ ଷ୍ଠା

"ଅସ୍ତ ହେଲେ ରବି ଗ୍ରହବଳ ଦିନମଣି ।"

ଅତ୍ର ଗ୍ରହବଳପଦ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅସ୍ତକୁ ପ୍ରତି କୌଣସି ଅର୍ଥ ପୁଷ୍ଟ ନକଲା ।

ପୁନରୁକ୍ତତା—ଯଥା, କବିତା କଳାପ ପୃ ୧ ଷ୍ଠା

"ନିସ୍ତବ୍ଧ ସକଳ ନାହିଁ ଗଣ୍ଡଗୋଳ,
ସରିତର ଜଳ ହୁଏ କଳ କଳ,
ସୁନିର୍ମଳ ବିଧୁ ମଣ୍ଡଳ ସାଜେ ।"

ଅତ୍ର ନିମ୍ନବ୍ ସକଳ ଏହାର ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଗଣ୍ଡଗୋଳ ନଥିବାର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ; ପୁନଶ୍ଚ ଗଣ୍ଡଗୋଳ ନାହିଁ ବୋଲିବାର ଅଧିକ ।

ବିଦ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧତା—ଯଥା, କବିତା କଳାପ ପୃ ୯ ଷ୍ଟା ପ ୯ ଦ

"ତା ନର୍ଥିର ବନ କଲେକ ଲୋଚନ
ଜଦର ଆନନ୍ଦେ ପାଉଛୁ ପ୍ରି ।"

ଅତ୍ର ଜଦର ଆନନ୍ଦରେ ପ୍ରିବାର ଶାସ୍ତ୍ର ବିରୁଦ୍ଧ । କାରଣ ଆନନ୍ଦର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଥାନ ମୁଖ ନେତ୍ରାଦ୍ଧ ।

ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧତା—ଯଥା, କଳଶା ସ୍ୱଗେ

ଶୂଳ ଧରି ହରି ସଂଗ୍ରାମକୁ ବିଜେ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଶୂଳ ଶିବଙ୍କଠାରେ ବିଖ୍ୟାତ, ହରିଙ୍କଠାରେ ଅବିଖ୍ୟାତ ।

ସାକାଙ୍କ୍ଷତା—ଯଥା, କଳଶା ସ୍ୱଗେ

ଶିବ ଧନୁ ଭଙ୍ଗ ଷଢିସ୍ଥଙ୍କ ସମୁନ୍ନତି
ନାଶିବନ୍ନି କପେରି ସର୍ବବେ ଭୃଗୁପତି ।

ଅତ୍ର ଉପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ଏହିପଦ ନଥିବାରୁ ବାକ୍ୟ ସାକାଙ୍କ୍ଷ ହୋଇ ପ୍ରକୃତାର୍ଥର ଅବୋଧକ ହେଲା ।

ସହଚରଭିନ୍ନତା—ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ସ୍ୱଗେ

ଦତିଦ୍ର ସଜ୍ଜନ, ଗଳିତ ଉରଜା କାମିନୀ, ନିଷ୍ପଦ୍ମ ସର,
ସଭା ପୂଜିତ ଖଳ, ନିଷ୍ଟେ କରନ୍ତି ହୃଦୟ ଖେଦ ମୋହର ।

ଅତ୍ର ସଜ୍ଜନ, କାମିନୀ, ପଦ୍ମ, ଖଳ, ଏମାନଙ୍କର ଶୋଭନାଶୋଭନ ଭେଦରେ ସହଚର ବିରୋଧ ରହିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ସଜ୍ଜନ, କାମିନୀ, ପଦ୍ମ ଏମାନେ ଏକ ପ୍ରକରଣରେ ରହିବାକୁ ଶୋଭନ, କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଖଳ ରହିବାର ଅଶୋଭନ ।

ଦୁଷ୍କ୍ରମତା—ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଗୋଟିଏ ଅଶ୍ୱ ଦେବାହେଉନ୍ତୁ, ନୋଚେତ୍ ଗୋଟିଏ ମତ୍ତହସ୍ତୀ ଦେବାହେଉନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମେ ହସ୍ତୀ ନମାଗି ଅଶ୍ୱ ମାଗିବାର ଅନୁଚିତ ହେଲା ; କାରଣ ପ୍ରଥମରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ମାଗି ତାର ଅଭାବରେ ନିକୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ମାଗିବାର ଉଚିତ ।

ଗ୍ରାମ୍ୟତା—ଯଥା, କଳଣା ସ୍ତବେ

ମୁଁ ଏଠାରେ ଶୋଇଅଛି ତୁମ୍ଭେ ତହିଁ ଶୁଅ,
ପିଢ଼ା ଉପରରେ ନେଇ ପୋଥି ପଢ଼ ଥୁଅ ।

ଅତ୍ର ଅର୍ଥ ଗ୍ରାମ୍ୟ ।

ବ୍ୟାହତତା—ପ୍ରଥମରେ କାହାର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅନୁତ୍କର୍ଷକୁ କହି ପଶ୍ଚାତ୍ ତାହାର ଯେ ଅନ୍ୟଥାକରଣ ତାକୁ ବ୍ୟାହତତା ବୋଲି । ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ସ୍ତବେ

ନବଇନ୍ଦୁ କଳାମାନେ ନ ହରନ୍ତି ଯୁବାମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ,
ଏ ଲୋକ ଲୋଚନ ଚନ୍ଦ୍ରିକା ବାଳାକୁ ଯେ କରନ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିଗତ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମତଃ ଇନ୍ଦୁକଳାମାନେ ଯୁବାଚିତ୍ତକୁ ନ ହରିବାର ଉକ୍ତ କରି ପୁନଶ୍ଚ ସ୍ତୀଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକାତ୍ତ୍ୱ ଆରୋପଣ ପୂର୍ବକ ଯେ ମନୋହରତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା ସେ ବ୍ୟାହତ ମାତ୍ର, ଅର୍ଥାତ୍ ବଦତୋ ବ୍ୟାଘାତଃ ।

ଅନବୀକୃତତା—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ସ୍ତବେ

ସଦା ଆକାଶରେ ଭାନୁ ସଞ୍ଚରେ,
ସଦା ଯେମନ୍ତ ବହନ୍ତି ସମୀରେ,
ସଦା ଶେଷ ଧରା ଧରନ୍ତି ଶିରେ,
ସଦା ସୁଜନ ଗର୍ବକୁ ନ କରେ ।

ଅତ୍ର ସଦା ଶବ୍ଦ ବାରମ୍ବାର କହିବାରୁ ଅନବୀକୃତ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତେ କହିଲେ ନବୀକୃତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ଯଥା ଉକ୍ତ ସ୍ତବେ,

ସଦା ଆକାଶେ ଗମନ୍ତି ଭାସ୍କର,
ସ୍ତିର ହବାରେ ବହଇ ସମୀର,
ସତତ ଶେଷ ଧରନ୍ତି ଧରଣୀ,
ନିତ୍ୟେଁ ଧୀର କହେ ଅଗର୍ବବାଣୀ ।

ନିର୍ହେତୁତା—ଯଥା, ଉକ୍ତ ସ୍ତବେ

ଆଜ୍ଞା ଭଙ୍ଗରୁ କରିଥିଲି ତ୍ୟକ୍ତ,
ପୁଣି ତୋ ସୌଜନ୍ୟ କଲି ପାଳିତ,
ଈଶ୍ୱର ମଙ୍ଗଳ କରନ୍ତୁ ତୋର,
ଆରେ ଭୃତ୍ୟ ଏବେ ହୁଅ ତୁ ଦୂର ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମରେ ଆଜ୍ଞାଭଙ୍ଗ ହେତୁରୁ ତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ତ୍ୟକ୍ତ ହେବାର କୌଣସି ହେତୁ ଉଲ୍ଲେଖ ନ ହେବାରୁ ନିର୍ହେତୁକ ହେଲା ।

ପ୍ରକାଶିତ ବିରୁଦ୍ଧତା—ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ, ତୁମ୍ଭର କୁମାର ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରକାରେ ଶ୍ରୀକ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ଏହି ଆଶୀର୍ବାଦ ବାକ୍ୟରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ, ତୁମ୍ଭେ ନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅ, ଅତଏବ ଏ ବାକ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶିତ କଲା ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ଗ୍ରନ୍ଥେ

ଅଚଳା ଅବଳା କେ ଅବା ସେବ୍ୟ
ବିଳମ୍ବ ନ କର କହ ହେ ଭବ୍ୟ !

ଅତ୍ର କୌଣସି ପ୍ରକରଣ ନ ଥିବାରୁ ଉତ୍ତର ଦାନ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା ରହିଲା ।

ଅବିଶେଷେ ବିଶେଷ—ଯଥା, ମଙ୍ଗଳବିରାଡ଼ୀ ଗ୍ରନ୍ଥେ

ହୀରକ ନିଧିର ସିନ୍ଧି
ବର୍ଣ୍ଣିବ କେ ବା ସୁବୁଦ୍ଧି
ଲଭି ଯହିଁରୁ ଅମୃତ
ହେବେ ଅମୃତ ଯେ ।

ଅତ୍ର ରତ୍ନନିଧି ବୋଲିଥିଲେ ବିଶେଷରେ ଉତ୍କର୍ଷ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତାହା ନବୋଲି ରତ୍ନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବିଶେଷରେ ଏକ ହୀରକ ନିଧି ବୋଲିବାର ଅନୁତ୍କର୍ଷ ହେଲା ।

ବିଶେଷେ ଅବିଶେଷ—ଯଥା, କଳଶାଗ୍ରନ୍ଥେ

ମାଳବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧି ଅଭିସାରିକା ନାଗରୀ
ରଜନୀରେ ଯାଏ ମନେ ଭୟକୁ ନକରି ।

ଅତ୍ର ବିଶେଷ ଶବ୍ଦ ତମିସ୍ରା, ଏହାକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ଅଭିସାରିକା ଗମନର ସାଧକ ହୋଇଥାନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ତାହା ନ ହୋଇ ଅବିଶେଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସାମାନ୍ୟରେ ରଜନୀ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାରୁ ବିଶେଷ ଅର୍ଥର ଉତ୍କର୍ଷ ନକଲା ।

ବଧ୍ୟଯୁକ୍ତତା—ଯଥା, କଳଶାସ୍ତ୍ରେ

ସ୍ୱପକ୍ଷର ଆନନ୍ଦକୁ କରିବେ ସତ୍ୱର
ପରପକ୍ଷକୁ ବିନାଶି ଏହି ନୃପବର ।

ଅତ୍ର ପରପକ୍ଷକୁ ନାଶକଲେ ସ୍ୱପକ୍ଷର ଆନନ୍ଦ ହେବାର ବିଧି; ତାହା ନ ବୋଲି ଆଦ୍ୟରେ ସ୍ୱପକ୍ଷ ଆନନ୍ଦ କରିବେ ବୋଲିବାର ଅଯୁକ୍ତ ।

ଅନୁବାଦାଯୁକ୍ତତା—ଯଥା, କଳଶାସ୍ତ୍ରେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି

ଶିବଚୂଡ଼ାଭରଣ ହେ ଲୋକଚିତମୋହର !
ବିରହିପ୍ରାଣହରଣ ! ପୀଡ଼ିତ ନକର ।

ଅତ୍ର ପୀଡ଼ିତ ନକର ବୋଲି ପ୍ରାର୍ଥନା କାଳରେ ବିରହିପ୍ରାଣ-ହରଣ ! ବୋଲି ଅନୁବାଦ କରି ଅଯୁକ୍ତ ।

ଅଶ୍ଳୀଳତା—ଯଥା ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ଗ୍ରନ୍ଥେ

ଉଡ଼ିବାରୁଁ ବାଳା ଜାନୁ ବସନ
ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଲା ଅପୂର୍ବ ସଦନ ।

ଅତ୍ର ଅର୍ଥ ଅଶ୍ଳୀଳ ।

କଷ୍ଟତା—ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଦୁର୍ବୋଧ ହୁଏ ତାକୁ ଅର୍ଥକଷ୍ଟତା ବୋଲି । ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ଗ୍ରନ୍ଥେ

ଜଳଦ ରବି, ନ ବରଷେ ଘନ,
ଧାମରେ ସ୍ଥିତ ଏ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜୀବନ,
ଭାନୁର ସୁତା ସେ ସତ୍ୟବଚନ,
ଗଙ୍ଗା ପ୍ରବାହ କରେ ଆପ୍ଲାବନ,
ବିଶ୍ୱାସ ବିସ୍ତାରି,
ନଜାଣେ ମୃଗୀ ମରୀଚିରେ ବାରି * ।

* ରବି ଜଳଦାତା, ମେଘ ଜଳଦ ନୁହେ, ରବିଙ୍କ କିରଣରେ ଏ ସ୍ୱଚ୍ଛଜଳ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି, ସେହି ଜଳ ଯମୁନାରୂପରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି ଏହା ସତ୍ୟ, ସେହି ଜଳ ଗଙ୍ଗା ପ୍ରବାହକୁ ଆପ୍ଲାବିତ କରୁଅଛି; ଅତଏବ ମୃଗୀର ଶାସ୍ତ୍ର ବିଜ୍ଞାନ ନଥିବାରୁ ମୃଗତୃଷ୍ଣାରେ ଲୌକିକ ଜଳବୁଦ୍ଧି କରୁଅଛି, ଅଲୌକିକ ଜଳବୁଦ୍ଧି କରୁନାହିଁ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି—ଶାସ୍ତ୍ର ନଜାଣିଲା ଲୋକର ଭ୍ରାନ୍ତି ନିବର୍ତ୍ତେ ନାହିଁ ।

ଅସ୍ଥାନଯୁକ୍ତତା— ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଶମ୍ଭେ ଆଜ୍ଞା ଶାସ୍ତ୍ରଚକ୍ଷୁ ସଦାଶିବେ ଭକ୍ତ,
ଲଙ୍କାପୁରୀ ସୁରଜେ୍ୟଷ୍ଠ ବଂଶରେ ଉତ୍ପତ୍ତି,
ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଏ ବରବ୍ୟକ୍ତ ନୋହିଲେ ରାବଣ,
କାହିଁ ପୁଣି ସବୁଠାରେ ଥିବା ସର୍ବଗୁଣ ।

ଅତ୍ର ଶେଷରେ ରାବଣ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ଏତାଦୃଶ ସର୍ବ ଗୁଣ ରାବଣଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ରାବଣ ଶବ୍ଦକୁ ମଧ୍ୟରେ ରଖି ବାକ୍ୟ ସମାପ୍ତ କରିବାରୁ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ସବୁଠାରେ ସବୁଗୁଣ କାହୁଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ? ଏପରି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହେବାରୁ ରାବଣଠାରେ ମଧ୍ୟ ସବୁଗୁଣ ନ ଥିବାର ଅର୍ଥ ଲବ୍ଧ ହେଲା ।

ନିର୍ମୁକ୍ତପୁନରୁକ୍ତତା— ଯଥା, ଆଷାଢଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ରାଗବନ୍ତ ହୋଇ ଯେ ଅସିଲତା
ଶତ୍ରୁ କଣ୍ଠେ ହୋଇଛୁ ଅନୁରତା
ପର ଆଗେ ମାତଙ୍ଗରେ ପତିତା
ତା ସଙ୍ଗୁ କରୁ ନଗଣଇ ଭର୍ତ୍ତା
ଜାଣ ଏ ଦୁର୍ବୃତ୍ତି
ଭୂତେ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ; ସମୁଦ୍ରେ କହେ କୀର୍ତ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଜାଣ ଏ ଦୁର୍ବୃତ୍ତି ବୋଲି କହି ଅର୍ଥ ଶେଷ କଲା ପରେ ପୁନଶ୍ଚ ଭୃତ୍ୟେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି କହିବାର ଅର୍ଥ ନିର୍ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ଉକ୍ତ ହେଲା ।

ନିୟମେ ଅନିୟମ— ଯଥା,

ଆପାତ ସରସେ ଭୋଗେ ନିମଗ୍ନାଃ କିଂ ନ କୁର୍ବତେ ।

ଅତ୍ର ଆପାତ ଏବ ସରସେ, ଏପରି ଏକବାର କହିବାର ନିୟମ ଥିଲା । ହେଲେ ଏକବାର ନଥିବାରୁ ନିୟମରେ ଅନିୟମ ହେଲା ।

ଅନିୟମେ ନିୟମ— ଯଥା,

ଆବର୍ତ୍ତ ଏବ ନାଭିସ୍ତେ ନେତ୍ରେ ନୀଳ ସରୋରୁହେ ।

ଅତ୍ର ଆବର୍ତ୍ତ ପରେ ଏବକାର ନିୟମ ବାଚ୍ୟ ନୁହେ ।

ଅଥ ରସଦୋଷ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋଷମାନେ ରସରେ ଗୃହୀତ ହେବେ—ଯଥା,

ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ଉକ୍ତି, ସ୍ଥାୟିଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା, ସଞ୍ଚାରିର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା, ଅନୁଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ, ବିଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ, ପ୍ରତିପନ୍ଥୀ ରସର ଅଙ୍ଗ ଓ ବିଭାବାଦିର ପରିଗ୍ରହ, ଅକାଣ୍ଡେ ପ୍ରଥନ, ଅକାଣ୍ଡେ ଛେଦ, ପୁନଃ ପୁନଃ ଦୀପ୍ତି, ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ, ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ, ଅଙ୍ଗର ଅତିବିସ୍ତାର, ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ, ଅର୍ଥର ଅନୌଚିତ୍ୟ ।

ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ଉକ୍ତି—ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖି ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଚିତ୍ତ ମଗ୍ନ ହେଲା ।
ଇଥି ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ଶୃଙ୍ଗାର ।

ସ୍ଥାୟିଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା—ଯଥା, ଏହି ରାଗେ

ଭୃମ୍ଭ ଦର୍ଶନରେ ତାର ରତି ଜାତ ହେଲା ।
ଅଥ ଶୃଙ୍ଗାର ରସରେ ସ୍ଥାୟିଭାବ ରତି ତାହାର କଥନ ହେଲା ।

ସଞ୍ଚାରିର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା—ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ପ୍ରିୟ ଚୁମ୍ବନରୁ କାନ୍ତା ଲଜ୍ଜାବତୀ ହେଲା ।
ଅଥ ଲଜ୍ଜା ସଞ୍ଚାରୀ, ତାହାର କଥନ ହେଲା । ଲଜ୍ଜାବତୀ ନ ବୋଲିଥିଲେ ଏ ଦୋଷ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ ।

ଅନୁଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ—ଯଥା, ବଙ୍ଗାଳଶ୍ରୀ ରାଗେ

ଅମୃତ ଦୀଧିତି ଭୁବନ ତଳକୁ କରୁଛନ୍ତି ଧବଳିତ,
କଟାକ୍ଷ ପ୍ରକାଶେ ସ୍ମିତମୁଖୀ ବାଳା ଦେଖି କପଟ ଶୋଭିତ ।
ଅଥ ଅମୃତ ଦୀଧିତି ଉଦ୍ଦୀପନ, ବାଳା ଆଲମ୍ବନ, ଏଦୁହେଁ ଥିଲେ ଅନୁଭାବ ଯେ କଟାକ୍ଷ ସେ ବଳାତ୍କାରରେ ଆକ୍ଷେପ ହୋଇ ପାରେ ବୋଲି ଯେ କଟାକ୍ଷାଦିକୁ ଆକ୍ଷେପ କରି ଶବ୍ଦରୂପରେ କହିବାର, ସେ ଦୋଷ, ମାତ୍ର ଦେଖି କପଟ ଗୀତ ତରଙ୍ଗ ନ୍ୟାୟରେ ନେତ୍ରରେ ବିଳାସମାନ ହେଉଅଛି, ବୋଇଲେ କଟାକ୍ଷର ଆକ୍ଷେପ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ, ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ ହୁଅନ୍ତା ।

ବିଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ—ଯଥା, ଉକ୍ତିରେ

ବିଷୟେ ଅରୁଚି ଚିତ୍ତ ଅସ୍ଥିରତା ଗାତ୍ର ସ୍ଖଳନ ପ୍ରଭୃତି,
ଏତୋର ବିଷମଦଶା ତାହାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତେ ହଉଛି ଧୃତି ।

ଅତ୍ର କାମିନୀରୂପ ବିଭାବର ଏ ବିଷମଦଶା ବୋଲି କଷ୍ଟରେ ଆକ୍ଷେପ କରି ଅର୍ଥ କରାଯିବ, କାରଣ ଏହି ଦଶା ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ମଧ୍ୟ କରୁଣ ରସରେ ହୋଇପାରେ । ଅତଏବ ଏସ୍ଥଳରେ ତାହା ନ ହୋଇ ଶୃଙ୍ଗାର ରସରେ କେବଳ କାମିନୀର ଆକ୍ଷେପ କଳ୍ପିତ ହେବ ।

ପରିପନ୍ଥୀ ରସର ଅଙ୍ଗ ଓ ବିଭାବାଦିର ପରିଗ୍ରହ—ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଯୌବନ ଅସ୍ଥିର ଜାଣି ମାନ ତେଜ ବାଳା ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ବିରୋଧୀ, ଶାନ୍ତ ରସର ଅଙ୍ଗ ଯେ ଯୌବନଅସ୍ଥିରତା ସେ ଉକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଏହି ଯୌବନ-ଅସ୍ଥିରତା ଶାନ୍ତ ରସର ବିଭାବ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି, ଯେଉଁ ରସର ଯେ ବିରୋଧୀ ତାହାର ବିଭାବ ଓ ଅଙ୍ଗ ପରିଗୃହୀତ ହେବ ନାହିଁ ।

ଅକାଣ୍ଡେ ପ୍ରଥନ—ଯଥା, ବେଣୀସଂହାର ଦ୍ୱିତୀୟାଙ୍କେ

ଅନେକ ବୀରମାନଙ୍କର କ୍ଷୟ କାଳରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କର ଭାନୁମତୀଙ୍କ ସହରେ ଯେଉଁ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରଥନ (କଥନ) ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ପ୍ରକାଶର କାଳ ନୁହେ ।

ଅକାଣ୍ଡରେ ଛେଦ—ଯଥା, ବୀର ଚରିତେ

ଯେଉଁ ସମୟରେ ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ସଂଗ୍ରାମ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ସେହି ସମୟରେ କଙ୍କଣ ମୋଚନ ନିମିତ୍ତ ଯାଉଅଛି ବୋଲି ରାଘବଙ୍କର ଯେଉଁ ଉକ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଏହି ଉକ୍ତି ଅନବସରରେ ହେବାରୁ ବୀର ରସର ଛେଦ ହେଲା ।

ପୁନଃ ପୁନଃ ଦୀପ୍ତି—ଯଥା, କୁମାର ସମ୍ଭବ ରତି ବିଳାପେ ।

ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ—ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ଅଙ୍ଗୀ ତାହାର ଅନୁସନ୍ଧାନ ନ କରି ଯେ ଉକ୍ତି ବା ବର୍ଣ୍ଣନ ତାକୁ ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ ବୋଲି । ଯଥା ରତ୍ନାବଳୀର ଚତୁର୍ଥ ଅଙ୍କରେ

ବାଭ୍ରବୀଙ୍କର ଆଗମନରେ ସାଗରିକାଙ୍କୁ ବିସ୍ମରଣ କରିବାର ।

ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ— ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ଯେ ଅଙ୍ଗ ତାହାର ପ୍ରଶଂସା କଥନକୁ ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ ବୋଲି, ଯଥା କର୍ପୂର ମଞ୍ଜରୀରେ

ରାଜା ନାୟିକାକୃତ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଆଦର ନକରି ବନ୍ଦୀ (ଭାଟ) ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ପ୍ରଶଂସା କଲେ ।

ଅଙ୍ଗର ଅତିବିସ୍ତାର— ଯଥା, କିରାତାର୍ଜ୍ଜୁନୀୟେ

ସୁରାଙ୍ଗନା ବିଳାସାଦି ବର୍ଣ୍ଣନ ।

ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ—ପ୍ରକୃତିମାନେ, ଦିବ୍ୟ, ଅଦିବ୍ୟ, ଦିବ୍ୟାଦିବ୍ୟ ଭେଦରେ ତ୍ରିଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଧୀରୋଦାତ୍ତାଦି ଓ ଉତ୍ତମାଧମ ମଧ୍ୟମତ୍ଵ ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଯଥାଭୂତ ତାକୁ ସେପରି ବର୍ଣ୍ଣନ ନକରି ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନ କଲେ ତାକୁ ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ ବୋଲି; ଯଥା,

ବାଳି ବଧରେ ଧୀରୋଦାତ୍ତ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଧୀରୋଦ୍ଧତ ବ୍ୟବହାର ବର୍ଣ୍ଣନ, ଏବଂ କୁମାରସମ୍ଭବରେ ଉତ୍ତମ ଦେବତା ପାର୍ବତୀ ପରମେଶ୍ୱର ଦୁହିଁଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ବର୍ଣ୍ଣନ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅର୍ଥର ଅନୌଚିତ୍ୟ—ଦେଶକାଳାଦି ମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଅର୍ଥାନୌଚିତ୍ୟ ବୋଲି ।

ଦେଶରୁ— ଯଥା,

କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶ ମହିମା କେ କରେ ବର୍ଣ୍ଣନ,
ଯହିଁ କୁଙ୍କୁମ କସ୍ତୁରୀ ହୁଅଇ ଉତ୍ପନ୍ନ ।

କାଳରୁ —ଯଥା,

ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲା ବରଷା କାଳ,
କୋକିଳ ଧ୍ଵନିରେ ବନ ମଞ୍ଜୁଳ ।

କୁଙ୍କୁମ, କସ୍ତୁରୀ କାଶ୍ମୀରଦେଶ ଓ ନେପାଳଦେଶ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଠାରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାର ବର୍ଣ୍ଣନ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଅତ୍ର ଦେଶର ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା । ଏବଂ ବର୍ଷା କାଳରେ କୋକିଳ ଧ୍ଵନି ବର୍ଜ୍ଜିତ ହେବାରୁ କାଳର ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା ।

ଏହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷମାନଙ୍କରୁ ଭିନ୍ନରୂପରେ ଅଳଂକାର ଦୋଷର ସମ୍ଭବ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଦୋଷଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ମାନଙ୍କର ଦୋଷକୁ ଜାଣିବ । ଯଥା ଉପମାରେ ଅସାଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅସମ୍ଭବ ଏ ଦୁହିଙ୍କର

ଉପମାନର ଜାତି ଓ ପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ଯେ ନ୍ୟୂନତ୍ୱ ଓ ଅଧିକତ୍ୱ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଅର୍ଥାନ୍ତର ନ୍ୟାସରେ ଯେଉଁ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷିତାର୍ଥ ସମର୍ଥନ ଏମାନଙ୍କର ଅନୁଚିତାର୍ଥତା ଦୋଷ କେବଳ ହେବ । କ୍ରମରେ ଯଥା,

ଉପମାରେ ଅସାଦୃଶ୍ୟ —ଯଥା,

କାବ୍ୟ ଶଶୀକୁ ଗ୍ରଥନ କରୁଅଛୁ ।

ଅତ୍ର କାବ୍ୟ ସହିତରେ ଶଶୀର ଅସାଦୃଶ୍ୟ ।

ଉପମାରେ ଅସମ୍ଭବ—ଯଥା,

ଭ୍ରମର ଶରମାନେ ଜଳନ୍ତି ଜଳଧାରାପରି ପଡ଼ୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଜଳରେ ଜ୍ୱଳନର ଅସମ୍ଭବ ।

ଜାତିନ୍ୟୂନତା—ଯଥା,

ଚଣ୍ଡାଳପରି ରାଜା ସଂଗ୍ରାମରେ ସାହସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ରାଜାଙ୍କ ସହିତରେ ଚଣ୍ଡାଳ ଜାତିର ଅସାଦୃଶ୍ୟ ହେତୁରୁ ନ୍ୟୂନତା ହେଲା ।

ପ୍ରମାଣନ୍ୟୂନତା—ଯଥା,

କର୍ପୂରଖଣ୍ଡ ପରି ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବ ଶୋଭା ପାଉଅଛୁ ।

ଅତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବ ସହିତରେ କର୍ପୂରଖଣ୍ଡର ପ୍ରମାଣ ନ୍ୟୂନତା ।

ଜାତିପ୍ରମାଣନ୍ୟୂନତା—ଯଥା,

ନୀଳକଣ୍ଠ (ମୟୂର) ହରଙ୍କ ପରି ଶୋଭା ପାଉଅଛୁ ।

ଅତ୍ର ହରଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମୟୂର ଜାତି ଓ ପ୍ରମାଣ ଉଭୟଥା ନ୍ୟୂନ ।

ପଦହୟ ଯମକରେ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱ ଦୋଷ—ଯଥା,

କଳହଂସ କେଦାର ରାଗେ
ଏଥୁଅନ୍ତେ ପ୍ରବେଶ ହେଲା ସୁରଭି,
କୋକିଳ କଳରବ ସଙ୍ଗେ ସୁରଭି,
ଭ୍ରମରେ ମକରନ୍ଦ ହୋଇଲେ ଲୋଭୀ,
ପୁଷ୍ପ ବିକାଶେ ବନ ଅତି ସୁରଭି ଯେ ।

ଅତ୍ର ତୃତୀୟ ପାଦ ଯମକ ନହେବାରୁ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଦୋଷରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲା ।

ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଦ୍ୟୋତକତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଅବାଚକତ୍ୱ—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ଗୀତେ

ଦେଖ ଏ ପାଳିକ ଧବଳ ପତ୍ର,
ଧର୍ମ ଯଥା ହୋଇଅଛି ମୂରତ ।

ଅତ୍ର ଉତ୍କର୍ଷ ନିମିତ୍ତ ଗମ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଯଥା ଶବ୍ଦ ଗମ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ଦ୍ୟୋତକ ନ ହେବାରୁ ଅବାଚକ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ବାଚ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ବାଚକ ହେଲା ।

ଅନୁପ୍ରାସରେ ବୃତ୍ତିବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ—ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ଗୀତେ

ପରଶୁରାମ ପରବେଶ ହୋଇଲେ ପରମ ରୋଷରେ ପୂରି,
ସୁକୁମାର ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଶିର-ହରଣ ବ୍ରତ ଆଚରି ।

ଅତ୍ର ବୀର ରସ ପ୍ରସ୍ତାବରେ କୋମଳ ବର୍ଣ୍ଣ ବିନ୍ୟାସ ହେବାରୁ ଆରଭଟୀ * ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସର ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ।

ଉପମାଳଂକାରର ସାଧାରଣ ଧର୍ମର କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅଧିକତା ଓ ନ୍ୟୂନତା ଦୋଷ ।

ଅଧିକତା—ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ଗୀତେ

ନଯୂନ ତେଜରେ ବିରାଜିତ ଶମ୍ଭୁ ଶିତିବିଭୂତି ସୁନ୍ଦର,
ଚପଳାଯୁକ୍ତ ଶାରଦ ଘନପରି ନୀଳ ମେଘ ଖଣ୍ଡଧର ।

ଅତ୍ର ଉପମେୟ ଶମ୍ଭୁଙ୍କଠାରେ ନୀଳକଣ୍ଠତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ନ ଥିବାରୁ "ନୀଳମେଘଖଣ୍ଡଧର" ଏହିପଦ ଅଧିକ ହେଲା ।

ନ୍ୟୂନତା—ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ଗୀତେ

କମଳାଲିଙ୍ଗିତ ମୁକ୍ତାହାର ଯୁକ୍ତ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ଅଚ୍ୟୁତ,
ବିଦ୍ୟୁତ ଭୂଷିତ ନୀଳ ମେଘ ପରି ଦିଶୁଛନ୍ତି ସୁଶୋଭିତ ।

ଅତ୍ର ଉପମେୟସ୍ଥିତ ମୁକ୍ତାହାର ବିଶେଷଣ ଅନୁରୂପରେ ଉପମାନ ଭୂତ ମେଘରେ ବକାବଳି ବିଶେଷଣ ନ ଥିବାରୁ ନ୍ୟୂନତା ହେଲା ।

ଏହି ଉପମା ଉପମେୟ ଦୁହିଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ, କାଳ, ପୁରୁଷ, ବିଧ୍ୟାଦି ଏମାନଙ୍କର ଭେଦ ହେବାରୁ ଯେଉଁ ଦୋଷ, ସେ ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତା ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୂତ ।

---

* ବିକଟାକ୍ଷର ବନ୍ଧ ।

ଲିଙ୍ଗଭେଦ—ଯଥା,

ସୁଧେବ ଧବଳ ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଃ ।

ଅତ୍ର ସୁଧା ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେବାରୁ ଲିଙ୍ଗ ଭେଦ ହେଲା ।

ବଚନ ଭେଦ—ଯଥା,

ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଇବ ଶିତା କୀର୍ତ୍ତିଃ ।

ଅତ୍ର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଃ ବହୁବଚନ ଓ କୀର୍ତ୍ତିଃ ଏକବଚନ ହେବାରୁ ଭେଦ ହେଲା ।

କାଳଭେଦ—ଯଥା,

ସୁଦକ୍ଷିଣା ଦିଲୀପ ଉତ୍ତମ ବେଶକୁ ଧାରଣ କରି ଗମନ କଲା କାଳରେ ହିମ କାଳାନନ୍ତର ଚିତ୍ରା ଚନ୍ଦ୍ରମା ଦୁହିଙ୍କପରି ଶୋଭିତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ଚିତ୍ରା ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସର୍ବଦା ଶୋଭିତ ହୁଅନ୍ତି, ସୁଦକ୍ଷିଣା ଦିଲୀପ ଦୁହିଁଙ୍କର ଗମନକାଳୀନ ଶୋଭା କାଦାଚିତ୍କ, ଅତଏବ ଏକକାଳୀନ ଉପମାନ ହେବାରୁ କାଳଭେଦ ହେଲା ।

ପୁରୁଷଭେଦ—ଯଥା,

ଲତେବ ରାଜସେ ତନ୍ୱୁ !

ଅତ୍ର ଲତା ଯଥା ରାଜତେ ତଥା ତ୍ୱଂତୁ ରାଜସେ ଏପରି ହେବାରୁ ପୁରୁଷ ଭେଦ ହେଲା ।

ବିଧିଭେଦ—ଯଥା,

ଚିରଂ ଜୀବନ୍ତୁ ତେ ସୂନୁ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିର୍ଯଥା ।

ଅତ୍ର ମାର୍କେଣ୍ଡୟ ମୁନି ଚିରଂଜୀବୀ, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପମାଦ୍ୱାରା ଜୀବନ୍ତୁ କ୍ରିୟାର ଅନ୍ୱୟ ଅଘଟନା ହେଲା; ଅତଏବ ବିଧିର ଭଙ୍ଗ ହେଲା ।

ଏହି ଉପମାରେ ଲିଙ୍ଗ. ବଚନ ଭେଦ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମର ଅନ୍ୟଥାକରଣ ନ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା—

ମୁଖଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଇବାଭାତି ।

ଅତ୍ର ଆଭାତି ରୂପ ସମାନ ଧର୍ମ ମୁଖରେ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ରହିବାରୁ ମୁଖଶବ୍ଦ ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ ।

ଅନୁପ୍ରାସର ବୈଫଲ୍ୟ ହେଲେ ସେ ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥତା ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୂ‌ତ—ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ ।

ପରଶୁରାମ ପରବେଶ ହୋଇଲେ ପରମ ରସରେ ପୂରି,
ସୁକୁମାର ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଶିର-ହରଣ ବ୍ରତ ଆଚରି ।

ଅତ୍ର ଏହି ଅନୁପ୍ରାସରେ ବୀରରସ ବିରୋଧୀ ବର୍ଣ୍ଣନ ପ୍ରୟୋଗ ହେବାରୁ ଆରଭଟୀ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସର ବୈଫଲ୍ୟ ହେଲା ।

ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଂକାରରେ ସାଧାରଣ ବିଶେଷଣ ବଶରୁ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ବାର ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଯେ ପଦାର୍ଥର କଥନ, ସେ ପୁନରୁକ୍ତ ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୂ‌ତ—ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ଅନୁରାଗ ଯୁକ୍ତ ସୁନ୍ଦର ତନୁ,
ନୟନାନନ୍ଦ କରୁଛନ୍ତି ଭାନୁ,
କେବଳ ହେବାରୁ ବସୁ* ବିହୀନ,
ପ୍ରତୀଚୀ ଗଣିକା ନରଖି ମାନ,
ଅତି ରୋଷଭରୁଁ
ତଡ଼ି ଦେଉଛି ଆକାଶ ଗୃହରୁ ।

ଅତ୍ର ଗଣିକା ଶବ୍ଦ ଦେବାରୁ ବାଚ୍ୟ ହେଲା; କାରଣ ଗଣିକା ଶବ୍ଦ ଦେଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମାସୋକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଗଣିକା ଶବ୍ଦର ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା ।

ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସା ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାବଗତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ-ଦ୍ୱାରା ଯେ ପୁନର୍ବାର ଅର୍ଥକଥନ ସେ ପୁନରୁକ୍ତ ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୂ‌ତ —ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ବିହଙ୍ଗମେ ମଶକର ଖେଳନ,
ଚନ୍ଦ୍ର ସଙ୍ଗେ କାଚର ସଙ୍କଳନ,
ତେଜସ୍ୱୀ ମଧ୍ୟେ ଖଦ୍ୟୋତ ମେଳନ,
ଭଦ୍ର ଅଭଦ୍ରର ସମ ତୁଳନ,
ଧିକ ଏ ତୁଲ୍ୟତା,
ଅବିବେକୀ ଠାରେ ଯଥା ପ୍ରଭୁତା ।

* କିରଣ, ଦ୍ରବ୍ୟ ।

ଅତ୍ର ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସା ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା "ପ୍ରଭୁ ଅବିବେକୀ" ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଅବିବେକୀ ଠାରେ ଯଥା ପ୍ରଭୁତା ବୋଲିବାରୁ ପୁନରୁକ୍ତ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଅନୁପ୍ରାସରେ ଯେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭାବ ଦୋଷ ଅଛି ସେ ଖ୍ୟାତବିରୁଦ୍ଧ ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ—ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ,

ଚକ୍ରୀ ହେଲେ ରାଜ ଚକ୍ରରେ ସ୍ଥାନ,
ଗୋତ୍ରଭେଦୀ ହେଲେ ଗୋତ୍ରେ ସମ୍ମାନ,
ବୃଷଭକେତୁ ବଢ଼ାଇଲେ ବୃଷ,
ରାଜା ରାଜ୍ୟେ ସୁଖୀ ହେଲେ ବିଶେଷ,
ହୋଇଲେ ସୁଧର୍ମା,
ସଭା ଶୋଭାରେ ଜିଣିଲା ସୁଧର୍ମା ।

ଅତ୍ର ଏହି ଅନୁପ୍ରାସରେ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନଥିବାରୁ ଖ୍ୟାତବିରୁଦ୍ଧ ଦୋଷ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ହରି ଚକ୍ରୀ ହେବାରୁ ରାଜ ଚକ୍ରକୁ ଦେବେ ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ଗୋତ୍ରଭିତ୍ ହେବାରୁ ଗୋତ୍ରେ ସମ୍ମାନକୁ ଦେବେ ଓ ବୃଷଭକେତୁ ବୃଷ (ସୁକୃତ) କୁ ଦେବେ, ଏପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଖ୍ୟାତବିରୁଦ୍ଧତା ଦୋଷ ବୋଲିବାକୁ ହେବ ।

ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ଦୋଷମାନେ କୌଣସିଠାରେ ଅଦୋଷ ହେବେ ଓ କୌଣସିଠାରେ ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ହେବେ । ଯଥା,

ବକ୍ତା କ୍ରୋଧଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବ ଓ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଦ୍ଧତ ହୋଇ ରୌଦ୍ରାଦି ଦୋଷମାନେ ହୋଇଥିଲେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏମାନଙ୍କ ଆସ୍ୱାଦ ରୂପ ଯେ ମୋକ୍ଷଗୁଣ ପ୍ରକର୍ଷ ତାହାର ଉତ୍କର୍ଷ କରିବାରୁ ଗୁଣ ବୋଲି ବ୍ୟପଦେଶ (କଥନ) ହେବ ।

ବକ୍ତା କ୍ରୋଧଯୁକ୍ତ—ଯଥା, ଲୋଖିରାଗେ

ହିଛେ ହେ କୃଶ ଶରୀର, କଣ୍ଠେ ମୋ ପ୍ରାଣ ଅସ୍ଥିର,
ତଥାପି ଏ ପଞ୍ଚଶର ଅତ୍ୟନ୍ତକ୍ରୂର,
ପେଷି ଅତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଶର, ହୃଦୟ ଭେଦେ ନିର୍ଭର,
ଶମ୍ଭୁ ନେତ୍ରାନଳେ ହେଉ ଭସ୍ମ ଆକାର,
ଯେତେ ଅଛି କୀର୍ତ୍ତି ପ୍ରସାର,
ଦୁଷ୍କର୍ମ ଯୋଗରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତୁ ତାର ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରରସରେ ବକ୍ତା କ୍ରୁଦ୍ଧ ହେବାରୁ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣ ହେଲା ।
ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଦ୍ଧତ ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ଗତେ

ପଦ୍ଧତ ନରୁଦ୍ଧ କଲ୍ କରାଧ,
ସାଧ୍ୱସେ ବର୍ଦ୍ଧଂସି ମାନବ ବୋଧ,
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ରୁଧିର ଧାର୍ଷ୍ଟଲିପ୍ତ ବ୍ୟାଧ,
ବନ୍ଧ୍ୟ ମହୀଧ୍ର ଧାତ୍ରୁଶୃଙ୍ଗେ ସଧ,
ଧଶକ୍ତ୍ର ହିଶୂଳେ,
ବରାହ ମୃଗ ଗୁନ୍ଥି ବାହୁବଳେ ।

ଅତ୍ର ଅସୁର ବର୍ଣ୍ଣନ ରୂପ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଦ୍ଧତ ହେବାରୁ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣ ହେଲା ।

ଏହ୍ୱପର ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ତ୍ୱ ଦୋଷ ରୌଦ୍ର, ବୀଭତ୍ସାଦ୍ଧ ରସରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁଣ ହେବ ।

ସୁରତାରମ୍ଭ ଗୋଷ୍ଠ୍ୟାଦ୍ଧରେ ଅଶ୍ଳୀଳତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣ ହୁଏ—ଯଥା,

ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦ
ଅତନୁ ଆଜ ଅନୁକୂଳ ଥୋଇଲା ତରୁଣକୁଳ ଆକୁଳକୁ,
ରଙ୍ଗକେତନ, ନିକେତନ କଲା ବନ୍ଦନ ।

ନିହତାର୍ଥତା ଓ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଏଦୁହେଁ ଶ୍ଳେଷାଦ୍ଧରେ ଅଦୋଷ – ଯଥା,

ପର୍ବତ ଭେଦ୍ଧ ପବିତ୍ରଂ ଜୈତ୍ରଂ ନରକସ୍ୟ ବହୁ ମତଙ୍ଗ ହନଂ,
ହରମିବ ହରମିବ ହରମିବ ସୁରସରଦମ୍ଭଃ ପତନ୍ନମତ ।*

ଅତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ପବିତ୍ର ଶବ୍ଦ ନିହତାର୍ଥ ଓ ମତଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ମାତଙ୍ଗାର୍ଥେ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତ ।

ବକ୍ତା ଏବଂ ବାଚ୍ୟ ଏଦୁହେଁ ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପରେ ଜ୍ଞାତ ହୋଇଥିବେ ସେ ସ୍ଥଳରେ ଅପ୍ରତୀତତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣ । – ଯଥା

ତ୍ୱାମାମନନ୍ତ ପ୍ରକୃତିଂ ପୁରୁଷାର୍ଥ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିନୀଂ,
ତଦ୍ଦର୍ଶନ ମୁଦାସୀନଂ ତ୍ୱାମେବ ମ୍ବ ରୁଷଂ ବଦୁଃ ।

* ପର୍ବତ ଭେଦନଶୀଳ ବଜ୍ରହସ୍ତ ହର (ଇନ୍ଦ୍ର)ଙ୍କ ପରି ଓ ନରକଜେତା ହର (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କ ପରି ଏବଂ ବହୁ ମାତଙ୍ଗହନନକାରୀ ହର (ସିଂହ) ପରି ଅଟନ୍ତି ଯେ ପର୍ବତ ଭେଦନକାରୀ ଓ ପବିତ୍ର ଓ ନରକ ନିବର୍ତ୍ତକ ଏବଂ ବହୁସମ୍ମତ ଓ ପୃଷ୍ଠି, ସୁରସର ଦମ୍ଭ (ଗଙ୍ଗାଜଳ) ତାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ।

ଅତ୍ର ବକ୍ତା ଶାନ୍ତରସପ୍ରଧାନ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି, ବାଚ୍ୟ ଈଶ୍ୱରପଦାର୍ଥ, ଏହୁଁହିଁ ଜ୍ଞାତ ହେବାରୁ ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷାଦ ପଦାର୍ଥ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗୁଣ ହେଲା, ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ବେଦାନ୍ତ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷାଦ ପଦାର୍ଥମାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି ।

ଯେଉଁଠାରେ ଆପଣାଦ୍ୱାରା ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରସ୍ତୁ-ତତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣ ହୁଏ— ଯଥା, କଳଶ। ଗତେ

କଳା* ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଯେ ତମ† ବୃଦ୍ଧିକାରୀ,
କଳା କ୍ଷୀଣ ହେଲେ ତାକୁ ଦଅନ୍ତି ନବାରି ।
ନିରାଲମ୍ବ ପଦରେ ଯେ ଅନନ୍ତ ବସତ,
ସେହି ଆତ୍ମଚନ୍ଦ୍ରକୁ ମୁଁ ସ୍ମରୁଛି ସନ୍ତତ ।

ଅତ୍ର ଏକ ଶାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ବିଗ୍ରହ କରିବାରୁ ଅପ୍ରସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣ ହେଲା । କାରଣ ଏ ବ୍ୟକ୍ତି ପରକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ କରାଇ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ୟତିରେକ ଅଲଂକାର * ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ଜାଣୁଅଛି ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ କଥିତପଦତା (ପୁନରୁକ୍ତତା) ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା,

ବିହିତାନୁବାଦ୍ୟତାରେ, ବିଷାଦରେ, ବିସ୍ମୟରେ, କ୍ରୋଧରେ, ଦୈନ୍ୟରେ, ଲାଟାନୁପ୍ରାସରେ, ଅନୁକମ୍ପାରେ, ପ୍ରସାଦନେ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟରେ, ହର୍ଷରେ, ଅବଧାରଣରେ ।

ବିହିତାନୁବାଦ୍ୟତାରେ—ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ଗତେ

ତାମ୍ର ହୋଇ ଉଦେହେଲେ ଦିବାକର, ତାମ୍ରହୋଇ ଅସ୍ତହେଲେ ।

ଅତ୍ର ତାମ୍ର ହୋଇ ବୋଲି ଯେପରି ଅନୁବାଦ କରା ହୋଇଥିଲା ସେହିପରି ତାମ୍ର ହୋଇ ବୋଲି ବିଧି କରିବାରୁ ଦୋଷ ହେଲାନାହିଁ ।

ବିଷାଦରେ— ଯଥା,

ହରି ହରି ଶିବ ଶିବ ଇତ୍ୟାଦ

* ଚନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ଷୋଡ଼ଶ କଳା, ଆତ୍ମପକ୍ଷେ ମାୟାଂଶ ।

† ଚନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ଅନ୍ଧକାର, ଆତ୍ମପକ୍ଷେ ଅଜ୍ଞାନ ।

* ଉପମେୟଠାରେ ବିଶେଷ ଧର୍ମ କଥନକୁ ବ୍ୟତିରେକାଲଂକାର ବୋଲି ।

ବିସ୍ମୟରେ—ଯଥା,

ହେ ସଖେ ! ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉଦିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଦେଖ ଦେଖ କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ !

କ୍ରୁଦ୍ଧରେ—ଯଥା,

ମାର ମାର ଧର ଧର ।

ଦୈନ୍ୟରେ—ଯଥା,

କିଛି ଦେବାହେଉ, କିଛି ଦେବାହେଉ ।

ଲାଟାନୁପ୍ରାସରେ—ଯଥା, କଲଣା ସଗେ

ସୁନୟନେ ନୟନେ ତୁ ଦେଖ ମୋତେ ବାରେ ।

ଅନୁକମ୍ପାରେ—ଯଥା,

ଏହାଙ୍କୁ ରକ୍ଷ ରକ୍ଷ ।

ପ୍ରସାଦନରେ—ଯଥା,

ଦୁଃଖକୁ ଛାଡ଼ ଛାଡ଼ ।

ଅର୍ଥାନ୍ତରସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟରେ—ଯଥା,

ତାହାର ନୟନ ଏକା ନୟନ ।

ଅତ୍ର ଦ୍ବିତୀୟ ନୟନ ଶବ୍ଦ ଉତ୍ତମତ୍ବର ଜ୍ଞାପକ ।

ହର୍ଷରେ—ଯଥା,

ଆସ ଆସ ନୃତ୍ୟ ଦେଖିବ ।

ଅବଧାରଣେ—ଯଥା,

ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି କହିଲା ଏ ମୁଦ୍ରିକାରେ କାଚ ବସିଅଛି, ଅନ୍ୟ ଜଣେ କହିଲା ନା ଏ ହୀରକ ହୀରକ ।

ପଦଦ୍ବୟଧିକ୍ୟ ଯେଉଁଠାରେ ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତିରୂପ ଫଳକୁ ଜାତକରୁଥିବ ସେହିଠାରେ ଗୁଣ ହେବ । ଯଥା,

ପୃଥୁକାର୍ତ୍ତସ୍ବରପାତ୍ରଂ ଭୂଷିତ ନିଃଶେଷ ପରିଜନଂ ଦେବ,
ବିଳସତ୍କରେଣୁ ଗହନଂ ସମ୍ପ୍ରତି ସମମାବୟୋଃ ସଦନଂ †।

† ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କର ଗୃହ, ମୋ ଗୃହ ସମାନ; କାରଣ ଆପଣଙ୍କ ଗୃହ ପୃଥୁଳ କାର୍ତ୍ତସ୍ୱର (ସୁବର୍ଣ୍ଣ) ପାତ୍ରରେ ଶୋଭିତ ହୋଇଅଛି । ମୋ ଗୃହ ମଧ୍ୟ

ଅତ୍ର ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବାରୁ ପୃଥୁକାର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରବିଦରେ ଶ୍ଳେଷବଳରୁ ଯେ ସମାନଧର୍ମ ସନ୍ଦେହ ତାହାର ଗୁଣତ୍ୱ ହେଲା ।

ବକ୍ତା ଯେବେ ବୈୟାକରଣ ହୋଇଥିବ ଓ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଯେବେ ବ୍ୟାକରଣାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ହୋଇଥିବ ତେବେ କଷ୍ଟତ୍ୱ, ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ ହେବ ।

ବୈୟାକରଣ ବକ୍ତାରେ କଷ୍ଟତ୍ୱ ଗୁଣ—ଯଥା,

ଦଧୀ ବେଙ୍ଗ ସମଃ କଶ୍ଚିଦଗୁଣ ବୃଦ୍ଧ୍ୟୋରଭାଜନଂ,
କ୍ୱିପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନଭଃ କଶ୍ଚିତ୍ ଯତ୍ର ସନ୍ନିହିତେ ଲୁପ୍ତେ । *

ବାକ୍ୟାର୍ଥର ବ୍ୟାକରଣାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱରେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ—ଯଥା,

ଅତୀତାପ୍‌ସ ମୁପାଧ୍ୟାୟ ! ତ୍ୱାମହଂ ନ କଦାଚନ । †
ଅତ୍ର ଅତାପ୍‌ସଂ ଏହି ଦୁଃଶ୍ରବ ପଦ ଗୁଣ ।

ଅଧମୋକ୍ତି ମାନଙ୍କରେ ଗ୍ରାମ୍ୟତ୍ୱଦୋଷ ଗୁଣ ହେବ—ଯଥା,

କଳଣା ଗଗେ, ବଦୂଷକୋକ୍ତି
ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ ଲହୁଣି ପିଣ୍ଡ ପରି ଦିଶେ,
ତାହାଙ୍କ କିରଣ ଦୁଧ ଧାର ପରି ଖସେ ।

ନିର୍ହେତୁତା ଦୋଷ ଖ୍ୟାତ ଅର୍ଥରେ ଗୁଣ ହୁଏ—ଯଥା,

ବର୍ତ୍ତମାନ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟ, ଚକ୍ରବାକ ଦ୍ୱନ୍ଦର ବିଚ୍ଛେଦ କରୁଅଛି ।
ଅତ୍ର ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲେ ଚକ୍ରବାକର ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ ଏ ଅର୍ଥ ଖ୍ୟାତ ଥିବାରୁ ନିର୍ହେତୁତା ଦୋଷ ହେଲା ନାହିଁ ।

ପୃଥୁକ (ବାଳକ) ମାନଙ୍କ ଆର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏବଂ ଆପଣଙ୍କ ଗୃହରେ ସମସ୍ତ ପରିଜନମାନେ ଭୂଷିତ (ଅଲଂକୃତ) ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମୋ ଗୃହରେ ପରିଜନମାନେ ମଧ୍ୟ ଭୂଷିତ (ଭୂମିଶାୟୀ) ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏବଂ ଆପଣଙ୍କ ଗୃହ ଉତ୍ତମ କରେଣୁ (ହସ୍ତିନୀ) ମାନଙ୍କରେ ଗହନ ହୋଇଅଛି; ମୋ ଗୃହ ମଧ୍ୟ ବାଳସନ୍ତ (ମୂଷିକାଦି) କ (ବୃଷ୍ଟିଜଳ) ରେଣୁ (ଧୂଳି) ରେ ଗହନ ହୋଇଅଛି ।

* ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଦିଗ୍ବିଜୟ କରନ୍ତେ କେତେକ ଲୋକମାନେ ଦଧି, ବେଙ୍ଗ ଧାତୁ ଦ୍ୱୟପରି ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ରହିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ କେତେକ ଲୋକ କ୍ୱିପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରି ସର୍ବାପହାରୀ ଲୋପକୁ ପାଇଅଛନ୍ତି ।

† ହେ ଉପାଧ୍ୟାୟ, ମୁଁ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ କଦାଚିତ୍ ପରିତପ୍ତ କରିନାହିଁ ।

କବିମାନଙ୍କର ସମୟରେ (ବ୍ୟବହାରରେ) ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧ ଦୋଷ, ଗୁଣ ହୁଏ ।

କବିମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର—ଯଥା,

ମାଳିନ୍ୟ, ବ୍ୟୋମରେ ଓ ପାପରେ ; ଧବଳତା, ଯଶରେ ଓ ହାସରେ ଏବଂ କୀର୍ତ୍ତିରେ ; ରକ୍ତତା, କ୍ରୋଧରେ ଓ ରାଗରେ (ଅନୁରାଗରେ) ; ପଙ୍କଜ ଓ ଇନ୍ଦୀବର ସମୁଦ୍ର ଓ ନଦୀରେ ; ମରାଳାଦିମାନେ ସମଗ୍ର ଜଳସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବେ । ଏବଂ ଚକୋର କର୍ତ୍ତୃକ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପାନ ; ଜଳଧର ସମୟରେ ହଂସମାନଙ୍କର ମାନସ ଗମନ ; ପାଦଘାତରୁ ଅଶୋକର ବିକଶନ ; ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଗଣ୍ଡୂଷ ମଦିରାଦ୍ୱାରା ବକୁଳୋଦ୍ଗମ ; ବିପ୍ରୟୋଗତାପ ଦ୍ୱାରା ଯୁବାମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗସ୍ଥ ହାରମାନଙ୍କ ସ୍ଫୁଟନ ; କନ୍ଦର୍ପର ରୋଲମ୍ବ ମାଳାରେ ଧନୁର୍ଗୁଣତ୍ୱ ଓ କୁସୁମ ସମ୍ବନ୍ଧ ଧନୁ ଏବଂ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଶର ବର୍ଣ୍ଣନ ; କନ୍ଦର୍ପ ବାଣଦ୍ୱାରା ଓ ସ୍ତ୍ରୀକଟାକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଯୁବଜନର ହୃଦୟ ଭେଦନ । ଦିବସରେ ଅମ୍ଭୋଜ, ନିଶାରେ କୁମୁଦ, ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକା, ମେଘଧ୍ୱନିରେ ମୟୂର ନୃତ୍ୟ, ଅଶୋକରେ ଫଳାଭାବ, ବସନ୍ତରେ ଜାତିକୁସୁମର ଅଭାବ, ଚନ୍ଦନଦ୍ରୁମରେ ଫଳ ପୁଷ୍ପର ଅଭାବ, ଇତ୍ୟାଦି ସତ୍କବିମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ ।

ଏମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣମାନେ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅଟନ୍ତି ।

ଧନୁର୍ଜ୍ୟାଦି ହେମାନଙ୍କର ପୁନଶ୍ଚ ଧନୁରାଦି ଶବ୍ଦର ଯେ ପ୍ରୟୋଗ, ସେ ଆରୂଢ଼ତ୍ୱାଦି ବୋଧନିମିତ୍ତ ହୋଇଅଛି, ପୁନରୁକ୍ତ ଦୋଷନୁହେ—ଯଥା,

ଧନୁର୍ଜ୍ୟାସ୍ଫାଳନୋଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀ ଦୁହେଁ ପୂରିତ ହେଲେ ।

ଏଠାରେ ଜ୍ୟା ଶବ୍ଦ ମାତ୍ରରେ ଧନୁର ବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୁନଶ୍ଚ ଯେ ଧନୁଶବ୍ଦର ଉପାଦାନ ସେ ଧନୁରେ ଗୁଣର ଆରୋପଣ ବୋଧନିମିତ୍ତ ହୋଇଅଛି, ଅତଏବ ଦୋଷ ନୁହେ ।

ଆଦି ଶବ୍ଦରୁ—ଯଥା,

ଘଟିତକର୍ଣ୍ଣାବତଂସସ୍ତେ ।

ଅତ କର୍ଣ୍ଣସ୍ଥିତତ୍ୱର ବୋଧନିମିତ୍ତ କର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲା ।

ଏହିପରି ଶ୍ରବଣକୁଣ୍ଡଳ ଓ ଶିରଃଶେଖର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଜାଣିବ । ଏବଂ ମାଳାଶବ୍ଦ ଯେବେ, ବିଶେଷଣଶୂନ୍ୟ ହୋଇଥିବ ତେବେ କେବଳ ପୁଷ୍ପମାଳାକୁ ବୁଝାଇବ । କିନ୍ତୁ "ପୁଷ୍ପମାଳାବିଭୂଷିତତେ"

ଅତ୍ର ପ୍ରସ୍ତଶବ୍ଦ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତର ବୋଧକ, ଏବଂ "ମୁକ୍ତାହାର"ଅତ୍ର ମୁକ୍ତାଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟରତ୍ନରେ ଅମିଶ୍ରିତତ୍ଵର ବୋଧକ ।

ଏହିମାନେ ସହୃଦ ସମ୍ମତ ହେବାରୁ ପ୍ରୟୋଗାର୍ହ ହେଲେ । ଏବଂତ ଜଘନକାଞ୍ଚୀ, କରକଙ୍କଣ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦମାନେ କବିଙ୍କ ସମ୍ମତ ନୋହିବାରୁ ପ୍ରୟୋଗାର୍ହ ନୁହନ୍ତି ।

ଆନନ୍ଦମଗ୍ନାଦି ଉକ୍ତିରେ ନ୍ୟୂନପଦତା ଗୁଣ ହୁଏ ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ ୧୩ ସ୍ଥା ।

ଜୀଠ ଜୀଠ ଆହେ ସମ ଯୋଦ୍ଧ ଗଣ,
କରେ କରବାଳ ପଣ ସମରେ ।

ଅତ୍ର ଆନନ୍ଦ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଦ୍ଧଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ସାହରେ ମଗ୍ନ ହୋଇ ଉକ୍ତ କରିବାରୁ ନ୍ୟୂନପଦତା ଗୁଣ ହେଲା ।

ଏହି ନ୍ୟୂନପଦତା କୌଣସି ଠାରେ ଦୋଷ ବା ଗୁଣ ଉଭୟଥା ହୋଇ ନପାରେ— ଯଥା, ରେଖି ସର୍ଗେ, ଉର୍ବଶୀଙ୍କ ପ୍ରତି ପୁରୋରବାଙ୍କର ବିତର୍କ ।

ରୋଷେ ସ୍ଥିତ ହେବ କ୍ଷଣେ, ନିଜ ଗର୍ବ ଆବରଣେ
ଦେଖିନାହିଁ ଅତି କୋପ କେବେ ବାଳାର,
କିବା ହେବ ସ୍ଵର୍ଗେ ମତ, ମୋଠାରେ ସେ ପ୍ରୀତିମତୀ,
ମୋର ତହିଁ ନପାରନ୍ତି ନେଇ ଅସୁର;
ସର୍ବସୁଖ ଏବେ ନିରୋଧି,
ନୟନରୁ ଦୂର ହେଲା ଏ କିବା ବିଧି ।

ଅତ୍ର "ନିଜ ଗର୍ବ ଆବରଣେ" ଏ ପଦ ଉତ୍ତରୁ "ଏପରି ନୁହଇ ଯେଉଁ ହେତୁରୁ" ଏହି ପଦମାନେ ନ୍ୟୂନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିତର୍କର କୌଣସି ଉତ୍କର୍ଷ ନ କରିବାରୁ ଗୁଣ ନ ହେଲା । ଏବଂତ "ଦେଖିନାହିଁ ଅତି କୋପ କେବେ ବାଳାର" ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା "ରୋଷେ ସ୍ଥିତ ହେବ" ଇତ୍ୟାଦିର ବାଧ ପ୍ରକାଶ ହେବାରୁ ଦୋଷ ନହେଲା ।

କୌଣସିଠାରେ ଅଧିକପଦତା ମଧ୍ୟ ଗୁଣ ହୁଏ-- ଯଥା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ

ଏକୁଁ ତ ଖିନ୍ନ ଦିନ, ହେଲା ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ଦିନ
ନଲଭୁଁ ବାଲ୍ଲଭ ମେଳକୁ ।

ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ଦିନକୁ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ବୋଲି, ପୁନଶ୍ଚ ଦିନଶବ୍ଦ ଦେବାର ଅଧିକପଦତା ବୋଧ ହେଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବର୍ଷକାଳ ବର୍ଣ୍ଣନ

ହେବାରୁ ଅନ୍ୟକାଳୀନ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନକୁ ନବୁଝାଇ କେବଳ ବର୍ଷା କାଳର ଜ୍ଞାପକ ହୋଇ ଗୁଣ ହେଲା ଓ ମଧ୍ୟ ଚିରକାଳସ୍ଥାୟୀ ହେବାରୁ ପ୍ରକୃତାର୍ଥର ଅଶକ୍ୟ ହେଲା ।

ସମାପ୍ତ ପୁନରାତ୍ତତା କୌଣସିଠାରେ ଦୋଷ ବା ଗୁଣ ହୁଏ ନାହିଁ ଯଥା, ବଙ୍ଗାଳଶ୍ରୀ ରାଗେ

ଧନ୍ୟ ସେହୁ କ୍ଷିତି ଯାହାର ସୁମତି ପାର୍ଥିବ ହୁଅଇ ପତି,
ଯହିଁ ପ୍ରଜାଜନ ନକରି ଶୋଚନ ନିଜ ଭାଗ୍ୟେ ବଳସନ୍ତି ।

ଯେଉଁଠାରେ କର୍ତ୍ତା କର୍ମର ବିଶେଷଣ କ୍ରିୟା ବହିର୍ଭୂତ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ଗୃହୀତ ହୁଏ ସେହିଠାରେ ସମାପ୍ତ ପୁନରାତ୍ତତା ଦୋଷ ହୁଏ; ଅତ୍ର ବାକ୍ୟ ସମାପ୍ତି ଉତ୍ତାରୁ ପୁନର୍ବାର ଯେ ବାକ୍ୟାନ୍ତରର ଆଦାନ ସେ ଦୋଷ ନୋହିଲା; ଏବଂ ପୂର୍ବବାକ୍ୟର ଉତ୍କର୍ଷ ନକରିବାରୁ ଗୁଣ ନହେଲା ।

ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବାକ୍ୟାନ୍ତର ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲେ ଯେ ଗର୍ଭିତତା ଦୋଷ ସେ ଯେବେ ବାକ୍ୟାର୍ଥକୁ ପୁଷ୍ଟ କରେ ତେବେ ଗୁଣ ହୁଏ—ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ ।

ସପ୍ତଦ୍ୱୀପବତୀ ଭୂମି ବିପ୍ରେ ଦେଇ ଦାନ
ଭୃଗୁପତିଙ୍କର ଯଶ କେ ଅର୍ଜିବ ଆନ ।
ସାଧାରଣ ବୁଦ୍ଧି ଅବା କରନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନ, *
କେବଳ ପରଶୁରାମ ଅଦ୍ଭୁତର ସ୍ଥାନ ।

ଅତ୍ର ତୃତୀୟପାଦ ଗର୍ଭିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାରୁ ଗୁଣ ହେଲା ।

ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷତା ମଧ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ଗୁଣ ହୁଏ—ଯଥା, ବେଣୀସଂହାର ୧ମ ଅଙ୍କେ

ଚଞ୍ଚଦ୍ଭୁଜ ଭ୍ରମିତ ଚଣ୍ଡ ଗଦାଭିଘାତ
ସଞ୍ଚୂର୍ଣ୍ଣିତୋରୁ ଯୁଗଳସ୍ୟ ସୁଯୋଧନସ୍ୟ
ସ୍ତ୍ୟାନା ବନଦ୍ଧ ଘନ ଶୋଣିତ ଶୋଣପାଣି
ରୁତ୍ତଂସୟିଷ୍ୟତି କଚ୍ଚଂ ସ୍ତବଦେବ ! ଭୀମଃ ।

ଅତ୍ର ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ ସୁକୁମାରାର୍ଥ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦାଡ଼ମ୍ବର ତ୍ୟାଗ ଗୁଣ ହେଲା ।

* ଅଜ୍ଞାନୀ

ଯେ ସ୍ଥଳରେ ଅନୁଭାବ ବିଭାବ ଦ୍ୱାରା ରଚନା ଉଚିତ ହୋଇ ନ ପାରେ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବମାନେ ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ—ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ ।

ଔତ୍ସୁକ୍ୟ ଭୟ ଭଙ୍ଗ କରୁଁ ଲାଜ
କୋପେ ତର୍ଜିଲା ବନ୍ଧୁ ବଧୂବ୍ରଜ,
ନବସଙ୍ଗମେ ବାଳାର ସାଧ୍ୱସ
ପ୍ରିୟ ସଂଶ୍ଳେଷେ ଭାଙ୍ଗିଲା ହରଷ,
ପୁଲକ ନିକର;
କେବଳ ଆବୃତ୍ତ କଲା ଶରୀର ।

ଏଠାରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ମାନଙ୍କର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ବ୍ୟତିରେକେ ରଚନା ଅଶକ୍ୟ ହେବାରୁ ଲଜ୍ଜା ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ମାନେ ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ବାଚ୍ୟ ହେଲେ ।

ସଞ୍ଚାରିମାନେ ଯାହା ସହିତରେ ବିରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବେ ତାକୁ ବାଧ କରି କହିଲେ ଗୁଣ ହେବ—ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳରାଗେ

ଅକାର୍ଯ୍ୟ କାହିଁ ଏଚନ୍ଦ୍ର ବଂଶରେ,
ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରିୟା ଦେଖାଦେବ ବାରେ,
ଶୁଣିଛୁ ଦୋଷ ହରେ କାନ୍ତାମୁଖ,
କି କହିବେ ଧୀରେ ସ୍ୱପ୍ନେ ସେ ସୁଖ,
ଦୁର୍ଲ୍ଲଭରେ ଚେତ;
ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧରି ଧନ୍ୟ ନାହିଁ ବିହିତ ।

ଏଠାରେ ଶାନ୍ତର ଅଙ୍ଗ ଯେ ବିତର୍କ, ମତି, ଶଙ୍କା, ଧୃତି, ଏହି ବ୍ୟଭିଚାରୀମାନେ, ଅଭିଳାଷର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ଯେ ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ସ୍ମୃତି, ଦୈନ୍ୟ, ଚିନ୍ତା ଏମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ବାଧିତକରି ଚିନ୍ତାପ୍ରଧାନ ଆସ୍ୱାଦ ପ୍ରକର୍ଷକୁ ଆବିର୍ଭୂତ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ବିରୋଧୀ ରସର ସ୍ମରଣରେ ଅଥବା ସାମ୍ୟ କଥନରେ ଏବଂତ ବୀରରସ ଅଙ୍ଗୀ ହୋଇଥିବ, ଶାନ୍ତ ଶୃଙ୍ଗାର ଅଙ୍ଗ ହେଲେ ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ ।

ସବୁ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱାଦି ଦୋଷମାନଙ୍କର ଅନୁକରଣ ବର୍ଣ୍ଣନରେ ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ; ଯଥା, ଜଣେ କହିଲା ଦୁଷ୍ଟବନ (ଇନ୍ଦ୍ର) କୁ ନମସ୍କାର; ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପରିହାସ ପୂର୍ବକ କହିଲା ଦୁଷ୍ଟବନକୁ ନମସ୍କାର ବୋଇଲେ ଦୋଷ

ହେବନାହିଁ, ଏପରି ଦୋଷମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନର ଔଚିତ୍ୟ ହେତୁରୁ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅଦୋଷତା ଏବଂ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଗୁଣତା ଏବଂ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅନୁଭୟାତ୍ମତା (ଅଦୋଷ ଗୁଣତା) ହୁଏ ।

ଇତି ଦୋଷ ନିରୂପଣନ୍ନାମ ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଗୁଣ ନିରୂପଣ

ରସର ମାଧୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣମାନେ, ଆତ୍ମାର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣପରି କାବ୍ୟର ଶୋଭା ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ଏହି ଗୁଣମାନେ ତିନପ୍ରକାର ଯଥା, ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ, ଓଜ, ପ୍ରସାଦ ।

ଅଥ ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ

ଚିତ୍ତର ଦ୍ରବତ୍ୱକାରୀ ଆହ୍ଲାଦକୁ ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ।

ଏହି ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ଭୋଗ, କରୁଣ, ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଓ ଶାନ୍ତରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟ ଅଧିକ ହୁଏ ।

ସ୍ୱବର୍ଗୀୟ ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣରେ ଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ଙ୍କ ଞ୍ଚ ନ୍ତ ମ୍ପ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂଚ ଟ ଠ ଡ ଢ ଭିନ୍ନ ଲଘୁ ର, ଣ, ଏତଦ୍‌ବର୍ଜିତ ବର୍ଣ୍ଣମାନେ ଓ ଅସମାସ, ଅଳ୍ପସମାସ ଓ ମଧୁର ରଚନା ଏମାନେ ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ ରସର ବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଯଥା,

ଅନଙ୍ଗ ମଙ୍ଗଳ ଭୁବ ସ୍ତଦପାଙ୍ଗସ୍ୟଭଙ୍ଗୟଃ
ଜନୟନ୍ତି ମହୁର୍ଯ୍ୟୂନା ମନ୍ତଃ ସନ୍ତାପ ସନ୍ତତିଂ ।

ଗୀତ ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ତା ଅପାଙ୍ଗ ଭଙ୍ଗି ଅନଙ୍ଗ ମଙ୍ଗଳ ଆଳୟ ରୂପେ ବିଖ୍ୟାତ,
ଯୁବାଚିତ୍ତ ଗତ ସନ୍ତାପ ସନ୍ତତି ଜାତକରେ ଅବିରତ ।

ଅଥ ଓଜ

ଚିତ୍ତ ବିସ୍ତାର ରୂପ ଦୀପ୍ତତ୍ୱକୁ ଓଜ ବୋଲି ।

ବୀର, ବୀଭତ୍ସ, ରୌଦ୍ର ମାନଙ୍କରେ ଏହାର କ୍ରମରେ ଆଧିକ୍ୟ ।

ବର୍ଗର ଆଦ୍ୟ, ତୃତୀୟ ଅକ୍ଷରମାନେ, ଆପଣାର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ, ଘ ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବେ । ଯଥା, କଖ୍‌ଖଟ,

ବାଗ୍‌ଘର, ଏବଂଚ ଅଧ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ରେଫ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବ ଯଥା, ଅର୍କ, ବର୍ଘ, ଅର୍ଘ, ବ୍ୟାଘ୍ର ଏବଂଚ ଟ ଠ ଡ ଢ ଓ ଶ ଷ ଓ ସମାସ ବାହୁଲ୍ୟ ଓ ଉଦ୍ଧତ ଘଟନା ଏମାନେ ଓଜଗୁଣର ଦ୍ୟୋତକ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା,

ଚଞ୍ଚ ଦ୍ଭୁଜ ଭ୍ରମିତ ଚଣ୍ଡ ଗଦା ଭିଘାତ
ସଂଚୂର୍ଣ୍ଣିତୋରୁ ଯୁଗଳ ସ୍ୟ ସୁଯୋଧନସ୍ୟ ।
ସ୍ତ୍ୟାନା ବନଦ୍ଧ ଘନଶୋଣିତ ଶୋଣ ପାଣି
ରୁତ୍ତଂସୟିଷ୍ୟତି କଚଂ ସ୍ତବ ଦେବ ଭୀମଃ ।
ଗୀତ, ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୯ଷ୍ଟା
ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପାଣ୍ଡବ ଯୋଧେ ଆୟୁଧ ଭସ୍ୱର,
ଧରି କ୍ରୋଧେ ମହାଯୁଦ୍ଧେ ଧାଇଁଲେ ସତ୍ୱର ।

ଅଥ ପ୍ରସାଦ

ଅଗ୍ନି ଯେପରି ଶୁଷ୍କ କାଷ୍ଠରେ ବ୍ୟାପ୍ତହୁଏ ସେହିପରି ଯେଉଁ ଗୁଣ, ଚିତ୍ତକୁ ଶୀଘ୍ର ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ ସମସ୍ତ ରଚନାରେ ଓ ରସରେ ସାଧାରଣ ରୂପରେ ରହେ ତାକୁ ପ୍ରସାଦ ବୋଲି । ଏବଂଚ ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରରେ ଅର୍ଥ ବୋଧକ ଶବ୍ଦମାନେ ପ୍ରସାଦ ଗୁଣର ବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଯଥା,

ସୂଚୀ ମୁଖେନ ସକୃଦେବ କୃତ ବ୍ରଣସ୍ତ୍ୱଂ
ମୁକ୍ତାକଳାପ ! ଲୁଠସି ସ୍ତନୟୋଃ ପ୍ରିୟାୟାଃ ।
ବାଣୈଃ ସ୍ମରସ୍ୟ ଶତଶୋ ବିନ କୃତ୍ତମର୍ମା,
ସ୍ୱପ୍ନେଽପିତାଂ କଥମହଂ ନ ବିଲୋକୟାମି ।
ଗୀତ ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨ଷ୍ଟା
ଭୁମ୍ଭ ପରିମଳ ଯେନ ମଳୟ ପବନ,
ବିଜ୍ଞଙ୍କ ପ୍ରସାଦ ବୋଲି କରେ ବିତରଣ ।
ଇତି ଗୁଣନିରୂପଣ ନାମ ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଅଥାଳଂକାର

ଅଳଂକାରମାନେ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥରେ ଅସ୍ଥିର ସ୍ୱରୂପେ ରହି, କଟକ କୁଣ୍ଡଳାଦି ପରି ଶରୀର ଶୋଭାକୁ ଅତିଶୟିତ କରି, ରସାଦିର ଉପକାର କରନ୍ତି । ଏହି ଅଳଂକାର ଦୁଇପ୍ରକାର :—

ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଓ ଅର୍ଥାଳଂକାର

ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଯଥା

ପୁନରୁକ୍ତ ବଦାଭାସ—ଯେଉଁଠାରେ ସାମାନ୍ୟରେ ଅର୍ଥର ପୁନରୁକ୍ତି ଆଭାସ ହୁଏ, ତାକୁ ପୁନରୁକ୍ତ ବଦାଭାସ ବୋଲାଯାଏ, ଯଥା ବୈଦେହୀଶବିଳାସ ।

"ବନ୍ଧୁ ବିଧି ମଦନ କନ୍ଦର୍ପ କରଣ,
ବର କାନ୍ତ ପତି ମୋର ହୁଅନ୍ତେ ପୁଣ ।"

ଅତ୍ର ବନ୍ଧୁ, ବିଧି, ମଦନ, କନ୍ଦର୍ପ, ବର, କାନ୍ତ, ପତି ଏମାନେ ଏକ ଅର୍ଥପର ଭାସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧ ହେବ,ଅର୍ଥାତ୍ ବନ୍ଧୁ=ବିଧାନକର, ବିଧି=ବିଧାତା, ମଦନ=ଗର୍ବହୀନ, କନ୍ଦର୍ପ= ସୁର, ବର=ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କାନ୍ତ=ସୁନ୍ଦର, ପତି=ସ୍ୱାମୀ ।

ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ—ବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତିକୁ, ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୯ଷ୍ଠା

"ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପାଣ୍ଡବ ଯୋଧେ ଆୟୁଧ ଭାସ୍ୱର,
ଧରି କ୍ରୋଧେ ମହାଯୁଦ୍ଧେ ଧାଇଁଲେ ସତ୍ୱର ।"

ଛେକାନୁ ପ୍ରାସ—ସସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସମୂହର ଏକ କିବା ଅନେକ ବାର ସାମ୍ୟକୁ, ଯଥା, ଲବଣ୍ୟବତୀ

"ଦେଖି ନବ କାଳିକା ବକାଳିକା ମାଳିକା
ଆଜି କାଳିକା କାନ୍ତ ସୁର ।"

ଲାଟାନୁପ୍ରାସ—ଭିନ୍ନାଭିପ୍ରାୟ ପୁନରୁକ୍ତିକ, ଯଥା,

"ଫୁଟିଲେ ନ ଆଳୀ । ଜଳପି ଜଳପି
ତୋତେ ଫୁଟିଲେ ନ ଆଳୀ" ।

ଯମକ*—ଭିନ୍ନାର୍ଥ ସସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସହତିର କ୍ରମରେ ଆବୃତ୍ତିକୁ, ଯଥା, ବୈ. ବି. ।

"ବିଭାବରି ସାରି ବିଳମ୍ବ ଶୁଣି,
ବିଭାବସି ହେଉଁ ରମଣୀମଣି,

* ଏହି ଯମକ, ଅନେକ ପ୍ରକାର । ଯଥା, ଆଦ୍ୟଯମକ, ପ୍ରାନ୍ତ୍ୟଯମକ, ମଧ୍ୟ ଯମକ, ସର୍ବଯମକ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବସ୍ତ୍ରବସ୍ତ୍ରଚସ୍ତ୍ର ଛୋଟିଲ ତ୍ରାସେ,
ବସ୍ତ୍ରବସ୍ତ୍ରଚରୁ ନିଦ୍ରା ନ ଆସେ,
ବରଦେ ଭ୍ରସେ ସେ
ଯାଉ ହେ ଭ୍ରସେ ସେ ଚାଣ୍ଡକାହାସେ ।"

ବକ୍ରୋକ୍ତି—ଅନ୍ୟଲୋକ, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରରେ କାକୁ ଶ୍ଳେଷଦ୍ୱାରା ଯୋଜନା କଲେ ଯଥା,

କଏ କବାଟ ପିଟାଉଅଛ ? କୃଷ୍ଣ କହିଲେ ଆମ୍ଭେ ମାଧବ । ରାଧା କହିଲେ ବସନ୍ତ କି ? ନା, ଚକ୍ରୀ । ତେବେ କୁଲାଲ କି ? ଇତ୍ୟାଦି ।

କାକୁବକ୍ରୋକ୍ତି—ଯଥା,

ବସନ୍ତକାଳରେ କାହା ଚିତ୍ତ ପରିତପ୍ତ ହେଉନାହିଁ ।
ଅତ୍ର କାକୁଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କ ଚିତ୍ତ ପରିତପ୍ତହେଉଥିବାର ଜଣାଗଲା ।

ଭାଷାସମ—ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ଶବ୍ଦମାନେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ ଭାଷାରେ ସମାନ ହୁଅନ୍ତି—ଯଥା,

ମଞ୍ଜୁଳ ମଣି, ମଞ୍ଜୀର କଳ, ଗମ୍ଭୀର, ବିହାର, ସରସୀ, ତୀର ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ଶବ୍ଦମାନେ ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ, ସୌରାଷ୍ଟ୍ରୀ, ମାଗଧୀ, ତୈଲଙ୍ଗୀ, ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ ଇତ୍ୟାଦିରେ ସମାନ ।

ଶ୍ଳେଷ

ଶ୍ଳେଷଯୁକ୍ତ ପଦଦ୍ୱାରା ଅନେକାର୍ଥ କଥନକୁ ଶ୍ଳେଷ ବୋଲି ।

ଏହି ଶ୍ଳେଷ ଆଠପ୍ରକାର—ଯଥା,

ବର୍ଣ୍ଣ, ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଲିଙ୍ଗ, ପ୍ରକୃତି, ପଦ, ବିଭକ୍ତି, ବଚନ, ଭାଷା ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଭେଦରେ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣ ଭାଷାରେ ବିଶେଷ ଉପକାର ନହେବାରୁ ତ୍ୟାଗ କଲୁଁ ।

ବିଶେଷତଃ ଏହି ଶ୍ଳେଷ ଅଭଙ୍ଗ, ସଭଙ୍ଗ, ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର ।

ଅଭଙ୍ଗ—ଯଥା, ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ

"ବାରୁ ନାକଶିରଦାନ ଯୋଗ୍ୟ ଯୋଦ୍ଧାକୁ ।"

ଅତ୍ର "ନାକଶିରଦାନ" ପଦ, ଭଙ୍ଗ ନ ହୋଇ ପକ୍ଷେ ସ୍ୱର୍ଗସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଦାନ, ପକ୍ଷେ ନାସା ଶୋଭା ଖଣ୍ଡନ ।

ସଭଙ୍ଗ—ଯଥା, ବୈ: ବି: ଉକ୍ତ ଛନ୍ଦେ

"ବିହର କାନନ କରି ଆଲିଙ୍ଗନକୁ" ।

ଅତ୍ର ପକ୍ଷେ ଆଲିଙ୍ଗନକୁ କରି କାନନରେ ବିହାର କର । ଅପର ପକ୍ଷେ ଆଲିଙ୍ଗନକୁ ନକରି କାନକୁ ବିଶେଷରେ ହର । ଏପରି ଶବ୍ଦଭଙ୍ଗ ହେଲା ।

ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ—ଯେଉଁଠାରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଅନେକାର୍ଥରେ ଚମତ୍କାର ଶ୍ଳେଷାର୍ଥ କଥନ ହୁଏ—ଯଥା, କଳଣୀଗୌଡ଼ା ରାଗେ

"ହରି * ଶ୍ରୀକଳିତ କାନ୍ତ, କୃତଗିରିବରଧୃତ,
ଗୌରୀ ପତି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତି ଦିଅନ୍ତୁ ଗତି ଯେ ।

ଅତ୍ର "ଗୌରୀ ପତି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତି", ଏପଦ ଦୁର୍ଗାପକ୍ଷେ ସଭଙ୍ଗ, ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ ପକ୍ଷେ ଅଭଙ୍ଗ ହୋଇ ଉଭୟାତ୍ମକ ହେଲା । ଏହାର ବିଶେଷ ବିବରଣ କୁବଳୟାନନ୍ଦ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ ।

ପଦ୍ମ, ଖଡ୍ଗ, ମୁରଜ, ଚକ୍ର ମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣ ବିନ୍ୟାସ ହେଲେ ତାକୁ ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବୋଲି । ଏହା କାବ୍ୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥୀଭୂତ ହେବାରୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ନୋହିଲା ଏବଂ ପ୍ରହେଳିକା ମଧ୍ୟ, ରସର ବିରୋଧୀ ହେବାରୁ ଅଳଙ୍କାରରେ ଗଣନା କରାନଗଲା; କିନ୍ତୁ ଚ୍ୟୁତ ଦତ୍ତାକ୍ଷରାଦି ଭେଦରେ କାବ୍ୟ ଉକ୍ତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଥିବାରୁ ନିମ୍ନେ ପ୍ରକାଶକଲୁଁ ।

ଚ୍ୟୁତାକ୍ଷର—ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

"ଯୌବନେ କୁସୁମ ମାନେ ଫୁଟିଲେ ।"

ଅତ୍ର ଯୌବନରେ କୁସୁମ ଫୁଟିବାର ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେବାରୁ "ଯୌ" ଅକ୍ଷରକୁ ଚ୍ୟୁତ କରାଗଲା ।

---

*ବିଷ୍ଣୁପକ୍ଷେ—ଲକ୍ଷ୍ମୀବର୍ଦ୍ଧିତକାନ୍ତ, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନଧାରୀ ଏବଂ ହରିହର ସ୍ୱରୂପ ହେବାରୁ ଗୌରୀପତିଙ୍କ ଠାରେ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତ ଏପରି ହରି (ବିଷ୍ଣୁ) ଗତି ଦେଉନ୍ତୁ । ଶିବପକ୍ଷେ—ହରି (ସର୍ପ) ଶ୍ରୀ (ଗରଳ) ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବର୍ଦ୍ଧିତ କାନ୍ତ । କୈଳାସେ କୃତ-ସନ୍ତୋଷ, ଏବଂ ପାର୍ବତୀପତି ଓ ନିର୍ମଳାନ୍ତଃକରଣ ଏପରି ସଦାଶିବ ଗତି ଦେଉନ୍ତୁ । ଦୁର୍ଗାପକ୍ଷେ—ନିବିଡ଼ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବତୀ, ହିମାଳୟ ସନ୍ତୋଷ କାରିଣୀ, ପତିବ୍ରତା, ଏପରି ଗୌରୀ ଗତିକି ଦେଉନ୍ତୁ ।

ଦତ୍ତାକ୍ଷର—ଯଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକେଳଗ୍ରେ

"ସାଳେ କୋକିଳ ଧ୍ୱନିକି ଋଚଲେ ।"

ଅତ୍ର ସାଳ ବୃକ୍ଷରେ କୋକିଳଧ୍ୱନି, କବିସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସିଦ୍ଧ ନୁହେ; ଅତଏବ "ସାଳେ" ଏହି ଶବ୍ଦପୂର୍ବରେ ରକାର ଦତ୍ତ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକ ହେଲା ।

ଚ୍ୟୁତଦତ୍ତାକ୍ଷର—ଯଥା, ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥେ

ବଦନ ପୀଡ଼ାରେ ମୃଗଲୋଚନା

ପତି ବିଚ୍ଛେଦରେ କଲା ଶୋଚନା ।

ଅତ୍ର ପତି ବିଚ୍ଛେଦରେ ବଦନପୀଡ଼ା ହେବାର ଅସଙ୍ଗତ ଜାଣି "ବଦନ" ଶବ୍ଦରୁ ବକାର ଚ୍ୟୁତକରି ମକାର ଦତ୍ତ କରାଗଲା ।

ଅଥ ଅର୍ଥାଲଂକାର

ଉପମାଲଂକାର

ଉପମାନ ଉପମେୟ ଦୁହିଙ୍କର ଯେଉଁଠାରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଉତ୍ତମରୂପେ ଉଲ୍ଲସିତ* ହୁଏ, ତାକୁ ଉପମାଲଂକାର ବୋଲି—ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ ୨୧ସ୍ଥା ।

"ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରାପ୍ୟେ ମିଳମିରଦ ବର;

ବନମାଳାପ୍ରାପ୍ୟେ ଗୃହ ଇନ୍ଦ୍ରର ।"

ଅତ୍ର ମିଳମିରଦ, ଉପମେୟ ବିଷ୍ଣୁ, ଉପମାନ ପ୍ରାପ୍ୟଶବ୍ଦ, ବାଚକ ମିଳନ୍ତ୍ରଣ, ସମାନଧର୍ମ ।

ଲୁପ୍ତୋପମା

ଏ ଆଠପ୍ରକାର, ଯଥା, ବାଚକ ଲୁପ୍ତୋପମା, ଧର୍ମ ଲୁପ୍ତୋପମା, ଧର୍ମବାଚକ ଲୁପ୍ତୋପମା, ବାଚକୋପମେୟ ଲୁପ୍ତୋପମା, ଉପମାନ ଲୁପ୍ତା, ବାଚକୋପମାନଲୁପ୍ତା, ଧର୍ମୋପମାନ ଲୁପ୍ତା, ଧର୍ମୋପମାନ ବାଚକ ଲୁପ୍ତା ।

ବାଚକଲୁପ୍ତୋପମା—ଯଥା, ତଡ଼ିଦ୍‌ଗୌରୀ ।

ଅତ୍ର ବାଚକ (ଇବ ଶବ୍ଦ) ଲୋପ ହୋଇଅଛି ।

*ଉଲ୍ଲସିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମାନ, ଉପମେୟ, ସମାନଧର୍ମ, ବାଚକ, ଏତତ୍-ସାମଗ୍ରୀ ବିଶିଷ୍ଟ । ବାଚକର ଅର୍ଥ ଯଥା, ପରି, ପ୍ରାୟ ।

ଧର୍ମଲୁପ୍ତୋପମା—ଯଥା, ଇନ୍ଦୁ ତୁଲ୍ୟମୁଖୀ

ଅତ୍ର କାନ୍ତି ରୂପ ସମାନ ଧର୍ମର ଲୋପ ହୋଇଅଛି ।

ଧର୍ମବାଚକଲୁପ୍ତୋପମା—ଯଥା, କର୍ପୂରନ୍ତୀ ଦୃଶୋର୍ମମ । *

ଅତ୍ର ଧର୍ମ (ଶୈତ୍ୟ),ବାଚକ(ଇବ) ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଲୋପହେଲା ।

ବାଚକୋପମେୟ ଲୁପ୍ତୋପମା—ଯଥା, କାନ୍ତ୍ୟାସ୍ମରବଧୂୟନ୍ତୀ । †

ଅତ୍ର ବାଚକ (ଇବ), ଉପମେୟ (ଆତ୍ମାନଂ) ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଲୋପହେଲା ।

ଅପର ଗୁଡ଼ିଗୋଟି ବିଶେଷ ଦୁର୍ବୋଧ ହେବ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ନ କଲୁଁ ।

ଅନନ୍ୱୟାଳଂକାର—ଏକ ପଦାର୍ଥର ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାନ ଉପମେୟ ଭାବ ହୁଏ:—ଯଥା ।

ଇନ୍ଦୁ, ଇନ୍ଦୁଙ୍କପରି, ସୁନ୍ଦର ସାଗର, ସାଗରପରି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅତ୍ର ଏହାଙ୍କପରି ଅନ୍ୟପଦାର୍ଥର ଅପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁରୁ ଅନ୍ୱୟର ଅଭାବ ।

ଉପମେୟୋପମାଳଂ—ଦୁଇବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ବାକ୍ୟଭେଦରେ ଯେବେ ଉପମାନ ଉପମେୟ ଭାବ ହୁଏ [ଏକବାକ୍ୟରେ ଯେ ଉପମାନ ହୋଇ ଥାଏ, ସେ ଅନ୍ୟ ବାକ୍ୟରେ ଉପମେୟ ହୁଏ]—ଯଥା,

ଧର୍ମ, ଅର୍ଥପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଶ୍ରୀ ହୋଇଅଛି ।
ଅର୍ଥ, ଧର୍ମପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଶ୍ରୀ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ଏହି ଦୁଇବାକ୍ୟରେ ଧର୍ମବ୍ୟକ୍ତି, ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଉପମାନୋପମେୟଭାବ ଘଟିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରତୀପାଳଂ—ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାନର ଉପମେୟତ୍ୱ କଳ୍ପନା ହୁଏ, ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଲୋଚନସମାନ ପଦ୍ମ ଓ ମୁଖପରି ଚନ୍ଦ୍ର ।

ଅତ୍ର ପଦ୍ମ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଏହି ଦୁଇ ଉପମାନର ଉପମେୟତ୍ୱ କଳ୍ପନା ହେଲା ।

---

* ଶୈତ୍ୟେନ ଆତ୍ମାନଂ କର୍ପୂରମିବ ଆଚରନ୍ତୀ ।

† କାନ୍ତ୍ୟା ସ୍ମରବଧୂମିବ ଆତ୍ମାନଂ ଆଚରନ୍ତୀ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରତୀପାଳଂ—ଅନ୍ୟୋପମେୟ ଲାଭଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ଅନାଦର ହୁଏ—ଯଥା,

ହେ ମୁଖ ! ତୋର ଗର୍ବ କରିବାର ବୃଥା;
କାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ର ତ ତୋହ ସମାନରେ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଯେ ମୁଖ, ତାହାର ଅନାଦର କରି, ଉପମେୟ ଚନ୍ଦ୍ରର ଲାଭ ହେଲା ।

ତୃତୀୟ ପ୍ରତୀପାଳଂ—ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ଉପମାନ ଲାଭଦ୍ୱାରା ସେହି ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ତିରସ୍କାରକୁ—ଯଥା,

ହେ ଶମନ, ତୁମ୍ଭର କ୍ରୌର୍ଯ୍ୟଦର୍ପ କାହିଁ, ତୁମ୍ଭ ଉପମାନରେ ତ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଶମନ, ତାହାର ଉପମାନଭୂତ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେହି ଶମନର ତିରସ୍କାର ହେଲା ।

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରତୀପାଳଂ—ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାର ଅନିଷ୍ପତ୍ତି କଥନ ହୁଏ—ଯଥା,

ହେ ମୃଗାକ୍ଷି ! ତୋହ ମୁଖ ସଦୃଶ ଅମ୍ବୁଜ ଅଛି ବୋଲି ଯେ ପ୍ରବାଦ, ସେ ମିଥ୍ୟାବାଦ ମାତ୍ର ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଯେ ମୁଖ, ତାହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଅମ୍ବୁଜର ଉପମା ନିଷ୍ପତ୍ତିର ଅକଥନ ହେଲା ।

ପଞ୍ଚମ ପ୍ରତୀପାଳଂ—ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାନର ତୁଚ୍ଛତା କଥନ ହୁଏ—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ବଦନକୁ ଦେଖିଲେ, ପଦ୍ମ ଓ ଇନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନରେ ଆମ୍ଭର ବିରକ୍ତି ଜାତ ହୁଏ ।

ଅତ୍ର ଉପମାନ ଭୂତ ପଦ୍ମ ଇନ୍ଦୁ ଦୁହିଙ୍କର ତୁଚ୍ଛତା କରଣ ହେଲା ।

ରୂପକାଳଂକାର

ଉପମାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ଉପମେୟର ଅଭେଦ ଓ ତଦ୍ରୂପତା ଏ ଦୁଇ ପ୍ରକାରକୁ ରୂପକାଳଂକାର ବୋଲି । ଏହି ରୂପକ ଆଧିକ୍ୟ,ନ୍ୟୂନତା, ଅନୁଭୟୋକ୍ତି ଭେଦରେ ତିନ ପ୍ରକାର ।

ଅଭେଦରେ ଆଧିକ୍ୟ—ଯଥା,

ରାଜଶମ୍ଭୁ ସମଦୃଷ୍ଟିତାକୁ ପ୍ରକାଶକରି ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ପାଳନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଶମ୍ଭୁଙ୍କର ବିଷମଦୃଷ୍ଟି, ତ୍ରିନେତ୍ରରେ ପାଳନ, ଏହି ରାଜରୂପ ଶମ୍ଭୁଙ୍କର ସମଦୃଷ୍ଟିରେ ପାଳନ, ଅତଏବ ରାଜା ଶମ୍ଭୁ ହେଲେ, ଏହି ଅଭେଦରେ ସମଦୃଷ୍ଟିତା ରୂପ ଆଧିକ୍ୟ ।

ଅଭେଦରେ ନ୍ୟୂନତା—ଯଥା

ଏହି ରାଜା, ତୃତୀୟ ଲୋଚନ ହୀନ ହୋଇ, ଶମ୍ଭୁସ୍ୱରୂପରେ ବିରାଜିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ରାଜାଙ୍କର ତୃତୀୟ ଲୋଚନ ଧାରଣର ନ୍ୟୂନତା ପୂର୍ବକ ଶମ୍ଭୁଙ୍କ ସହିତରେ ଅଭେଦ ।

ଅଭେଦରେ ଅନୁଭୟୋକ୍ତି—ଯଥା,

ଯେ କ୍ଷଣମାତ୍ରରେ ପୁର ମାନଙ୍କୁ ଦହନ କଲେ ସେହି ପୁରାରି ଏ ।

ଅତ୍ର ପୁରାରିଙ୍କଠାରୁ ନ୍ୟୂନତା ବା ଅଧିକତା ଉଭୟଥା ସୂଚିତ ନୋହିଲା ।

ତଦ୍ରୂପତାରେ ଅଧିକତା—ଯଥା,

କଳଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ଏହି ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର ଅଧିକ ଅଟେ ।

ଅତ୍ର ମୁଖର ନିଷ୍କଳଂକତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ, ଆଧିକ୍ୟ ହେଲା ।

ତଦ୍ରୂପତାରେ ନ୍ୟୂନତା—ଯଥା,

ଏହି ସାଧ୍ୱୀ ସ୍ତ୍ରୀ, କ୍ଷୀରସାଗର ଜନ୍ମ ବ୍ୟତିରେକେ ଅପର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଟେ ।

ଅତ୍ର ସାଗରରୁ ଅନୁତ୍ପତ୍ତି ରୂପ ନ୍ୟୂନତା ।

ତଦ୍ରୂପତାରେ ଅନୁଭୟୋକ୍ତି—ଯଥା, ଏହାର ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦଲାଭ ହେଲେ ଚନ୍ଦ୍ରରେ କି ପ୍ରୟୋଜନ !

ଅତ୍ର ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ନ୍ୟୂନ ବା ଅଧିକ ନାହିଁ ।

ପରିଣାମାଳଂ—ଉପମାନ, ଉପମେୟ ସ୍ୱରୂପରେ ଯେଉଁଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରେ—ଯଥା,

ଏହି ରାଜା ପ୍ରସନ୍ନ ନେତ୍ରପଦ୍ମରେ ଦେଖୁ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଉପମାନ ପଦ୍ମ, ସେ, ଉପମେୟ ନେତ୍ର ରୂପରେ ପରିଣତ ହେବାରୁ (ନେତ୍ର ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ) ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟା କଷ୍ଟନ୍ନ ହେଲା । ନୋଚେତ୍ ପଦ୍ମରୂପରେ, ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟା ହେବାର ଅସମ୍ଭବ; ଅତଏବ ଏହ୍ଵ ଅଳଂକାର ଦ୍ଵାରା ଜଣାଗଲା ଯେ, ପଦ୍ମନେତ୍ରରେ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି ।

ଉଲ୍ଲେଖାଳଂ—ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତି କର୍ତ୍ତୃକ ଉଲ୍ଲେଖନକୁ—ଯଥା,

ଏକ ରଜାଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ କନ୍ଦର୍ପ ରୂପରେ ଗଣିତ କଲେ । ଅର୍ଥୀମାନେ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ କରି ଉଲ୍ଲେଖନ କଲେ । ଶତ୍ରୁମାନେ କାଳସ୍ଵରୂପ କରି ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଉଲ୍ଲେଖାଳଂ—ଏକବ୍ୟକ୍ତି, ଯେବେ ଏକବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବିଷୟ ଭେଦରୁ ବହୁପ୍ରକାରରେ ଉଲ୍ଲେଖିତ କରେ—ଯଥା,

ଏହ୍ଵ ରାଜା ବଚନରେ ବୃହସ୍ପତି, କୀର୍ତ୍ତିରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ, ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟାରେ ଭୀଷ୍ମ ।

ସ୍ମୃତି, ଭ୍ରାନ୍ତି, ସନ୍ଦେହ, ଏହ୍ଵ ନିତୟଦ୍ଵାରା, ସ୍ମରଣାଳଂକାର, ଭ୍ରାନ୍ତିମଦଳଂକାର ଓ ସନ୍ଦେହାଳଂକାର ମାନେ ହୁଅନ୍ତି ।

ସ୍ମରଣାଳଂ—ଯଥା,

ପଙ୍କଜକୁ ଦେଖିବାରୁ ମୋ ମନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନେତ୍ର ସ୍ମରଣ ହେଉଅଛି ।

ଭ୍ରାନ୍ତିମଦଳଂ—ଯଥା,

ଏହ୍ଵ ମତ୍ତମଧୁପ ଭ୍ରମନ୍ତ ମୁଖକୁ ପଙ୍କଜ ବିଚାରି ନିକଟରେ ଭ୍ରମୁଅଛି ।

ସନ୍ଦେହାଳଂ—ଯଥା,

ଏ ମୁଖ ପଙ୍କଜ କି ଚନ୍ଦ୍ର ? ଏହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଆମ୍ଭ ବୁଦ୍ଧିର ଅଗମ୍ୟ ।

ନିଶ୍ଚୟାନ୍ତ ସନ୍ଦେହାଳଂ—ଯଥା, କବିତାବଳୀ ୫୪ ପୃଷ୍ଠା

ଆକାରେ ତରଙ୍ଗ ସମ ଅଜଗର ଗଣ,
ବାହାରି ଅଛନ୍ତି ପିଇବାକୁ ସମୀରଣ ।

ଦୂରକରେ, ଫଣାମଣି, ତରଙ୍ଗର ଭ୍ରାନ୍ତ,
ଭବକର ଯୋଗ୍ୟ ଯାର ବଢ଼ିଅଛୁ କାନ୍ତ ।

ଅତ୍ର ଫଣାମଣିଦ୍ୱାରା ଅଜଗର ନିଶ୍ଚିତ ହେବାରୁ ତରଙ୍ଗ ସନ୍ଦେହର ନିବୃତ୍ତି ହେଲା ।

ସୁଦ୍ଧାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ—ଅନ୍ୟର ଆରୋପ ନିମିତ୍ତରେ ଅନ୍ୟ ତତ୍ପ୍ରକୃତ ବ୍ୟକ୍ତିର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କରଣକୁ—ଯଥା,

ଏ ଚନ୍ଦ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଆକାଶଗଙ୍ଗାର ସରୋରୁହ ।

ହେତ୍ୱପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ—ସେହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅପହ୍ନୁତି ଯେବେ ଯୁକ୍ତି ପୂର୍ବକ ହୁଏ—ଜଣେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହୁଅଛି । ଯଥା,

ଏ ତୀବ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ନୁହନ୍ତି, ଏବଂ ନିଶାରେ ଉଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସମୁଦ୍ରରୁ ବଡ଼ବାନଳ ଉତ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି ।

ପର୍ଯ୍ୟାସ୍ତାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ—ଅନ୍ୟଧର୍ମ ଅନ୍ୟଠାରେ ଆରୋପଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଯେବେ ଅପହ୍ନୁତ (ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ) ଦ୍ୱାରା ନିରାକରଣ କରାଯାଏ —ଯଥା,

ଏ ସୁଧାଂଶୁ ନୁହେ, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମୁଖ ଏକା ସୁଧାଂଶୁ ।

ଅତ୍ର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ରଧର୍ମର ଆରୋପଣନିମିତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରତ୍ୱର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କଥନ ହେଲା ।

ଭ୍ରାନ୍ତାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ—ଅନ୍ୟ ଶଙ୍କାରେ ଯେଉଁ ଭ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ, ତାହାର ନିବାରଣ ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କଥନକୁ—ଯଥା

ଜଣେ କହିଲା ଦୁଇପାଖରେ ପୁଚ୍ଛଥିବା କପରି ମହିଷ ଏ ? ଅନ୍ୟ ଜଣେ କହିଲା ଏ କରିକଲଭ, ଏହାର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ଶୁଣ୍ଡାଦଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି, ପୁଚ୍ଛ ନୁହେ ।

*ଛେକାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ—ଅନ୍ୟଶଙ୍କାରୁ ତଥ୍ୟର ଅପହ୍ନୁତି ହେଲେ —ଯଥା,

ଜଳି, ମୋ ପାଦରେ ଲଗିଅଛି କାନ୍ତ କି ? ସଖୀ କହିଲା ନା ନୂପୁର ।

* ଚତୁର

ଅତ୍ର କାନ୍ତର ତଥ୍ୟତାକୁ ନୂପୁରଦ୍ୱାରା ଅପହ୍ନୁତ କରାଗଲା ।

କୈତବାପହ୍ନୁତ୍ୟଲଂ—ବ୍ୟାଜ, କୈତବ, ଛଳପ୍ରଭୃତି ପଦଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କରଣକୁ—ଯଥା,

କାନ୍ତା ଦୃକ୍‌ପାତ କୈତବ, କନ୍ତୁ ସ୍ମରନାରାଚ ମାନେ ନିର୍ଗତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂ—ଅନ୍ୟଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ନିମିତ୍ତ କରି ଅନ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ଭାବନାକୁ—ଯଥା, କବିତାବଳୀ ୬୪ ପୃଷ୍ଠା

ସିନ୍ଧୁଜଳ ପିଇବାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିଣ ଘନ;
ଭଉଁରି ବେଗରେ ଦେଖ ଭ୍ରମୁଛି କେସନ ।
ଏ ଛବି ଦେଖି ମନକୁ ଏମନ୍ତ ଆସୁଛି;
ସିନ୍ଧୁକୁ ମନ୍ଦରଗିରି କିଅବା ମନ୍ଥୁଛି ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ମେଘ, ତହିଁରୁ ଅନ୍ୟ ଯେ ମନ୍ଦରଗିରି ତଦୀୟଧର୍ମ ସମୁଦ୍ରମଧ୍ୟଭ୍ରମଣ, ତାକୁ ନିମିତ୍ତକରି ମେଘଠାରେ ମନ୍ଦରଗିରି ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ସମ୍ଭାବନା ହେଲା । ଏଠାରେ ପରିଭ୍ରମଣ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାବୀଜ ।

ଏହି ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ବସ୍ତୁ, ହେତୁ, ଫଳ ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର, ଅର୍ଥାତ୍ ଅବସ୍ତୁରେ ବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା,ଅହେତୁରେ ହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ଅଫଳରେ ଫଳୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

ପୁନଶ୍ଚ ବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ଉକ୍ତାନୁକ୍ତ ବିଷୟଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର, ଅର୍ଥାତ୍ ଉକ୍ତବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅନୁକ୍ତବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

ପୁନଶ୍ଚ ହେତୁ ଓ ଫଳ ଏହି ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଦ୍ୱୟ ସିଦ୍ଧବିଷୟା ଓ ଅସିଦ୍ଧବିଷୟା ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର; ଅର୍ଥାତ୍ ସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ସିଦ୍ଧ ବିଷୟାଫଳୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅସିଦ୍ଧ-ବିଷୟାଫଳୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

ଉକ୍ତବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂ—ଯଥା,

ମୁଁ ଶଙ୍କା କରୁଅଛି ଏହି ଅନ୍ଧକାର ଚକ୍ରବାକ ବିରହାଗ୍ନିର ଧୂମ ସମୂହ ।

ଅତ୍ର ଅନ୍ଧକାର ରୂପ ବସ୍ତୁ ବିଷୟ ରୂପରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ଧୂମସମୂହ ଲୁହେ, ଧୂମ ରୂପରେ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ଅନୁକ୍ତବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂ—ଯଥା,

ଆକାଶ ଅଞ୍ଜନକୁ ବର୍ଷଣ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବିଷୟରୂପ ତମଃ ଉକ୍ତ ନହୋଇ ଅଞ୍ଜନଭୁ ରୂପରେ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ମୃଦୁଳ ଅଙ୍ଘ୍ରିଦ୍ୱୟ ଭୂମିରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହେବାରୁ ନିଶ୍ଚେ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ପାଦର ରକ୍ତଭୁ ସିଦ୍ଧ ଅଛି, ଭୂମିପତନ ହେତୁରୁ ରକ୍ତ ନୁହେ; କିନ୍ତୁ ରକ୍ତଭୁର ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ଅସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ମୁଖ ଶୋଭାପାଇବା ନିମିତ୍ତ ସୁଧାକର ପଦ୍ମଠାରେ ବୈର କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବୈରର କାରଣରୂପ ବିଷୟ ସିଦ୍ଧ ନାହିଁ, ଏବଂ ମୁଖ ଶୋଭାପାଇବା ଇଚ୍ଛା ବାସ୍ତବିକ ଅହେତୁ, କିନ୍ତୁ ହେତୁ ରୂପରେ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ସିଦ୍ଧବିଷୟାଫଳୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା—ଯଥା,

ପଥଶ୍ରାନ୍ତ ଦିନମଣିଙ୍କ ବିଶ୍ରାମ ନିମିତ୍ତ ଅସ୍ତାଚଳ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି କି ?

ଅତ୍ର ଦିନମଣିଙ୍କ ବିଶ୍ରାମ ନିମିତ୍ତ ଅସ୍ତାଚଳ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ବାସ୍ତବିକ ଫଳ ନୁହେ, କିନ୍ତୁ ଫଳ ରୂପରେ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା । ଏବଂ ଅସ୍ତାଚଳ ବିଷୟ ରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି ।

ଅସିଦ୍ଧବିଷୟାଫଳୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା— ଯଥା,

ପଙ୍କଜ ତୁମ୍ଭ ପାଦରୂପରେ ଜନ୍ମଲଭିବା ଆଶାରେ ଜଳରେ ତପସ୍ୟା କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ତପସ୍ୟାକରଣ ସାମଗ୍ରୀରୂପ ବିଷୟ ଅସିଦ୍ଧ ଏବଂ ପଦ ସାଯୁଜ୍ୟ (ଐକ୍ୟ) ପ୍ରାପ୍ତିରୂପ ଫଳର ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ହେଲା; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଫଳ ନୁହେ ।

ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଅଲଂକାର

ରୂପକାତିଶୟୋକ୍ତ୍ୟଲଂ—ଉପମେୟ ଯେବେ ଉପମାନ ପଦରେ ନିଗୀର୍ଣ୍ଣିତ (ଅଭେଦକୃତ) ରୂପରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ—ଯଥା,

ଦେଖ ନୀଳୋତ୍ପଳ ଯୁଗଳରୁ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଶରମାନେ ନିର୍ଗତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଉପମାନ ଯେ ନୀଳୋତ୍ପଳ ଯୁଗଳ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଉପମେୟ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟ ନିଗୀର୍ଣ୍ଣ (ଅନ୍ତର୍ଭୂତ) ହୋଇଅଛି; ଏବଂ ଉପମାନଭୂତ ଶରମାନଙ୍କରେ, ଉପମେୟ ରୂପ କଟାକ୍ଷମାନେ ନିଗୀର୍ଣ୍ଣ (ଗିଳିତ) ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ସାପହ୍ନବାତିଶୟୋକ୍ତି—ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଯେବେ ଅପହ୍ନୁତିଗର୍ଭ ହୁଏ—ଯଥା,

ହେ ସଜ୍ଜନ୍, ଆପଣଙ୍କ ବଚନରେ ସୁଧା ଅଛି; ବୃଥାରେ ଭ୍ରାନ୍ତ-ଲୋକମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଭେଦକାତିଶୟୋକ୍ତି—ଏକପଦାର୍ଥର ଅନ୍ୟତ୍ୱ କଥନକୁ—ଯଥା,

ଏ ରାଜାଙ୍କର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ; ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାଙ୍କର ଭିନ୍ନେ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭିନ୍ନେ ଧୈର୍ଯ୍ୟ; ଇହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି—ଏହାଙ୍କ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟରୁ ଅଧିକ ଅଟେ ।

ସମ୍ବନ୍ଧାତିଶୟୋକ୍ତି—ଅସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ବନ୍ଧ କଥନକୁ—ଯଥା,

ଏହି ନଗରର ସୌଧାଗ୍ରମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅସମ୍ବନ୍ଧାତିଶୟୋକ୍ତି—ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅସମ୍ବନ୍ଧ କଥନକୁ—ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ, ଆପଣ ଦାତା ହେବାରୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କଳ୍ପ-ଦ୍ରୁମରେ ଆଦର ହେଉନାହିଁ ।

ଅତ୍ର କଳ୍ପଦ୍ରୁମରେ ଆଦରର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନାଦର ରୂପ ଅସମ୍ବନ୍ଧ କୁହାଗଲା ।

ଅତ୍ୟନ୍ତାତିଶୟୋକ୍ତି—ହେତୁ ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ବଳବତ୍ତର ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଜାତକଲେ—ଯଥା,

କରପଲ୍ଲବର କନଷ୍ଠ ମୁଦ୍ରିକା କଙ୍କଣ ହେଲଣି ଭୁଜକୁ,
ଉଦ୍ଧବ, କହିବଟି ଗୋପୀନାଥଙ୍କୁ ।

ଅତ୍ର ବିରହରୂପ ହେତୁ ବଳବତ୍ତର ହୋଇ କୃଶତାରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ଜାତକଲା ।

ଅକ୍ରମାତିଶୟୋକ୍ତି—ହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଦୁହିଙ୍କର ଏକକାଳୀନତାକୁ—ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କ ଶର ଓ ଶତ୍ରୁମାନେ ଏକକାଳରେ ଜ୍ୟାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଶରମାନେ ଜ୍ୟା (ଧନୁର୍ଗୁଣ)କୁ, ଶତ୍ରୁମାନେ ଜ୍ୟା (ପୃଥ୍ୱୀ)କୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଅଛନ୍ତି; ଅର୍ଥାତ୍ ଶର ସନ୍ଧାନ କାରଣ, ଶତ୍ରୁ ପତନ କାର୍ଯ୍ୟ ଏ ଦୁହେଁ ଏକକାଳୀନ ହେଲେ ।

ଚପଳାତିଶୟୋକ୍ତ୍ୟଳଂ—ପୂର୍ବାପରର ବ୍ୟତିକ୍ରମକୁ—ଯଥା,

ପ୍ରଥମତଃ ମାନଶାନ୍ତି ହେଲା, ତଦନନ୍ତର ନାୟିକାକୁ ଅନୁମାତକଲା ।

ପ୍ରଥମରେ ଅନୁମାତ ହୋଇ ପଶ୍ଚାତ୍ ମାନଶାନ୍ତି ହୁଏ । ଅତ୍ର ତାହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେଲା ।

ତୁଲ୍ୟଯୋଗିତାଳଂ—ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଏ ଦୁହିଙ୍କର ସମାନ ଧର୍ମ କଥନକୁ—ଯଥା,

ରାତି ହେବାରୁଁ ସରୋଜମାନେ. ସ୍ୱୈରିଣୀ (ସ୍ୱେଚ୍ଛାଗୃହିଣୀ) ବଦନମାନେ ସଂକୋଚିତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ସରୋଜମାନେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ସ୍ୱୈରିଣୀବଦନ ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଏଦୁହିଙ୍କର ସଂକୋଚରୂପ ଏକ ଧର୍ମ କଥନ ହେଲା ।

କେବଳଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତୁଲ୍ୟଯୋଗିତାଳଂ—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ଅଙ୍ଗମାର୍ଦ୍ଦବ ଦୃଷ୍ଟ ହେବାରୁ ମାଳତୀ, ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା, କଦଳୀ ଏମାନଙ୍କର କଠୋରତା ଜଣାଗଲା ।

ଅତ୍ର ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ମାଳତ୍ୟାଦିଙ୍କର କଠୋରତା ରୂପ ସମାନ ଧର୍ମ କଥନ ହେଲା ।

ଅପରତୁଲ୍ୟଯୋଗିତା—ହିତାହିତରେ ସମାନ ବ୍ୟବହାରକୁ—ଯଥା,

ଆପଣ ମିତ୍ର ଶତ୍ରୁ ଦୁହିଙ୍କୁ ପରଭୂତି ଦେଉଅଛ ।

ଅତ୍ର ମିତ୍ରପକ୍ଷେ ପରଭୂତି (ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସମ୍ପତ୍ତି), ଶତ୍ରୁପକ୍ଷେ ପରଭୂତି (ପରାଭବ); ଅତଏବ ହିତାହିତରେ ଶ୍ଳେଷ ଦ୍ୱାରା ତୁଲ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ହେଲା ।

ଅନ୍ୟତୁଲ୍ୟଯୋଗିତା ଗୁଣୋତ୍କୃଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ସହିତରେ ତୁଲ୍ୟତା କଥନକୁ— ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଧର୍ମରାଜ ଓ ବରୁଣ ଏବଂ ଶ୍ରୀଦ ଓ ଶକ୍ର ।

ଅତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଲୋକପାଳଙ୍କ ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ରାଜାଙ୍କର ତୁଲ୍ୟ ଯୋଗିତା କଥନ ହେଲା ।

ଦୀପକାଲଂକାର—ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଦୁହିଙ୍କର ଏକଧର୍ମ କଥନକୁ — ଯଥା,

ମଦରେ କରି କଳଭ ଓ ପ୍ରତାପରେ ରାଜା ଶୋଭା ପାଆନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଉଭୟନିଷ୍ଠ ଶୋଭାରୂପ ଧର୍ମ ଏକତ୍ର କଥିତ ହେଲା ।

ପ୍ରତିବସ୍ତୂପମାଲଂ—ଦୁଇ ବାକ୍ୟରେ ଯେବେ ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଧର୍ମ ଥାଏ—ଯଥା,

ତାପଦ୍ୱାରା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ଶୋଭିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଗୁଣଦ୍ୱାରା ଶୂରବ୍ୟକ୍ତି ଏକା ଶୋଭିତ ହୁଏ ।

ଅତ୍ର ଦୁଇବାକ୍ୟରେ ବସ୍ତୁପ୍ରତି ବସ୍ତୁଘଟିତ ଉପମାଦ୍ୱାରା ଶୋଭାରୂପ ସାମାନ୍ୟ ଧର୍ମର କଥନ ହେଲା ।

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାଲଂ—ବସ୍ତୁ ପ୍ରତିବସ୍ତୁ ଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କ ପରି କୀର୍ତ୍ତିମନ୍ତ କେହି ନାହାନ୍ତି ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି କାନ୍ତିମନ୍ତ କେହି ନାହିଁ । ଅତ୍ର କୀର୍ତ୍ତି ବସ୍ତୁସ୍ଥାନ, କାନ୍ତି ପ୍ରତିବସ୍ତୁସ୍ଥାନ ।

ନିଦର୍ଶନାଲଂ—ସମାନ ବାକ୍ୟଦ୍ୱୟର ଐକ୍ୟାରୋପକୁ—ଯଥା,

ତାହାର ଯେ ସୌମ୍ୟତା (ସାଧୁତା) ସେହି କେବଳ ପୂର୍ଣ୍ଣେନ୍ଦୁର ଅକଳଂକତା ।

ଅଥବା ଦୁର୍ଜନର ଯେ ସେବା ସେହି କେବଳ ମୃତ୍ୟୁ ।

ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ନିଦର୍ଶନାଳଂ—କୌଣସିମାନଙ୍କ ମତରେ ପଦାର୍ଥ ଦୁହିଙ୍କର ଏକତ୍ୱାରୋପକୁ—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ନେତ୍ର ଯୁଗଳ ନୀଳପଦ୍ମ ଲୀଳାକୁ ଧାରଣ କରିଅଛି ।
ଅତ୍ର ନେତ୍ର ଓ ପଦ୍ମ ଏ ଦୁଇ ପଦାର୍ଥର ଐକ୍ୟାରୋପ ହେଲା ।

ଅପର ନିଦର୍ଶନାଳଂ—କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ସଦସତ୍ ଅର୍ଥ ଦୁହିଙ୍କର ବୋଧନକୁ—ଯଥା,

ରାଜବିରୋଧୀ ନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ ତମଃ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ଯେ ରାଜ ବିରୋଧୀ ହେବ ସେ ମୋ ପରି କ୍ଷୟକୁ ଲଭିବ, ତମ ଏହା କହି ନିଦର୍ଶନାସ୍ୱରୂପ ହେଲା ।

ବ୍ୟତିରେକାଳଂ—ଉପମେୟର ବିଶେଷ କଥନକୁ—ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ ! ଆପଣଙ୍କ କର ଏବଂ କଳ୍ପତରୁ ପଲ୍ଲବ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଏତିକ ବ୍ୟତିରେକ (ଭେଦ) ଅଛି; ଯେହେତୁ କଳ୍ପତରୁ ପଲ୍ଲବ କର୍ଣ୍ଣକୁ ଭୂଷିତ କରେ; ଆପଣଙ୍କ କର କର୍ଣ୍ଣ (କର୍ଣ୍ଣଦାତା) କୁ ତିରସ୍କୃତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କଳ୍ପତରୁ ପଲ୍ଲବ ଉପମାନ, କର ଉପମେୟ, ଅତଏବ କରର ଉତ୍କର୍ଷ କୁହାଗଲା ।

ସହୋକ୍ତ୍ୟଳଂ—ସହଯୋଗ କଥନ ଯେବେ ଜନରଞ୍ଜନ ହୁଏ —ଯଥା,

ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ସହିତରେ ଆପଣଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତି ଦିଗନ୍ତକୁ ଗତ ହେଲା ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଏହି—କୀର୍ତ୍ତି ଦିଗନ୍ତବ୍ୟାପିନୀ ହେଲା ଓ ଶତ୍ରୁମାନେ ଦିଗନ୍ତକୁ ପଳାୟନ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଏହି ଏକ ଉକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଜନମନୋହର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶହେଲା; କିନ୍ତୁ ପୁତ୍ର ସହିତରେ ପିତା ଉପଗତ ହେଲା,ଏହି ସହୋକ୍ତି ଜନରଞ୍ଜନ-ନୁହେ ।

ବିନୋକ୍ତ୍ୟଳଂ—କିଛି ବ୍ୟତିରେକରେ ଯେବେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପଦାର୍ଥ ହୀନରୂପରେ କୁହାଯାଏ—ଯଥା,

ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଶଂସଣୀୟ ପଦାର୍ଥ, କିନ୍ତୁ ବିନୟସମ୍ପତ୍ତି ବିନା ସଦୋଷ ଅଟେ ।

ଅତ୍ର ବନସ୍ଥ ସମ୍ପତ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିଗଣରେ ବଦ୍ୟାନ ହୀନତା କଥିତ ହେଲା ।

ସମାସୋକ୍ତ୍ୟଳଂ—ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥରେ ଅପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥର ପ୍ରକାଶନକୁ—ଯଥା,

ଦେଖିବାହେଉ ଏହି ରକ୍ତଚନ୍ଦ୍ରମା, ଐନ୍ଦ୍ରୀମୁଖକୁ ଚୁମ୍ବିତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରମା, ଐନ୍ଦ୍ରୀ [ପ୍ରାଚୀଦିଗ], ଏହାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନରୁ ଚୁମ୍ବନଦ୍ୱାରା ଅପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ନାୟିକା ନାୟକ ରୂପ ଅର୍ଥ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହେଲା ।

ପରିକରାଳଂ—ବିଶେଷଣ ସାଭିପ୍ରାୟ ହେଲେ—ଯଥା,

ସୁଧାଂଶୁ କଳିତୋତ୍ତଂସ ଶିବ ଆପଣଙ୍କର ତାପକୁ ହରଣ କରନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର "ସୁଧାଂଶୁ କଳିତୋତ୍ତଂସ" ଏହି ବିଶେଷଣ ତାପ ହରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟର ସୂଚକ ହେବାରୁ ସାଭିପ୍ରାୟ ହେଲା ।

ପରିକରାଙ୍କୁରାଳଂ—ବିଶେଷଣ ସାଭିପ୍ରାୟ ହେଲେ—ଯଥା,

ଚତୁର୍ଭୁଜ ଦେବତା ଗୃହପୁରୁଷାର୍ଥ (ଧର୍ମାର୍ଥ କାମ ମୋକ୍ଷ) ମାନଙ୍କର ଦାତା ।

ଅତ୍ର ଭୁଜ ଚତୁଷ୍ଟୟ ଧାରଣ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଦାନାଭିପ୍ରାୟ ।

ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସାଳଂ—ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ଅପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥର କଥନକୁ—ଯଥା,

ଯେ ମେଘଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କରେ ସେ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୁଶଳ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି—ହୀନ ପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟ ନୁହେ ।

ଅତ୍ର "ହୀନପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟ ନୁହେ" ଏହି ପ୍ରସ୍ତୁତୋଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ "ଯେ ମେଘଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କରେ" ଏତଦ୍ରୂପ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ କଥନଦ୍ୱାରା "ହୀନପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟ ନୁହେ" ଏହି ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଲଭହେଲା ।

ପ୍ରସ୍ତୁତାଙ୍କୁରାଳଂ—ପ୍ରସ୍ତୁତଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତର ପ୍ରକାଶନକୁ—ଯଥା,

ହେ ଭୃଙ୍ଗ ! ମାଳତୀ ଥାଉଁ ଥାଉଁ କଣ୍ଟକାବୃତ୍ତ କେତକୀରେ କି ପ୍ରୟୋଜନ ?

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି—ସ୍ୱନାସ୍ତିକା ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଅମଙ୍ଗଳକାରିଣୀ ପରନାସ୍ତିକାରେ କି ପ୍ରୟୋଜନ?

ଅତ୍ର ସ୍ୱନାସ୍ତିକା ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତୋଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ "ହେ ଭୃଙ୍ଗ" ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତ କଥନଦ୍ୱାରା ଫଳତଃ ସ୍ୱନାସ୍ତିକା ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଲଭହେଲା ।

ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତ୍ୟଲଂ—ଗମ୍ୟାର୍ଥ ଯେବେ ବଚନ ଭଙ୍ଗୀଦ୍ୱାରା କଥିତ ହୁଏ—ଯଥା,

ଯେଉଁ ରାଜା ଶତ୍ରୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସିନ୍ଦୂର ବିନ୍ଦୁ ଧାରଣରେ ବିରୋଧୀ ହେଲେ, ସେହି ରାଜା ଏକା ଧନ୍ୟ ।

ଅତ୍ର ଶତ୍ରୁ ନାଶକରିବାର ଗମ୍ୟାର୍ଥ ବଚନ ଭଙ୍ଗୀଦ୍ୱାରା କଥିତ ହେଲା ।

ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଂକାର

ନିନ୍ଦାସ୍ତୁତି ଏହିଦୁହିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ତୁତିନିନ୍ଦା ଦୁହିଙ୍କର କଥନକୁ ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଂକାର ବୋଲି ।

ନିନ୍ଦାସ୍ତୁତ୍ୟଲଂ – ଯଥା,

ହେ ସ୍ୱର୍ଗଙ୍ଗେ, ଆପଣ ପାପୀମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ନେଉଅଛ ଏ କି ବିବେକ ?

ଅତ୍ର ନିନ୍ଦାକଥନଦ୍ୱାରା ପତିତପାବନୀରୂପ ସ୍ତୁତି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ।

ସ୍ତୁତିନିନ୍ଦାଲଂ—ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କର ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧି, ପର୍ବତ ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ ବୋଇଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅତ୍ର ଏହି ସ୍ତୁତିଦ୍ୱାରା ମୋଟାବୁଦ୍ଧ୍ୟା ହେବାର ଜଣାଯାଏ ।

ବ୍ୟାଜନିନ୍ଦାଲଂ—ନିନ୍ଦାଦ୍ୱାରା ନିନ୍ଦାର ପ୍ରକାଶନକୁ—ଯଥା,

ହେ ବିଧାତଃ, ପୂର୍ବରେ ଆପଣଙ୍କର ଏକଶିରକୁ ଯେ ଛେଦନ କଲେ ସେ ନିନ୍ଦ୍ୟ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଏହି ଗୁରୁଶିରକୁ ଛେଦନ କରିଥିଲେ ନିନ୍ଦ୍ୟ ହୋଇ ନଥାନ୍ତେ ।

ଅତ୍ର ହରନିନ୍ଦାଦ୍ୱାରା ବିଷମ ସଂସାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କର ନିନ୍ଦା ହେଲା; କାରଣ ସମଗ୍ର ଶିର ଛେଦନ କରିଥିଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏପରି ବିଷମ ସଂସାର ଯାତନା ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ ।

ଆକ୍ଷେପାଳଂକାର—ସ୍ୱକୀୟ ଉକ୍ତିର ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷେଧକୁ —ଯଥା,

ହେ ଚନ୍ଦ୍ର ! ଆପଣ ସ୍ୱରୂପକୁ ଦେଖାଅ ନୋଚେତ୍ ପ୍ରିୟାମୁଖ ତ ଅଛି, ଆପଣଙ୍କ ରୂପ ଦେଖିବାର ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ ।

ଅତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ନିନ୍ଦାର ଆକ୍ଷେପ ହେଲା ।

ବିରୋଧାଭାସାଳଂ—ବିରୋଧର ଆଭାସକୁ—ଯଥା,

ବିସର୍ଜଇ ଯେ ବଡ଼ ଆନନ୍ଦରେ ଜୀବନ ।
ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ରକୁ ଭକ୍ଷିବା ଇଚ୍ଛାକଲେ ବିଯୋଗୀ ହୋଇଥିବା ଜନ । ବୈ:ଶ

ଅତ୍ର ଜୀବନ ଶବ୍ଦ ଜଳବାଚକ ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର ଶବ୍ଦ ବିଷବାଚକ ହେଲେ ବିରୋଧର ପରିହାର ହେବ ।

ବିଭାବନାଳଂ— କାରଣ ବ୍ୟତିରେକରେ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ – ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଚରଣ, ଲକ୍ଷାରସ ବ୍ୟତିରେକରେ ରକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ଲକ୍ଷାରସ କାରଣ ବ୍ୟତିରେକରେ ରକ୍ତିମାକାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ।

୨ୟ। ବିଭାବନାଳଂ—ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେତୁଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ—ଯଥା,

କନ୍ଦର୍ପ, ଅତୀକ୍ଷ୍ଣ ଓ ଅକଠିନ ଅସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଜଗତକୁ ଜିଣୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ଅସ୍ତ୍ର ହେତୁରୂପରେ ଅଛି କିନ୍ତୁ ତାହାର ତୀକ୍ଷ୍ଣତାଦି ଧର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ନାହିଁ ।

୩ୟ। ବିଭାବନାଳଂ—ପ୍ରତିବନ୍ଧକଯୁକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ରାଜନ୍ ! ଆପଣଙ୍କ ଅସି-ଭୁଜଙ୍ଗମ ନରେନ୍ଦ୍ର ମାନଙ୍କୁ ଦଂଶନ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ନରେନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦର ଅପର ଅର୍ଥ ବ୍ୟାଳଗ୍ରାହୀ, ତାକୁ ଭୁଜଙ୍ଗମ ଦଂଶନ କରିବା ବିଷୟରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକତା ଅଛି, ତଥାପି ନରେନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ରାଜାବାଚକ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି କଲା ।

୪ର୍ଥୀ ବିଭାବନାଳଂ—ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ଶଙ୍ଖରୁ ବୀଣାଧ୍ୱନି ଉଦ୍ଭବ ହେଲା ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି—କଣ୍ଠଧ୍ୱନି ବୀଣାଧ୍ୱନିସଦୃଶ ହୋଇଅଛି । ଅତ ଶଙ୍ଖ, ବୀଣାଧ୍ୱନି ଉତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ ନୁହେ ।

୫ମୀ ବିଭାବନାଳଂ—ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ହେ ଚନ୍ଦ୍ର, ଶୀତାଂଶୁକିରଣମାନେ ମୋତେ ସନ୍ତପ୍ତ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଶୀତାଂଶୁକିରଣ ତାପଜନକ ନୁହେ, କିନ୍ତୁ ଅତ ବିରହୀର ତାପ-ଜନକ ହୋଇ ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ କଲା ।

୬ଷ୍ଠୀ ବିଭାବନାଳଂ—କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଯେବେ କାରଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ —ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍ ଆପଣଙ୍କ କରକଳ୍ପଦ୍ରୁମରୁ ଯଶସମୁଦ୍ର ଜାତ ହେଲା । ସମୁଦ୍ରରୁ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ ଜାତହୁଏ, ଅତ କଳ୍ପଦ୍ରୁମରୂପକାର୍ଯ୍ୟରୁ ସମୁଦ୍ରରୂପ କାରଣ ଜାତ ହେଲା ।

ବିଶେଷୋକ୍ତ୍ୟଳଂ—ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାରଣ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁତ୍ପତ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ସ୍ମରଦୀପ ଜଳିଲେ ମଧ୍ୟ ହୃଦୟରୁ ସ୍ନେହ କ୍ଷୟ ନୋହିଲା ।

ଅତ ଦୀପଜ୍ୱଳନରୂପ କାରଣ ଥାଇ, ସ୍ନେହକ୍ଷୟରୂପ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ।

ଅସମ୍ଭବାଳଂ—ଅର୍ଥନିଷ୍ପତ୍ତିର ଅସମ୍ଭାବିତତ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ଗୋପଶିଶୁ ଶୈଳୋତ୍ପାଟନ କରିବେ ଏହା କିଏ ଜାଣିଥିଲା !
ଅତ ଶିଶୁଦ୍ୱାରା ଶୈଳୋତ୍ପାଟନ ଅସମ୍ଭବ ।

ଅସଙ୍ଗତ୍ୟଳଂ—କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ହେତୁ, ଦୁହିଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧ, ଭିନ୍ନଦେଶା-ବସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ଜଳଧରମାନେ ବିଷ * ପାନ କଲେ, ପଥିକାଙ୍ଗନା ମାନେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହେଲେ ।

ଯେ ବିଷ ପାନକଲା ସେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହେବାର ଉଚିତ, ଅତ ତାହା ନ ହେବାରୁ ଅସଙ୍ଗତ ହେଲା ।

* ଗରଳ, ଜଳ

ବିଷମାଳଂ—ଅନନୁରୂପ ପଦାର୍ଥ ଦୁହିଙ୍କର ଘଟନା ଯେଉଁଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ— ଯଥା,

ଶିରୀଷ କୋମଳ ସୀତାଙ୍କ ଚରଣ ତଳ କେଉଁଠାରେ, ଅତ୍ତକଠିନ ଦୁର୍ଗମବନ ପ୍ରଦେଶ କେଉଁଠାରେ ?

ଅତ୍ର କୋମଳ କଠିନ ଏଦୁହିଙ୍କର ଅନନୁରୂପତା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା ।
୨ୟ ବିଷମାଳଂ—ଭିନ୍ନରୂପ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କର ଶ୍ୟାମା କୃପାଣିକା [ଖଡ୍ଗ] ଧବଳ କୀର୍ତ୍ତିକ ଜାତକରୁଅଛି ।

୩ୟ ବିଷମାଳଂ—ଇଷ୍ଟାର୍ଥ ଉଦ୍ୟମରୁ ଅନିଷ୍ଟାର୍ଥପ୍ରାପ୍ତିକି—ଯଥା,

ଭକ୍ଷଦ୍ରବ୍ୟ ପାଇବା ଇଚ୍ଛାରେ ମୂଷିକ ସର୍ପପେଟିକୁ ଦଂଶନ କରିବାରୁ ସର୍ପଦ୍ୱାରା ଭକ୍ଷିତ ହେଲା ।

ସମାଳଂ—ଦୁଇ ଅନୁରୂପ ପଦାର୍ଥର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ— ଯଥା,

ଗଙ୍ଗା ମହାଦେବଙ୍କ ମସ୍ତକକୁ ଆପଣାର ଅନୁରୂପ ସ୍ଥାନ କରି ପାଇ ଅଛନ୍ତି ।

୨ୟ ସମାଳଂ—କାରଣ ସହିତରେ କାର୍ଯ୍ୟର ସମାନ ରୂପତାକୁ —ଯଥା,

ହେ ଲକ୍ଷ୍ମି ! ଆପଣ ଜଳରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବାରୁ ନୀଚଗାମୀ ହୋଇଅଛ, ଏହା ଆପଣଙ୍କର ଉଚିତ ।

ଅତ୍ର କାରଣ ଜଳ ନୀଚଗାମୀ ହେବାରୁ, କାର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନୀଚ [ନୀଚଲୋକ] ଗାମୀ ହେବାର ସମାନ ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା ।

୩ୟ ସମାଳଂ—ଯେଉଁ ଅର୍ଥର ଉଦ୍ୟମ ହୋଇଥାଏ ସେ ଯେବେ ଅନିଷ୍ଟ ବ୍ୟତିରେକରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ—ଯଥା,

ହେ ମିତ୍ର, ଆପଣ ଯାହା ବାରଣାର୍ଥୀ ହୋଇଥିଲ ତୁମ୍ଭର ବାରଣ ଲାଭଟି ଯୁକ୍ତ ହେଲା ।

ଅତ୍ର ଏ ନିବାରଣଦ୍ୱାରା ଶ୍ଳେଷ ବଳରୁ ହସ୍ତିପ୍ରାପ୍ତି ହେବାର ସୂଚିତ ହେଲା ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି— ଶଙ୍କଦ୍ୱାର ବଳମ୍ବିକାର୍ଯ୍ୟସାଧକ ହୁଏ ।

ବିଚିତ୍ରାଳଂ—ଫଳେଚ୍ଛାଦ୍ୱାରା ବିପରୀତ ପ୍ରଯନ୍ନକୁ—ଯଥା,

ସଜ୍ଜନମାନେ ଉନ୍ନତିକି ଲଭିବା ପାଇଁ ନମ୍ର ହୁଅନ୍ତି ।

ଅଧିକାଳଂ—ପୃଥୁଳାଧାରରୁ ଆଧେୟର ଆଧିକ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ —ଯଥା,

ଯେଉଁ ମହାଜଳନିଧିରେ ଅନେକ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମାନେ ବର୍ତ୍ତିଅଛନ୍ତି ତହିଁରେ ଆପଣଙ୍କ ଗୁଣମାନେ ସମ୍ଭବୁ ନାହାନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଜଳ ଆଧାର, ଗୁଣ ଆଧେୟ ।

ଅଲ୍ପାଳଂ—ଆଧେୟର ସୂକ୍ଷ୍ମତ୍ୱ ହେତୁରୁ ଆଧାରର ସୂକ୍ଷ୍ମତା ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ମଣିଖଚିତ ମୁଦ୍ରିକା ବିରହିଣୀ କରରେ ଜପମାଳିକା ପରି ହୋଇଅଛି ।

ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଳଂ—ପରସ୍ପର ଉପକାର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ତ୍ରିଯାମା ଶଶୀଦ୍ୱାରା ଶୋଭିତ, ଶଶୀ ତ୍ରିଯାମା ଦ୍ୱାରା ଶୋଭିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।

ବିଶେଷାଳଂ—ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଧାର ବ୍ୟତିରେକେ ଆଧେୟର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅସ୍ତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ତାଙ୍କ କିରଣମାନେ ଦୀପରେ ରହି, ଅନ୍ଧକାରକୁ ହରଣ କରୁ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଧାର ।

୨ୟ ବିଶେଷାଳଂ—ଏକ ପଦାର୍ଥକୁ ଯେବେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ହୁଏ—ଯଥା,

ଶ୍ରୀହରି ନନ୍ଦସୁତ ମୋହୋର ଅନ୍ତରେ, ବାହ୍ୟରେ, ଅଗ୍ରରେ, ପୃଷ୍ଠରେ, ସର୍ବ ଦେଶରେ ଦୃଶ୍ୟ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

୩ୟ ବିଶେଷାଳଂ—କିଞ୍ଚିତ୍ ଆରମ୍ଭରୁ ଅଶକ୍ୟ ପଦାର୍ଥାନ୍ତର ଲାଭକୁ—ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କୁ ଦେଖିବାରୁ ମୁଁ କଳ୍ପବୃକ୍ଷକୁ ଦେଖିଲି ।

ବ୍ୟାଘାତାଳଂ—ଯାହାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ନ ହୁଏ ତାହାଦ୍ୱାରା ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ—ଯଥା,

ଯେଉଁ କୁସୁମଦ୍ୱାରା ଜଗତ୍ ପ୍ରୀତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କାହାର ପୀଡ଼ା ନ ହୁଏ, ସେହି କୁସୁମଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପ, ବିରହୀଙ୍କ ପୀଡ଼ିତ କରୁଅଛି ।

୨ ୟ ବ୍ୟାଘାତାଳଂ—ସୁକରତା ନିମିତ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କ୍ରିୟା ଯେବେ କାର୍ଯ୍ୟବିରୋଧିନୀ ହୁଏ—ଯଥା,

ରାଜା ପୁତ୍ରଙ୍କୁ କହିଲେ, ଆମ୍ଭେ ବିଦେଶକୁ ଯାଉଅଛୁଁ, ତୁମ୍ଭେ ବାଳକ ଅଟ, ଗୃହରେ ଥାଅ । ପୁତ୍ର କହିଲେ ବାଳକ ବୋଲି ଯେବେ ଜାଣୁଅଛ, ତେବେ ତ୍ୟାଗ କରିଯିବାର ବିଧେୟ ନୁହେ ।

କାରଣମାଳାଳଂ—କାରଣମାନେ ଯଥାପୂର୍ବରେ ଥିଲେ—ଯଥା,

ନ୍ୟାୟ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୀ, ଶ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ତ୍ୟାଗ, ତ୍ୟାଗ ଦ୍ୱାରା ଯଶ ହୁଏ ।

୨ ୟ କାରଣମାଳାଳଂ—କାରଣମାନେ, ଉତ୍ତରରେ ଥିଲେ—ଯଥା,

ନରକ, ପାପରୁ ପାପ, ଦାରିଦ୍ର୍ୟରୁ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଅପ୍ରଦାନରୁ ହୁଏ ।

ଏକାବଳୀ ଅଳଂ—ପୂର୍ବରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇ ପଶ୍ଚାତ୍ ତ୍ୟକ୍ତ ହେବା ଅର୍ଥଶ୍ରେଣୀକୁ—ଯଥା,

ନେତ୍ରଦ୍ୱୟ କର୍ଣ୍ଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଶାଳ ହୋଇଅଛି, କର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟ, ବାହୁମୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୋଳିତ ହେଉଅଛନ୍ତି; ଦୋ ସ୍ତମ୍ଭଦ୍ୱୟ ଜାନୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବାୟମାନ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି; ଜାନୁଦ୍ୱୟ ରତ୍ନଦର୍ପଣ ପରି ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।

ମାଳାଦୀପକାଳଂ—ଏକାବଳୀ ଓ ଦୀପକ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଯୋଗକୁ—ଯଥା,

ହେ କୃଷ୍ଣ ! ଧର୍ମ ସାଧୁମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥିତ କଲା, ସେହି ହୃଦୟ ତୁମ୍ଭଠାରେ ରହିଲା ।

ସାରାଳଂକାର—ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉତ୍କର୍ଷକୁ—ଯଥା.

ମଧୁ ମଧୁର, ତଦପେକ୍ଷା ପୀୟୂଷ, ତଦପେକ୍ଷା କବିବଚନ ମଧୁର; ଅଥବା *

ଯଥାସଂଖ୍ୟାଳଂ—କ୍ରମଦ୍ୱାରା କ୍ରମିକମାନଙ୍କର ଅନ୍ୱୟକୁ—ଯଥା,

ଶତ୍ରୁ, ମିତ୍ର, ବିପତ୍ତିକୁ ଜିତ, ରଞ୍ଜିତ ଭଗ୍ନ, କର ।

* ତୃଣାଲ୍ଲଘୁତର ସ୍ତୂଳ, ସ୍ତୂଳାଦପି ଚ ଯାଚକଃ
ବାୟୁନା କିଂ ନ ନୀତୋଽସୌ ମାମୟଂ ପ୍ରାର୍ଥୟେଦିତି ।

ଅସ୍ମ ଶତ୍ରୁକୁ ଅନ୍ତକର ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରମ

ପର୍ଯ୍ୟାୟାଳଂ—ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର କ୍ରମରେ ଯେବେ ଅନେକ ସଂଶ୍ରୟ ହୁଏ—ଯଥା,

କାମିନୀର ବଦନ ଶୋଭା ପଦ୍ମକୁ ଛାଡ଼ି ଚନ୍ଦ୍ରଠାକୁ ଗଲା ।

ପରିବୃତ୍ତ୍ୟଳଂ – ନ୍ୟୂନ ଓ ଅଧିକ ଏଦୁଇଙ୍କର ପରସ୍ପର ବିନିମୟକୁ ଯଥା,

ଏ ରାଜା, ଏକଶରକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଶତ୍ରୁସ୍ତ୍ରୀର କଟାକ୍ଷମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ଏଦ୍ୱାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶତ୍ରୁସମ୍ପତ୍ତି ମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ଅର୍ଥ ଅଳ୍ପ ତ୍ୟାଗ କରି ବହୁତ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ପରିସଂଖ୍ୟାଳଂ—ଏକଠାରେ ନିଷେଧ କରି, ଅନ୍ୟଠାରେ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ସ୍ଥାପନ, ତାକୁ—ଯଥା,

ପ୍ରଦୀପମାନଙ୍କରୁ ସ୍ନେହ କ୍ଷୟ ହେଲା, ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଅନ୍ତଃକରଣରୁ କ୍ଷୟ ହେଲା ନାହିଁ ।

ବିକଳ୍ପାଳଂ—ସମାନ ବଳ ଦୁଇଙ୍କର ବିରୋଧକୁ—ଯଥା,

ପ୍ରତିପକ୍ଷମାନେ ତତ୍କାଳରେ ଚାପ କିବା ଶିରକୁ ନମ୍ର କରନ୍ତୁ ।

ଏଦ୍ୱାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି—ଯେବେ ଚାପ ନମ୍ର କରିବେ ତେବେ ଶିର ନମ୍ର ନ କରନ୍ତୁ; ଶିର ନମ୍ର କଲେ ଚାପ ନମ୍ର ନ କରନ୍ତୁ

ସମୁଚ୍ଚୟାଳଂ—ଏକକାଳପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅନେକ କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର କଥନକୁ—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ଶତ୍ରୁମାନେ ପ୍ରଥମରେ ଦର୍ଶନକୁ ଦେଉନାହାନ୍ତି, ପଶ୍ଚାତ୍ ଦର୍ଶନକୁ ଦେଉଅଛନ୍ତି, ପୁନଶ୍ଚ ପଳାୟନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅର୍ଥ ଦେଉନାହାନ୍ତି, ଦେଉଅଛନ୍ତି, କରୁଅଛନ୍ତି ଏହି କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର ଏକକାଳୀନ କଥନ ହେଲା ।

ସମାଧି ଅଳଂ କାରଣାନ୍ତର ସନ୍ନିଧାନରୁ ଯେବେ କାର୍ଯ୍ୟର ସୁକରତା ହୁଏ—ଯଥା,

କୁଳଟା ଉତ୍କଣ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲା, ଭାନୁମାନ୍ (ସୂର୍ଯ୍ୟ) ଅସ୍ତକୁ ଗତ ହେଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟନୀକାଳଂ—ବଳବନ୍ତ ଶତ୍ରୁକୁ ଜିଣି ନ ପାରି ତଦୀୟ ସହାୟଠାରେ ପରାକ୍ରମ ଦେଖାଇବାକୁ—ଯଥା,

ଜୟକାରୀ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟର ଅନୁଗତ କର୍ଣ୍ଣଦୁଇଙ୍କୁ ଉତ୍ପଳଦ୍ୱୟ ଅଧଃକୃତ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଉତ୍ପଳ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟକୁ ଜିଣିନପାରି ତାହାର ଅନୁଗତ କର୍ଣ୍ଣ ଦୁହିଙ୍କ ଉପରେ ରହି ଅଧଃକୃତ କଲା ।

କାବ୍ୟାର୍ଥାପତ୍ତ୍ୟଳଂ—କୈମୁତିକ * ନ୍ୟାୟରେ ଯେବେ ଅର୍ଥ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ—ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ମୁଖ ଯେବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇନ୍ଦୁଙ୍କୁ ଜିଣିଲା ତେବେ ପଦ୍ମକୁ ଜିଣିବାର କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ?

କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗାଳଂ—ସମର୍ଥନୀୟ ଅର୍ଥର ସମର୍ଥନକୁ—ଯଥା,

ମୋ ଚିତ୍ତରେ ତ୍ରିଲୋଚନ ଅଛନ୍ତି; ଅତଏବ ହେ କନ୍ଦର୍ପ ତୁ ଜିତ ହେଲୁ ।

ଅତ୍ର ତ୍ରିଲୋଚନ ପଦ, କନ୍ଦର୍ପ ଜୟର ଜ୍ଞାପକ ହୋଇ ଅର୍ଥ ସମର୍ଥନ କଲା ।

ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସାଳଂ—ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷ ଦୁହିଙ୍କର ଉକ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ହନୁମାନ୍ ଅବଧିକୁ ତରିଲେ, ଅତଏବ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଦୁସ୍ତର କି ?

ଅତ୍ର ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଦୁସ୍ତର କି ? ଏ ସାମାନ୍ୟ ଉକ୍ତି, ହନୁମାନ ଅବ୍‌ଧିକୁ ତରିଲେ ଏ ବିଶେଷୋକ୍ତି ।

୨ ୟ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସାଳଂ—ଗୁଣବନ୍ତ ସଂସର୍ଗରୁ ଅଳ୍ପବ୍ୟକ୍ତିର ଗୌରବପ୍ରାପ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ପୁଷ୍ପମାଳା ସଂସର୍ଗରୁ ସୂତ୍ର ଶିରରେ ଧୃତ ହେଲା ।

ବିକସ୍ୱରାଳଂ—ଯେଉଁଠାରେ ବିଶେଷ କଥନାନନ୍ତର ସାମାନ୍ୟ କଥନ ହୋଇ, ତତ୍ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ପୁନର୍ବିଶେଷ କଥନ ହୁଏ—ଯଥା,

ନେପାଳ ରାଜା ଜିତ ନୋହିଲେ, ମହଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ, ଯଥା ସମୁଦ୍ରମାନେ ।

* ଯତ୍ର ମୂଷିକୈର୍ଦ୍ଦଣ୍ଡୋ ଭକ୍ଷିତେ ତତ୍ର ପୂପଭକ୍ଷଣେ କିମାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମରେ ଜଳ ନୋହିବାର ବିଶେଷ, ମହଦ୍ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଜଳ ନୋହିବାର ସାମାନ୍ୟ, ସମୁଦ୍ର ଉଦାହରଣ ପୁନର୍ବିଶେଷ କଥନ ହେଲା ।

ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଅଳଂ—ଉତ୍କର୍ଷର ଅହେତୁରେ ତଦ୍ଧେତୁତ୍ୱ କଳ୍ପନାକୁ—ଯଥା,

କେଶମାନେ, କଳିନ୍ଦଜା ତୀର ତମାଳ ସ୍ତୋମ ପରି ମେଚକ (କଳା) ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର କଳିନ୍ଦଜାଦି ବିଶେଷଣ, କାଳିମାଉତ୍କର୍ଷର ଅହେତୁ, ତହିଁରେ ସେହି କାଳିମାର ଉତ୍କର୍ଷ ହେତୁତ୍ୱ କଳ୍ପନା, କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ମାତ୍ର । ଏବଂଚ କଳିନ୍ଦଜାଦି ବିଶେଷଣରେ କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଏହିକି କଳିନ୍ଦଜା (ଯମୁନା) ସ୍ୱଭାବନୀଳ, ତାଙ୍କ ତୀର ତମାଳ ହୋଇବାରୁ ଅତି ନୀଳତାର ଦ୍ୟୋତକ, ତହିଁରେ ସ୍ତୋମ ଶବ୍ଦ ତତୋଽଧିକ ଦ୍ୟୋତକ ।

ସମ୍ଭାବନାଳଂ—ଅନ୍ୟର ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଏପରି ହେଲେ ଏପରି ହୁଅନ୍ତା; ଏତାଦୃଶ ତର୍କଣାକୁ—ଯଥା,

ଯେବେ ଶେଷଦେବ ବକ୍ତା ହୁଅନ୍ତେ ତେବେ ଆପଣଙ୍କ ଗୁଣମାନେ କୁହାଯାନ୍ତେ । ଯଥା ବା ଯେବେ ମୁଁ, ବିଧାତା ହୋଇଥାନ୍ତି, ତେବେ କସ୍ତୂରି ମୃଗନାଭିରେ କସ୍ତୂରି ନ ରଖି ଖଳଜିହ୍ୱାରେ ରଖିଥାନ୍ତି ଯେ ଲୋକମାନେ ତା ଜିହ୍ୱାକୁ ଛେଦନ କରି, କସ୍ତୂରି ଆଣୁଥାନ୍ତେ ।

ମିଥ୍ୟାଧ୍ୟବସିତାଳଂ—କିଛି ମିଥ୍ୟା ସିଦ୍ଧିନିମିତ୍ତ ମିଥ୍ୟାନ୍ତର କଳ୍ପନକୁ—ଯଥା,

ଏହାଙ୍କର ଅନ୍ଧକାର ସଦୃଶ କୀର୍ତ୍ତିକୁ ବନ୍ଧ୍ୟାଗର୍ଭ ସମ୍ଭୂତ ମୂକବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଅଷ୍ଟମ ସ୍ୱରଦ୍ୱାରା, କୂର୍ମସ୍ତ୍ରୀଦୁଗ୍ଧସମୁଦ୍ରତୀରରେ ଗାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଲଳିତାଳଂ—ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବାକ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

ଏକବ୍ୟକ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକବ୍ୟକ୍ତି କହୁଅଛି—

ନୀର ଗତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ସେତୁ ବନ୍ଧନ କରୁଅଛି; ଅତ୍ର ଯୌବନ ଗଲା ଉତ୍ତାରୁ ବିବାହ ହେଉଅଛି; ଏପରି ବାକ୍ୟ ନ କହି ତାହାର ପ୍ରତିବିମ୍ବରୂପରେ ଏହି ବାକ୍ୟାନ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣନ କଲା ।

ପ୍ରହର୍ଷଣାଳଂ—ଉପାୟସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରଯତ୍ନରୁ ସାକ୍ଷାତ ଫଳ ଲାଭକୁ —ଯଥା,

ନିଧିପ୍ରାପ୍ତ ନିମିତ୍ତ ଅଞ୍ଜନୌଷଧି ଖୋଳିବା ସ୍ଥାନରେ ନିଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ।

ବିଷାଦାଳଂ—ଇଷ୍ଟାର୍ଥରୁ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥ ସଂପ୍ରାପ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ଦୀପ ଉଦ୍ଧୀପ୍ତକର ବୋଲିବା ସମୟରେ ଦୀପ ନିର୍ବାପିତ ହେଲା ।

ଉଲ୍ଲାସାଳଂ—ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଗୁଣ ଦୋଷଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ଗୁଣଦୋଷ କଥନକୁ—ଯଥା,

ସାଧ୍ୱୀସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ନାନକଲେ ମୁଁ ପବିତ୍ର ହେବି ବୋଲି ଜାହ୍ନବୀ ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅବଜ୍ଞାଳଂକାର

ଗୁଣଦୋଷଦ୍ୱାରା ଗୁଣଦୋଷ ନହେବାକୁ ଅବଜ୍ଞାଳଂକାର ବୋଲି ।

ଗୁଣରେ ଗୁଣାଭାବ—ଯଥା,

ଘଟ ସମୁଦ୍ରକୁ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପଜଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ।

ଦୋଷରେ ଦୋଷାଭାବ ଯଥା,

ଚନ୍ଦ୍ରମାନେ ଯେବେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଗଲେ ତେବେ ଅମୃତ-ବାଧିତଙ୍କର କି ହାନି ? ।

ଅନୁଜ୍ଞାଳଂ—ଗୁଣଦର୍ଶନରୁ ପ୍ରାର୍ଥନାକୁ—ଯଥା,

ହେ ହନୁମନ୍, ଯାହା ଆପଣ ଉପକାର କଲି ତାହା ମୋହର-ଠାରେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହେଉ । ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁପକାରାର୍ଥୀ ନର, ବିପତ୍ତିକି ବାଞ୍ଛାକରେ; ଅର୍ଥାତ୍ ପରର ବିପତ୍ତି ନୋହିଲେ ପ୍ରତ୍ୟୁପକାର ଘଟି ନ ପାରେ ।

ଲେଶାଳଂକାର

ଦୋଷ ଗୁଣ ଦୁଇରେ ଗୁଣ ଦୋଷ କଳ୍ପନାକୁ ଲେଶାଳଂକାର ବୋଲି ।

ଦୋଷରେ ଗୁଣ—ଯଥା,

ହେ ଶୁକ, ଅଖିଳ ବିହଙ୍ଗମମାନେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଗୃହୀ ହେଲେ; ତୁ ଯାହା ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ିଲୁ ଏହା ତୋହର ମଧୁର ବଚନର ଫଳ ।

ଗୁଣରେ ଦୋଷ—ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ସର୍ବଦାତା ବୋଲି ବୁଧମାନେ ମିଥ୍ୟାରେ କହୁଅଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ଅରିମାନଙ୍କୁ ପୃଷ୍ଠ ନଦେଲ ଏବଂ ପର-ଯୋଷିତ୍‌ମାନଙ୍କୁ ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ନ ଦେଲ ।

ତଦ୍‌ଗୁଣାଳଂକାର—ସ୍ୱଗୁଣତ୍ୟାଗରୁ ଅନ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧଗୁଣ ଗ୍ରହଣକୁ—ଯଥା,

ନାସା ମୌକ୍ତିକ, ତୁମ୍ଭର ଅଧର କାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ପଦ୍ମରାଗମଣି ପରି ହୋଇଅଛି ।

ପୂର୍ବରୂପାଳଂ—ସ୍ୱଗୁଣତ୍ୟାଗାନନ୍ତର ପୁନଃ ସ୍ୱଗୁଣ ପ୍ରାପ୍ତିକୁ—ଯଥା,

ହରକଣ୍ଠକାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ଲିପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶେଷଦେବ ତୁମ୍ଭ ଯଶଦ୍ୱାରା ପୁନଃଶୁକ୍ଳ ହେଲେ ।

୨ୟ ପୂର୍ବରୂପାଳଂ—ବକ୍ରତଦ୍ରବ୍ୟର ପୂର୍ବାବସ୍ଥାଲାଭକୁ—ଯଥା,

ଦୀପ ନିର୍ବାପିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କାଞ୍ଚୀରତ୍ନଦ୍ୱାରା ମହତ୍ ପ୍ରକାଶ (ଆଲୋକ) ହେଲା ।

ଅତଦ୍‌ଗୁଣାଳଂ—ଅନ୍ୟସଂସର୍ଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁଣର ଅନଙ୍ଗୀକାରକୁ —ଯଥା,

ଚିରକାଳାନୁରାଗୀ ମୋ ଚିତ୍ତରେ ନିବସିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତୁ ରକ୍ତ * ହେଉନାହୁଁ ?

ଅନୁଗୁଣାଳଂ—ପରସନ୍ନିଧିରୁ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ସ୍ୱଗୁଣୋତ୍କର୍ଷକୁ—ଯଥା,

ନୀଳୋତ୍ପଳମାନେ, କଟାକ୍ଷଦ୍ୱାରା ଅତି ନୀଳ ହେଲେ ।

ମିଳିତାଳଂ—ସାଦୃଶ୍ୟ ହେତୁରୁ ଭେଦର ଅଦର୍ଶନକୁ—ଯଥା,

ସହଜାରୁଣ ଚରଣରେ ଲକ୍ଷାରସ ଦୃଷ୍ଟ ନୋହିଲା ।

ସାମାନ୍ୟାଳଂ—ସାଦୃଶ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଭେଦର ଅଦର୍ଶନକୁ—ଯଥା,

ପଦ୍ମାକର (ପୁଷ୍କରିଣୀ) ମଧ୍ୟଗତ ସ୍ତ୍ରୀ ମାନଙ୍କ ମୁଖ ଦୃଶ୍ୟ ନୋହିଲା ।

---

* ରକ୍ତ ଶବ୍ଦ ପକ୍ଷେ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ, ପକ୍ଷେ ସ୍ନେହଯୁକ୍ତ ।

ଉନ୍ମୀଳିତାଳଂ—ଭେଦସ୍ଫୁର୍ତ୍ତିକ—ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କ ଯଶରେ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ହିମାଦ୍ରି ମଗ୍ନ ହେବାରୁ ଜ୍ଞାତ ନୋହିଲା; କେବଳ ଶୀତ ଗୁଣରୁ ଜଣା ପଡ଼ିଲା ।

ବିଶେଷକାଳଂ—ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିକ—ଯଥା,

କାକଃ କୃଷ୍ଣ ପିକଃ କୃଷ୍ଣଃ
କୋଭେଦଃ ପିକ କାକୟୋଃ ।
ବସନ୍ତ କାଳେ ସଂପ୍ରାପ୍ତେ
କାକଃ କାକଃ ପିକଃ ପିକଃ ।

ଚିତ୍ରୋତ୍ତରାଳଂ—ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ଦୁହିଙ୍କର ଅଭେଦ ଉତ୍ତରକୁ—ଯଥା,

କା କାଳୀ କା ମଧୁରା କା ଶୀତଳବାହିନୀ ଗଙ୍ଗା
କଂ ସଂଜଘାନ କୃଷ୍ଣଃ କଂ ବଳବନ୍ତଂ ନବାଧତେ ଶୀତଃ ।

ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତ୍ୟଳଂ—ଜାତ୍ୟାଦିର ସ୍ୱଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ—ଯଥା,

କୁରଙ୍ଗମାନେ ଚଞ୍ଚଳନେତ୍ର ଓ ସ୍ତବ୍ଧକର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ଅଳଂ—ଅଦ୍ଭୁତ ଓ ଅତଥ୍ୟ ଓ ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ଔଦାର୍ଯ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ଅଳଂକାର ବୋଲି ।

ଶୌର୍ଯ୍ୟରେ ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ ! ଆପଣଙ୍କ ପ୍ରତାପାଗ୍ନିରେ ସମସ୍ତ ସମୁଦ୍ରମାନେ ଶୁଷ୍କ ହୋଇଥିଲେ, ପୁନଶ୍ଚ ଆପଣଙ୍କ ବୈରସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ନେତ୍ରଜଳଦ୍ୱାରା ପୂରିତ ହୋଇଗଲେ ।

ଦାନରେ ଯଥା.

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଦାତା ହେବାରୁ ଯାଚକମାନେ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ ହେଲେଣି ।

ନିରୁକ୍ତି ଅଳଂ—ଶବ୍ଦଯୋଗରୁ ନାମମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାର୍ଥକୁ କଳ୍ପନକୁ ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଇଦୃଶ ଚରିତଦ୍ୱାରା ଜାଣୁଅଛୁଁ ଯେ ଆପଣ ସତ୍ୟ ଦୋଷାକର ।

ଅତ୍ର ଦୋଷାକର ଶବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କହୁଁ କହୁଁ ଦୋଷର ସ୍ଥାନରୂପ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ହେତ୍ୱଲଂ—ହେତୁ ହେତୁମନ୍ତ ଦୁହିଙ୍କର ଐକ୍ୟକୁ—ଯଥା,

ବୈକୁଣ୍ଠ ପ୍ରଭୁଙ୍କର କଟାକ୍ଷମାନେ, ଭଦ୍ରଜନ ମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀବିଳାସ-ମାନେ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଇତି ଅଳଂକାର ନିରୂପଣନ୍ନାମ ଷଷ୍ଠଃ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଅଥ ଧ୍ୱନି

କାବ୍ୟ ଦୁଇପ୍ରକାର । ଧ୍ୱନି ଓ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ । ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବାଚ୍ୟାର୍ଥରୁ ଅଧିକ ଚମତ୍କାରୀ ହେଲେ, ଧ୍ୱନି ନାମକ ଉତ୍ତମକାବ୍ୟ ହୁଏ ।

ଏହି ଧ୍ୱନି ଦୁଇପ୍ରକାର; ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଓ ଅଭିଧାମୂଳ । ଅବିବକ୍ଷିତ ବାଚ୍ୟକୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ବୋଲିଯାଏ । [ଧ୍ୱନି] ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ହେବାରୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଅବିବକ୍ଷିତ (ଅନାଦୃତ) ହୁଏ ।

ବିବକ୍ଷିତାନ୍ୟପର ବାଚ୍ୟକୁ ଅଭିଧାମୂଳ ବୋଲିଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଙ୍ଗପର ହୋଇ ଆଦୃତ ହୁଏ । (ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ) ।

ଯଥା, ପ୍ରଦୀପ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶକରି, ଘଟାଦି ପଦାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ ।

ଅବିବକ୍ଷିତବାଚ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଧ୍ୱନି ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତବାଚ୍ୟ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟ ।

ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତବାଚ୍ୟ—ଯହିଁରେ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଉପଯୋଗକୁ ନପାଇ ଆପଣାର ବିଶେଷ ରୂପ ଅର୍ଥାନ୍ତରରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତାକୁ ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟ ବୋଲିଯାଏ । ଯଥା,

କଦଳୀ କଦଳୀ କରଭଃ କରଭଃ
କରିରାଜକରଃ କରିରାଜକରଃ ।
ଭୁବନ ତ୍ରିତୟେଽପି ବିଭର୍ତ୍ତି ତୁଳା
ମିଦମୂରୁଯୁଗଂ ନ ଚମୂରୁଦୃଶଃ । ୦ ।

ଅର୍ଥ—ଏହି ଚମ୍ପୂରୂପ୍ଧୃକ୍ ସ୍ତ୍ରୀର ଊରୁଯୁଗ, ଭୁବନତ୍ରୟରେ, କାହାର ସହିତରେ ସାମ୍ୟକୁ ଧାରଣ କରୁ ନାହିଁ ।

ଯଦ୍ୟପି କଦଳୀ ସହିତରେ ତୁଳନାକୁ ଲଭିବ ବୋଲିବ ସେ ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜଡ଼ତା (ଶୀତଳତା) ବିଶିଷ୍ଟ; କରଭଃ * ବୋଲିବ ସେ ହ୍ରସ୍ୱ ପରିମାଣବିଶିଷ୍ଟ; କରିରାଜକର ବୋଲିବ ସେ ତ କର୍କଶତାଦିଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ।

ଅତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ କଦଲ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ପୁନରୁକ୍ତ ଭୟରୁ, ସାମାନ୍ୟ କଦଳୀରୂପ ବାଚ୍ୟାର୍ଥରେ ବାଧିତ ହୋଇ, ଜାଡ୍ୟାଦି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ କଦଳୀ ରୂପାର୍ଥକୁ ବୋଧକଲା, ଜାଡ୍ୟାଦି ଗୁଣ ଏଠାରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ; ଏହିପରି କରିରାଜକର ପ୍ରଭୃତିରେ ଜାଣିବ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତବାଚ୍ୟ—ଯେ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ସର୍ବଥା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପରିଣତ ହୁଏ ତାକୁ—ଯଥା,

ନିଶ୍ୱାସାନ୍ଧଇବାଦର୍ଶ ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରମା ନ ପ୍ରକାଶତେ ।

ଅର୍ଥ—ନିଶ୍ୱାସ ଅନ୍ଧ ଦର୍ପଣ ପରି ଚନ୍ଦ୍ରମା ପ୍ରକାଶ ହେଉ ନାହାନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଅନ୍ଧଶବ୍ଦ, ନୟନହୀନ ରୂପାର୍ଥକୁ ନ ବୁଝାଇ ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ଅପ୍ରକାଶାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ବିବକ୍ଷିତାନ୍ୟପର ବାଚ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଅଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ।

ଅଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ବିଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ଜାତ ହେବାରୁ ତହିଁରେ କ୍ରମ † ଅବଶ୍ୟ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଉତ୍ପଳଶତପତ୍ରର ଏକକାଳୀନ ଭେଦ ପରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବାରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇ ନପାରେ । ଅତଏବ ରସଭାବାଦି ଏହାର କେବଳ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେବାରୁ ବିବରଣ କରା ନଗଲା ।

ଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ତିନି ପ୍ରକାର । ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ, ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଓ ଉଭୟଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ।

ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି ବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର, ଯଥା, ବସ୍ତୁରୂପ ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି, ଅଳଂକାରରୂପ ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି ।

* ମଣିବନ୍ଧାଦାକନିଷ୍ଠଂ କରସ୍ୟ କରଭୋବହିଃ ।

† ଏକ ଶବ୍ଦାର୍ଥର ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ଅପରାର୍ଥ ବୋଧନକୁ କ୍ରମ ବୋଲି ।

ବସ୍ତୁରୂପଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ —ଯଥା, ସ୍ୱସ୍ତ୍ୟଂଦୃଷ୍ଟା ।

ହେ ପଥିକ ! ବର୍ତ୍ତମାନ ଉନ୍ନତ ପୟୋଧର ହୋଇଅଛି, ଏବଂ ଗ୍ରାମ ପ୍ରସ୍ତରମୟ ହୋଇଅଛି; ଏଥିରେ ଆସ୍ତରଣବସ୍ତ ଦୁର୍ଲଭ; ଏହା ଜାଣି ତୁମ୍ଭର ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଥିଲେ ରହ ।

ଅତ୍ର ଉନ୍ନତ ପୟୋଧରାଦି, ଶବ୍ଦ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଉପଭୋଗ ରୂପ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ଅଳଂକାରରୂପଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ— ଯଥା,

ଦୁର୍ଗାଲଂଘିତ ବିଗ୍ରହୋ ମନସିଜଂ ସମ୍ମିଳୟଂ ସ୍ତେଜସା
ପ୍ରୋଦ୍ୟଦ୍ରାଜକଳୋ ଗୃହୀତ ଗରିମା ବିଶ୍ୱଗ୍ବୃତୋ ଭୋଗିଭିଃ ।
ନକ୍ଷତ୍ରେଶ କୃତେକ୍ଷଣୋ ଗିରି ଗୁରୌ ଗାଢ଼ାଂ ରୁଚିଂ ଧାରୟନ୍
ଗ୍ରାମାକ୍ରମ୍ୟ ବିଭୂତିଭୂଷିତ ତନୁ ରାଜତ୍ୟୁମା ବଲ୍ଲଭଃ ॥ ୦ ॥

ଅର୍ଥ – ରାଜା ପକ୍ଷେ—ଦୁର୍ଗଦ୍ୱାରା ଯାହାଙ୍କର ରଣ ଅଲଂଘନୀୟ ହୋଇଅଛି; ତେଜ (କୋଶ ଦ୍ୱ) ଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପଜୟକାରୀ ଓ ପ୍ରକାଶମାନ ରାଜବର୍ଗଙ୍କ ଓ ପ୍ରାପ୍ତ ଗୌରବ, ଭୋଗିଜନ ବେଷ୍ଟିତ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ତୁଚ୍ଛୀକରଣକାରୀ, ଗମ୍ଭୀରବାକ୍, ପୃଥିବ୍ୟାକ୍ରମଣଶାଳୀ ଓ ସମ୍ପତ୍ତିଯୁକ୍ତ ଉମାବଲ୍ଲଭ ରାଜା ।

ଈଶ୍ୱର ପକ୍ଷେ—ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଶ୍ଲିଷ୍ଟଶରୀର; ତୃତୀୟ ନେତ୍ରତେଜଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପ ଦହନକାରୀ ଓ ପ୍ରକାଶମାନ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାଧାରୀ ଓ ପ୍ରାପ୍ତଗୌରବ ଓ ସର୍ପଭୂଷିତ, ଚନ୍ଦ୍ରନେତ୍ର, କୈଳାସକୃତାଭିଳାଷ, ବୃଷରାରୂଢ଼ ଓ ଭସ୍ମଲିପ୍ତତନୁ । ପାର୍ବତୀପତି (ଉମାବଲ୍ଲଭ) ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଅଭିଧାଦ୍ୱାରା ଉମାନାମ୍ନୀ ମହାଦେବୀ, ତାଙ୍କର ବଲ୍ଲଭ ଭାନୁଦେବ ନୃପତି ରୂପ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ପାର୍ବତୀବଲ୍ଲଭ ରୂପ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତହେଲା । ଏହି ଅର୍ଥ ସଙ୍ଗତହେବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଈଶ୍ୱର ଓ ଉମାବଲ୍ଲଭ ରାଜାଙ୍କର ଉପମାନୋପମେୟଭାବ କଳ୍ପିତ ହୋଇ ଉପମାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା; ଅର୍ଥାତ୍ ଉମାବଲ୍ଲଭ ରାଜା ଉମାବଲ୍ଲଭଙ୍କ ପରି ।

ବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଭେଦରେ ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଦୁଇପ୍ରକାର ଯଥା,

ବସ୍ତୁରୂପ ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ, ଅଳଂକାରରୂପ ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ । ଏ ଦୁହେଁ ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ଓ କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଓ କବିନିବଦ୍ଧ ଭେଦରେ ଛଅପ୍ରକାର ଯଥା,

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ଅଳଂକାରଧ୍ୱନ । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତ ଅଳଂକାରଧ୍ୱନ । କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନ ।

ଏହି ଛଅମାନେ ପୁନଶ୍ଚ ବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଦୁହିଙ୍କୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ କରାଇବାରୁ ବାରପ୍ରକାର ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନ । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନ । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁ-ଧ୍ୱନ । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନ । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନ । କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନ । କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ । କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଙ୍କାରଧ୍ୱନ ।

କ୍ରମରେ ଉଦାହରଣ ଯଥା,

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନ—ଯଥା,

ଦୃଷ୍ଟିଂ ହେ ପ୍ରତିବେଶିନି ! କ୍ଷଣମିହା ପ୍ୟସ୍ମଦ୍‌ଗୃହେ ଦାସ୍ୟସି
ପ୍ରାୟେଣାସ୍ୟ ଶିଶୋଃ ପିତା ନ ବିରସାଃ କୌପୀରପଃ ପାସ୍ୟତି ।
ଏକାକିନ୍ୟପିଯାମି ସତ୍ୱରମିତଃ ସ୍ରୋତସ୍ତମାଳାକୁଳଂ
ନୀରନ୍ଧ୍ରା ସ୍ତନୁମାଲଖନ୍ତୁ ଜରଠ ଚ୍ଛେଦାନଳଗ୍ରନ୍ଥୟଃ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ପ୍ରତିବେଶିନି, (ପଡ଼ୋଶିଣୀ) କ୍ଷଣମାତ୍ର ଆମ୍ଭ ଗୃହରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଥିବ, ଆମ୍ଭେ ଏକାକିନୀ ହୋଇ ଶୀଘ୍ର ଏଠାରୁ ତମାଳକୂଳ ସ୍ରୋତକୁ (ନଈକୁ) ଯାଉଅଛୁଁ ; ସେଠାରେ କଠିନ ନଳ (ତୃଣବିଶେଷ) ଗ୍ରନ୍ଥିମାନେ ନୀରନ୍ଧ୍ର ହୋଇ ଅଛନ୍ତି, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭ ଦେହ ଖଣ୍ଡିତ ହେବ ପଛେ, ତଥାପି ଏହି ବାଳକର ପିତା ଅସ୍ୱାଦୁ କୂପଜଳ ପାନ ନକରୁଥିବା ହେତୁରୁ ଅବଶ୍ୟ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଯିବାକୁ ହେବ ।

ଅତ୍ର "ଏକାକିନୀ ହୋଇ ନଦୀତଟର ଗମନ କରିବା" ଏହି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା "ନଳ ଗ୍ରନ୍ଥି ହେତୁକ ଦେହ ବିଦାରଣ ହେବ" ଏହି ଉକ୍ତିରେ ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ୱୀୟ ପର ପୁରୁଷୋପଭୋଗ ଜନିତ ନଖ କ୍ଷତାଦି ଗୋପନ ରୂପ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହେଲା ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ଦଶି ମନ୍ଦାୟତେ ତେଜୋ ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟାଂ ରବେର ପି ।
ତସ୍ୟାମେବ ରଘୋଃ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଃ ପ୍ରତାପଂ ନ ବିସେହିରେ ॥

ଅର୍ଥ—ଯେଉଁ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ରବିଙ୍କର ତେଜ ମନ୍ଦ ହୁଏ, ସେହି ଦିଗରେ ରଘୁଙ୍କର ପ୍ରତାପକୁ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ଦେଶସ୍ଥ ଜନମାନେ ସହି ନପାରିଲେ ।

ଅତ୍ର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ରବି ତେଜ ମନ୍ଦ ହେବା, ରଘୁ ପ୍ରତାପ ଅଧିକ ହେବା ଏହି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ରବିଙ୍କ ତେଜ ଅପେକ୍ଷା ରଘୁଙ୍କର ପ୍ରତାପ ଅଧିକ ଏପରି ବ୍ୟତିରେକାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ଆପତନ୍ତ ମମୁଂଦୂର ଦୂରୀକୃତ ପରାକ୍ରମଃ ।
ବଳୋଽବଲୋକୟାମାସ ମାତଙ୍ଗ ମିବ କେଶରୀ ॥

ଅର୍ଥ—ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ବଳଦେବ, ବେଣୁଦାରି ନାମ ରାଜାଙ୍କୁ, କେଶରୀ, ହସ୍ତୀକୁ ଦେଖିଲା ପରି ଅବଲୋକନ କଲେ ।

ଅତ୍ର ହସ୍ତୀକି ସିଂହ ଦେଖିଲାପରି ଏହି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ଉପମାଳଂକାର ରୂପ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ବଳଦେବ କ୍ଷଣ ମାତ୍ରରେ ବେଣୁଦାରିଙ୍କର କ୍ଷୟ କରିବେ ଏହି ବସ୍ତୁ ଧ୍ୱନିତ ହେଲା ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବ-ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ଗାଢ଼କାନ୍ତ ଦଶନକ୍ଷତବ୍ୟଥା ସଙ୍କଟାଦରି ବଧୂଜନସ୍ୟ ଯଃ ।
ଓଷ୍ଠ ବିଦ୍ରୁମ ଦଳାନ୍ୟମୋଚୟନ୍ନିର୍ଦ୍ଦଶନ୍ ଯୁଧିରୁଷା ନିଜାଧରଂ ॥

ଅର୍ଥ—ରାଜା ଯୁଦ୍ଧରେ ନିଜାଧରକୁ ଦଂଷ୍ଟକରି, ଶତ୍ରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ମାନଙ୍କର ଓଷ୍ଠ ବିଦ୍ରୁମଦଳ ମାନଙ୍କୁ କାନ୍ତର ନିବିଡ଼ ଦନ୍ତକ୍ଷତ ବ୍ୟଥା ସଙ୍କଟରୁ ମୁକ୍ତ କରାଇଲେ ।

ଅତ୍ର ନିଜାଧରକୁ ଦଂଷ୍ଟକରିବା; ଶତ୍ରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଅଧରକୁ, କାନ୍ତ-ଦନ୍ତକ୍ଷତ ପୀଡ଼ାରୁ ମୁକ୍ତ କରାଇବା ଏପରି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ବିରୋଧାଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ଅଧର ନିର୍ଦ୍ଦଂଷ୍ଟ ହେଲା; ଶତ୍ରୁମାନେ ବ୍ୟାପାଦିତ ହେଲେ; ଏପରି ସମୁଚୟାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ସଜ୍ଜୟତି ସୁରଭି ମାସୋନଭି ଆପଣସ୍ୟତି ଯୁବତିଜନ ଲକ୍ଷସହାନ୍ ।
ଅଭିନବ ସହକାର ମୁଖାନ ନବ ପଲ୍ଲବ ପତ୍ର ଲାନନଙ୍ଗସ୍ୟଶରାନ୍ ।

ଅର୍ଥ—ଏହି ସୁରଭି ମାସ ଆକାଶକୁ ହଟ୍ଟ (ହାଟ) ପରି କରୁଅଛି ।

ଏବଂଚ ଯୁବତୀଜନ ହୃଦୟ ଭେଦନ ସମର୍ଥ ନବ ପଲ୍ଲବ ପତ୍ର (ପକ୍ଷ) ବନ୍ତ ଅଭିନବ ସହକାର ପ୍ରମୁଖ ଅନଙ୍ଗ ଶର ମାନଙ୍କୁ ନିର୍ମାଣ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବସନ୍ତ ଶର ନିର୍ମାଣକାରୀ କନ୍ଦର୍ପ ଧନ୍ୱୀ, ଯୁବତୀମାନେ ଲକ୍ଷ, ପୁଷ୍ପମାନେ ଶର, ଏହି କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ମଦନ ବିଜୃମ୍ଭଣ ରୂପ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ରଜନୀଷୁ ବିମଲ ଭାନୋଃ କରଜାଲେନ ପ୍ରକାଶିତଂ ବୀର !
ଧବଳୟତି ଭୁବନମଣ୍ଡଳ ମଖିଳଂ ତବ କୀର୍ତ୍ତିସନ୍ତତିଃ ସତତଂ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ବୀର ! ରଜନୀ ମାନଙ୍କରେ କେବଳ ନିର୍ମଳ ଚନ୍ଦ୍ର କିରଣ ସମୂହଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ଭୁବନ ମଣ୍ଡଳକୁ, ଆପଣଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତିସନ୍ତତି ସର୍ବଦା ଧବଳିତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବାକ୍ୟାର୍ଥ କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ; ତଦ୍ଦ୍ୱାରା କୀର୍ତ୍ତି ସନ୍ତତି ଚନ୍ଦ୍ରକରରୁ ଅଧିକ ଏପରି ବ୍ୟତିରେକାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି—ଯଥା

ଦଶାନନ କିରୀଟେଭ୍ୟ ସ୍ତତ୍କ୍ଷଣଂ ରାକ୍ଷସ ଶ୍ରିୟଃ ।
ମଣିବ୍ୟାଜେନ ପର୍ଯ୍ୟାସ୍ତାଃ ପୃଥିବ୍ୟାମଶ୍ରୁବିନ୍ଦବଃ ।

ଅର୍ଥ—ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜନ୍ମକାଳରେ ରାବଣଙ୍କ ମୌଳି-ସ୍ଥିତ କିରୀଟ ରତ୍ନମାନଙ୍କର ଯାହା ପତନ ହେଲା, ତାହା ବ୍ୟାଜ ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ସେହିମାନେ କେବଳ ରାକ୍ଷସଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଅଶ୍ରୁବିନ୍ଦୁସ୍ୱରୂପ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ପୃଥିବୀରେ ପଡ଼ିଲେ ।

ଅତ୍ର ରାବଣମୌଳି କିରୀଟରତ୍ନ ପତନ ବ୍ୟାଜରୂପ କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଭାବୀ ରାକ୍ଷସଶ୍ରୀବିନାଶ ରୂପ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି ହେଲା ।

କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ଧମ୍ମିଲ୍ଲେ ନବମଲ୍ଲିକା ସମୁଦୟୋ ହସ୍ତେ ସିତାମ୍ଭୋରୁହଂ
ହାରଃ କଣ୍ଠତଟେ ପୟୋଧରଯୁଗେ ଶ୍ରୀଖଣ୍ଡ ଲେପୋଘନଃ ।
ଏକୋଽପି ନିକଲଙ୍କ ଭୂମିତିଳକ ! ତ୍ୱତ୍କୀର୍ତ୍ତି ରାଶିର୍ଯୟୌ
ନାନାମଣ୍ଡନତାଂ ପୁରନ୍ଦରପୁରୀ ବାମଭ୍ରୁବାଂ ବିଗ୍ରହେ । ୦ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ନିକଲଙ୍କ ଭୂମିତିଳକ ! ଆପଣଙ୍କର ଏକ କୀର୍ତ୍ତି ପୁରନ୍ଦରପୁର ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ବିଗ୍ରହରେ ନାନାପ୍ରକାର ମଣ୍ଡନତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା; ଯଥା, ଧମ୍ମିଲ୍ଲ (କେଶପାଶ) ରେ ନବମଲ୍ଲିକାସମୂହ, ହସ୍ତରେ ଶ୍ୱେତପଦ୍ମ, କଣ୍ଠରେ ମୁକ୍ତାହାର, ପୟୋଧରଯୁଗରେ ସାନ୍ଦ୍ରଚନ୍ଦନ ଲେପ ହେଲା

ଅତ୍ର କୀର୍ତ୍ତି ଧମ୍ମିଲ୍ଲରେ ନବମଲ୍ଲିକାସମୂହ ହେଲା; ଇତ୍ୟାଦି କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ରୂପକାଳଂକାରଦ୍ୱାରା, ଆପଣ ଭୂଲୋକରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥଲୋକମାନଙ୍କର ଉପକାର କରୁଅଛ ଏପରି ବିଭାବନାଳଂକାର ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ଶିଖରିଣି କ୍ୱନୁନାମ କିୟଚ୍ଚିରଂ
କିମଭିଧାନ ମସାବକ ରୋତ୍ତପଃ ।
ସୁମୁଖି ! ଯେନ ତବାଧରପାଟଳଂ
ଦଶତି ବିମ୍ବଫଳଂ ଶୁକଶାବକଃ ॥

ଅର୍ଥ—ହେ ସୁମୁଖି ! ଏହି ଶୁକଶାବକ, କେଉଁ ପର୍ବତରେ କେତେକାଳ ବିଳମ୍ବକରି କେଉଁ ତପସ୍ୟା କରିଥିଲା ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ତୁମ୍ଭର ଅଧରବତ୍ ପାଟଳ ବିମ୍ବଫଳକୁ ଚଞ୍ଚୁଦ୍ୱାରା ପୀଡ଼ିତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ କୌଣସି କାମୀପୁରୁଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ତୁମ୍ଭର ଅଧର ପୁଣ୍ୟାତିଶୟ୍ୟ ଲଭ୍ୟ, ଏହି ବସ୍ତୁ ପ୍ରଣିତ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ସୁଭଗେ କୋଟି ସଂଖ୍ୟତ୍ୱ ମୁପେତ୍ୟ ମଦନାଶୁଗୈଃ
ବସନ୍ତେ ପଞ୍ଚତା ତ୍ୟକ୍ତା ପଞ୍ଚତାସୀଦ୍ବିୟୋଗିନାଂ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ସୁଭଗେ ! ବସନ୍ତରେ କନ୍ଦର୍ପ ଶରମାନେ, କୋଟି ସଂଖ୍ୟକ ହୋଇ ପଞ୍ଚତାକୁ (ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାକୁ) ତ୍ୟାଗକରିବାରୁ ବିଯୋଗୀ ମାନଙ୍କର ପଞ୍ଚତା (ମରଣ) ହେଲା ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃ ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ, କାମଶରମାନଙ୍କର କୋଟିସଂଖ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁକ, ଅଖିଳ ବିଯୋଗିମରଣରୂପ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଶରମାନଙ୍କରେ ଥିବା ପଞ୍ଚତା, ବିଯୋଗୀମାନଙ୍କଠାରେ ରହିଲା କି ? ଏପରି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂକାର ବ୍ୟଜ୍ୟମାନ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ମଲ୍ଲିକା ମୁକୁଳେ ଚଣ୍ଡି ! ଭାତି ଗୁଞ୍ଜନ୍ମଧୁବ୍ରତଃ ।
ପ୍ରୟାଣେ ପଞ୍ଚବାଣସ୍ୟ ଶଙ୍ଖ ମା ପୂରୟନ୍ନିବ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ଚଣ୍ଡି [କୋପନେ] ମଲ୍ଲିକା ମୁକୁଳରେ ଏହି ମଧୁବ୍ରତ ଯାହା ଧ୍ୱନି କରୁଅଛି, ତାହା ପଞ୍ଚବାଣର ପ୍ରୟାଣ ସମୟରେ ଶଙ୍ଖ ବାଦନ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃ ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ "ଶଙ୍ଖବାଦନ କରୁଅଛି କି ?" ଏହି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଲଂକାରଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପର ଉନ୍ମାଦକାଳ ପ୍ରାପ୍ତହେଲା, ମାନ କରିବାର ଉଚିତ ନୁହେ, ଏତାଦୃଶ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି—ଯଥା,

ମହିଳା ସହସ୍ର ଭରିତେ ତବ ହୃଦୟେ ସୁଭଗ ! ସା ଅମାନ୍ତୀ
ଅନୁଦିନ ମନନ୍ୟ କର୍ମା ତନ୍ୱପ୍ୟଙ୍ଗ ତନୂ କରୋତି ।

ଅର୍ଥ—ହେ ସୁଭଗ ! ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟ ସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟକ ମହିଳାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ, ମୋ ସଖୀ ସ୍ଥାନ ନପାଇ ପ୍ରତିଦିନରେ ସର୍ବକର୍ମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଆପଣା ତନୁକୁ କୃଶ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃ ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ "ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟ ସହସ୍ର ମହିଳାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ମୋ ସଖୀ ସ୍ଥାନ ନ ପାଇଲା" ଏପରି କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗାଲଂକାର ଦ୍ୱାରା ତନୁକୁ କୃଶ କଲା ଉତ୍ତାରୁ ମଧ୍ୟ ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟରେ ନ ରହିଲା, ଏପରି ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଂକାର ପ୍ରତ୍ୟାୟିତ ହେଲା ।

ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି ବାକ୍ୟମାତ୍ରରେ ଏକ—ଯଥା,

ହିମମୁକ୍ତଚନ୍ଦ୍ରରୁଚିରଃ ସପଦ୍ମକୋ ମଦୟନ୍ ଦ୍ୱିଜାନ୍ ଜନିତ ମୀନକେତନଃ ।
ଅଭବତ୍ପ୍ରସାଦିତ ସୁରୋ ମହୋତ୍ସବଃ ପ୍ରମଦାଜନସ୍ୟ ସତତସ୍ୟ ମାଧବଃ ॥

ଅର୍ଥ—କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷେ—ଆହ୍ଲାଦକତ୍ୱ ହେତୁରୁ, ହିମମୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରବତ୍ ରୁଚିର ଓ ପଦ୍ମହସ୍ତ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣାନନ୍ଦକାରୀ, କନ୍ଦର୍ପପିତା, ପ୍ରମୋଦିତ ଦେବବୃନ୍ଦ ଏତାଦୃଶ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରମଦା [ଗୋପୀ] ଜନର ଆନନ୍ଦକର ହେଲେ । ବସନ୍ତ ପକ୍ଷେ—ହିମମୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ୱାରା ରୁଚିର ଜଳଯୁକ୍ତ, ପକ୍ଷି-ପ୍ରମୋଦଜନକ, କାମଉତ୍ପାଦକ, ଉତ୍ପାଦିତ ମାଧୁକ, ଏତାଦୃଶ ବସନ୍ତ ପ୍ରମଦା ଜନର ଆନନ୍ଦକର ହେଲା ।

ଅତ୍ର ହିମମୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣଗତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଓ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଉପମାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେବାରୁ ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ହେଲା ।

ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧ୍ୱନି ଅଠର ପ୍ରକାର । ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିବକ୍ଷିତ ବାଚ୍ୟ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ବିବକ୍ଷିତାନ୍ୟପରବାଚ୍ୟ ଏକ, ଏପରି ତିନି ପ୍ରକାର ।

ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ, ଉଭୟ ଶକ୍ତି ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର; ଏ ମଧ୍ୟରୁ ଅର୍ଥ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ବାର ପ୍ରକାର, ଏପରି ଅଠର ପ୍ରକାର ।

ଏପରି ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ [ଶବ୍ଦାର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ] ଧ୍ୱନି କେବଳ ଏକ ରୂପରେ ବାକ୍ୟରେ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ସପ୍ତଦଶ ପଦରେ ବାକ୍ୟରେ ହୋଇ ଚଉତିଂଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଅର୍ଥ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି ଏକ ହୁଏ ।

ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମଧ୍ୱନି—ପଦାଂଶ, ବର୍ଣ୍ଣ, ରଚନା, ପ୍ରବନ୍ଧ ଭେଦରେ ଚାରି ପ୍ରକାର । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଚାରି ପ୍ରକାର ଅଭିଧାମୂଳା, ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ଭେଦରେ ଆଠ ପ୍ରକାର । ଏମାନେ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି ଓ ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି ଭେଦରେ ଷୋହଳ ପ୍ରକାର, ଏପରି ଏକପଞ୍ଚାଶତ୍ ଧ୍ୱନି ହେଲା ।

ଏହି ଧ୍ୱନିମାନେ ସଙ୍କର ସଂସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ଭେଦରେ ୫୩୫୫ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନେ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବାରୁ, ଗ୍ରନ୍ଥବାହୁଲ୍ୟ ଭୟରୁ, [illegible] ଦିଆ ନ ଗଲା ।

ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ

ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ନ ହେଲେ ତାକୁ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବୋଲଯାଏ ।

ଏହାର ଆଠ ପ୍ରକାର ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ—ଯଥା,

୧ ଇତରାଙ୍ଗ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୨ କାକ୍ୱାକ୍ଷିପ୍ତ	,,
୩ ବାଚ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ	,,
୪ ସନ୍ଦିଗ୍ଧପ୍ରାଧାନ୍ୟ	,,
୫ ତୁଲ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ	,,
୬ ଅସ୍ଫୁଟ	,,
୭ ଅଗୂଢ଼	,,
୮ ଅସୁନ୍ଦର	,,

ଇତରାଙ୍ଗ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ମାନୋନ୍ନତାଂ ପ୍ରଣୟିନୀ ମନୁନେତୁ କାମ
ସ୍ତ୍ୱତ୍ସୈନ୍ୟ ସାଗର ରବୋଦ୍ଗତ କର୍ଣ୍ଣତାପଃ ।
ହାହା କଥଂ ନୁଭବତୋ ରିପୁରାଜଧାନୀ
ପ୍ରାସାଦ ସନ୍ତତିଷୁ ତିଷ୍ଠତି କାମିଲୋକଃ ॥

ଅର୍ଥ—ମାନବତୀ ପ୍ରଣୟିନୀ ସ୍ତ୍ରୀର ଅନୁନୟ-ତତ୍ପର କାମୀ ଜନ, ଭବଦୀୟ ସୈନ୍ୟ-ସାଗର ଧ୍ୱନି ଦ୍ୱାରା କର୍ଣ୍ଣତାପଯୁକ୍ତ ହୋଇ କପର ଆପଣଙ୍କ ରିପୁରାଜଧାନୀର ପ୍ରାସାଦ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛୁ ଏହା ବଡ଼ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ।

ଅତ୍ର ରାଜବର୍ଣ୍ଣନରେ ଯାହା କାମୀ ଜନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କରୁଣ ରସରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହେଲା ସେହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ରାଜା ବିଷୟ ରତି (ପ୍ରୀତି) ରେ ଅଙ୍ଗ ଭାବକୁ ଲଭିବାରୁ ଇତରାଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କାକ୍ୱାକ୍ଷିପ୍ତ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ— ଯଥା, ସହଦେବପ୍ରତି ଭୀମ ବାକ୍ୟ

ମଥ୍ନାମି କୌରବ ଶତଂ ସମରେ ନ କୋପାତ୍
ଦୁଃଶାସନସ୍ୟ ରୁଧିରଂ ନ ପିବାମ୍ୟୁ ରସ୍ତଃ ।
ସଂଚୂର୍ଣ୍ଣୟାମି ଗଦୟା ନ ସୁଯୋଧନୋରୁ
ସନ୍ଧିଂ କରୋତୁ ଭବତାଂ ନୃପତିଃ ପଣେନ । ୦ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ସହଦେବ, ମୁଁ ଯୁଦ୍ଧରେ କୌରବଶତଙ୍କୁ ନ ମାରିବି ? ଦୁଃଶାସନର ରୁଧିର ଉର ସ୍ଥଳରୁ ନ ପିଇବି ? ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ଊରୁକୁ ଗଦାଦ୍ୱାରା ଚୂର୍ଣ୍ଣିତ ନ କରିବି ? ଅବଶ୍ୟ ତ କରିବି; ଆପଣଙ୍କ ନୃପତି (ଯୁଧିଷ୍ଠିର) ପଞ୍ଚ ଗ୍ରାମ ନିମିତ୍ତ ସନ୍ଧି କରନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ମନ୍ଥନ କରିବି କେବଳ ଏହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ, ମନ୍ଥନ ନ କରିବି କି ? ଏପରି ନିଷେଧ ସହିତରେ ରହିବାରୁ କାକୁଦ୍ୱାରା ଆକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲା, ଅତଏବ ଗୁଣୀଭୂତ ହେଲା ।

ବାଚ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ଦୀପୟନ୍ ରୋଦସୀ ରନ୍ଧ୍ର ମେଷଜ୍ୱଳତି ସର୍ବତଃ ।
ପ୍ରତାପ ସ୍ତବ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ! ବୈରିବଂଶ ଦାବାନଳଃ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ରାଜେନ୍ଦ୍ର. ଅପଣଙ୍କ ପ୍ରତାପ ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀ ରନ୍ଧ୍ରକୁ ଦୀପିତ କରି ବୈରିବଂଶ (ବାଉଁଶ ଗଛ) କୁ ଦହନ କରିବା ବିଷୟରେ ଦାବାନଳ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ସର୍ବସ୍ୱ ଜ୍ୱଳୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ଶତ୍ରୁକୁଳରେ ବେଣୁତ୍ୱାରୋପଣ ରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ପ୍ରତାପର ଦାବାନଳତ୍ୱାରୋପଣସିଦ୍ଧିର ଅଙ୍ଗ ହେଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତାପରେ ରୂପକ-ଦ୍ୱାରା ଅନଳତ୍ୱାରୋପ ବାଚ୍ୟ ହେବାରୁ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ନ ହୋଇ ବାଚ୍ୟ ସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଗୁଣୀଭୂତ ହେଲା ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ହରସ୍ତୁ କିଞ୍ଚିତ୍ପରିବୃତ୍ତଧୈର୍ଯ୍ୟ
ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟାରମ୍ଭଇବାମ୍ବୁରାଶିଃ ।
ଉମାମୁଖେ ବିମ୍ବଫଳାଧରୌଷ୍ଠେ
ବ୍ୟାପାରୟାମାସ ବିଲୋଚନାନି ॥

ଅର୍ଥ—ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ ସମୁଦ୍ର ପରି କିଞ୍ଚିତ୍ପରିବୃତ୍ତଧୈର୍ଯ୍ୟ ମହାଦେବ, ବିମ୍ବଫଳ ତୁଲ୍ୟ ଅଧର ଓଷ୍ଠ ଶୋଭୀ ଉମା ମୁଖରେ ନେତ୍ର-ପାତ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଚୁମ୍ବନାଭିଳାଷରେ କି ମୁଖସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନାଭିଳାଷରେ ନେତ୍ରପାତ କଲେ, ଏହି ଉଭୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ସନ୍ଦିଗ୍ଧପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ତୁଲ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା, ରାବଣପ୍ରତି ମନ୍ତ୍ରିବାକ୍ୟ

ବ୍ରାହ୍ମଣାତିକ୍ରମତ୍ୟାଗୋ ଭବତାମେବଭୂତୟେ
ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟସ୍ତ ବୋମିତ୍ର ମନ୍ୟଥାଦୁର୍ମନାୟତେ ॥

ଅର୍ଥ—ହେ ଲଙ୍କେଶ, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅବମାନନା ନ କଲେ ଆପଣଙ୍କର ବଡ଼ ମଙ୍ଗଳ ହେବ, ନୋହେଲେ ଆପଣଙ୍କ ମିତ୍ର ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟ ଦୁମନା ହେବେ ।

ଅତ୍ର ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟ ପଦରୁ ସ୍ୱପିତୃ ପରାଭବ ହେତୁକ କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳ କ୍ଷୟପର ରକ୍ଷକୁଳକ୍ଷୟରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ଓ ବାକ୍ୟର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ସମାନ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ (ବାକ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରେ ସେହି ଅର୍ଥ) ହେବାରୁ ତୁଲ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ଅସ୍ଫୁଟ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ସନ୍ଧୌସର୍ବସ୍ୱହରଣଂ ବିଗ୍ରହେ ପ୍ରାଣନିଗ୍ରହଂ ।
ଅଦ୍ୟାପଦନ ନୃପତୌ ନ ସନ୍ଧିର୍ନଚ ବିଗ୍ରହଃ ॥

ଅର୍ଥ—ଅଦ୍ୟାପଦନ ରାଜାଙ୍କଠାରେ ସନ୍ଧିକଲେ ସର୍ବସ୍ୱ ହରଣ କରିବେ, ବିରୋଧ କଲେ ପ୍ରାଣନିଗ୍ରହ କରିବେ; ଅତଏବ ଏହାଙ୍କଠାରେ ବିଗ୍ରହ କିବା ସନ୍ଧି ଉଭୟଥା ସମ୍ଭବେ ନାହିଁ ।

ଅତ୍ର ଅଦ୍ୟାପଦନ ନୃପତିଙ୍କଠାରେ ଦାନ ସାମାଦି ଉପାୟ ବ୍ୟତିରେକେ ଆଉ ଶାନ୍ତିର ଉପାୟ ନାହିଁ; ଏହି ଅର୍ଥ ଶୀଘ୍ର ବୋଧହେବା କଷ୍ଟ; ଅତଏବ ଅସ୍ଫୁଟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେବାରୁ ଗୁଣୀଭୂତ ହେଲା ।

ଅଗୂଢ଼ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ଅନେନ ଲୋକଗୁରୁଣା ସତାଂ ଧର୍ମୋପଦର୍ଶିନା ।
ଅହଂ ବ୍ରତବତୀ ସ୍ୱୈର ମୁକ୍ତେନ କମତଃ ପରଂ ॥

ଅର୍ଥ—ଆମ୍ଭେ ବ୍ରତବତୀ ସ୍ତ୍ରୀ, ଏହି ଶାକ୍ୟମୁନି ଲୋକଗୁରୁ ଓ ଧର୍ମୋପଦେଷ୍ଟା; ଏଥି ଉପରୁ ଆଉ କ କହିବୁଁ ।

ଅତ୍ର ଶାକ୍ୟ ମୁନିଙ୍କର ତୀର୍ଥବାସିନୀ ସ୍ତ୍ରୀର ବଳତ୍କାରୋପଭୋଗ ପ୍ରକାଶ ହେବାରୁ ଅଗୂଢ଼ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ଅସୁନ୍ଦର ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ବାଗାର କୁଞ୍ଜୋଡ୍ଡୀନ ଶକୁନକୋଲାହଳଂ ଶୃଣ୍ୱନ୍ତ୍ୟାଃ
ଗୃହକର୍ମ ବ୍ୟାପୃତାୟା ବଧ୍ୱାଃ ସୀଦନ୍ତି ଅଙ୍ଗାନି । ୦ ।

ଅର୍ଥ—ବେତସି କୁଞ୍ଜୋଡ୍ଡୀନ ଶକୁନ କୋଳାହଳ ଶ୍ରବଣ କରିବାରୁ ଗୃହକର୍ମାସକ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀର ଅଙ୍ଗମାନେ ଶିଥିଳ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ସଙ୍କେତ ଦେଇଥିବା ପୁରୁଷ ଲତାଗୃହକୁ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲା, ଏହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରୁ ଅଙ୍ଗମାନେ ଶିଥିଳ ହେଲେ,ଏପରି ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଚମତ୍କାରକୁ ସହୃଦୟଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟମାନେ ଜାଣି ନ ପାରନ୍ତି; ଅତଏବ ସାଧାରଣ ଅଗୋଚର ହେବାରୁ ଅସୁନ୍ଦର ହେଲା ।

ଏପରି ଦୀପକ ଓ ତୁଲ୍ୟଯୋଗିତାଳଂକାର ମାନଙ୍କରେ ଯାହା ଉପମାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୁଏ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବୋଲିବାକୁ ହେବ ।

ଇତି ଧ୍ୱନି ନିରୂପଣନ୍ନାମ ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।
ସମାପ୍ତଶ୍ଚାୟ ମଳଂକାରବୋଧୋଦୟଃ ।

Sudarson Acharya

धर्म्मशिक्षा

भूमिका

रायपुर राजकुमार कलेजका प्रीन्सपलके
अनुरोध क्रमे
पूज्यपाद पितृदेवके द्वारा
इस पुस्तक उपनिषदका उपदेश श्वेतकेतुका
उपाख्यान तक् सङ्कलित हुआथा। वाद उनके
स्वर्गारोहण होनेपर रखाहुआथा ।
अधुना प्रचार होनेके लिए प्रकाश किआगया ।

राजा श्री सच्चिदानन्द त्रिभुवनदेव ।

ॐ तत् सत्

धर्म्मशिक्षा

प्रथम भाग

श्रीहरिं परमानन्द मुपदेष्टार मीश्वरं
व्यापकं सर्वलोकानां कारणं तं नमाम्यहं ॥

जय जय सुरनायक जन सुखदायक प्रणतपाल भगवन्ता।
गोद्विजहितकारी जय असुरारि सिन्धुसुता प्रियकान्ता ।
पालय सुरधरणी अद्भुत करणी मर्म्म नजाने कोइ
यो सहजकृपाला दीनदयाला कर अनुग्रह सोइ ॥

हे ईश्वर, हम लोगोंका मङ्गल करो, हम लोगोंका अज्ञान दूर करके ज्ञानदान करो, हम लोग इह संसारमें पड़कर यो दुःख भोग करते हैं सो खण्डन करके सुख दानकरो । आप हम लोगोंके वास्ते ज्ञानवान पुरुष जात करके उपदेश देते हो व असत पथसे रक्षा करते हो, एवं दुष्ट लोगोंसे निस्तार करते हो, वसि अनुग्रह हमलोगोंके उपर सर्वदा वितरण करो । आप ज्ञानमय व न्यायवान हो, आपका ज्योति हम लोगोंके उपर प्रकाश करके हम लोगोंका अज्ञानरूप अन्धकार दूरकरो, एवं पापिको दण्ड देके पूण्यवानको सुख देते हो, यो आपके चरन-सेवामें मनोनिवेश करता है उसको स्वकीय समीप में स्थानदान करके सुखी कराते हो, आवर आपकि करुना रूप पवन, जल एवं अग्नि, शस्य प्रभृति, हम लोगोंका जीवन व शरीरको शान्ति विधान करता है, इसलिये आपकि चरनमें हमलोग निहाएत ऋणी हों, यह ऋण परिशोधके वास्ते हम लोगोंका यह प्रणाम ग्रहण किजिये ॥

वं ततसत् शान्ति रों ।

द्वितीय भाग

हिन्दु धर्म्म

१म प्रश्न—हिन्दुधर्म्म, किस तरह होता है ?

उत्तर—हिन्दु धर्म्म, (सनातन धर्म) आजकाल वहु शाखा होगया है, किन्तु आजसे लगात ऋग-वेद कि समय पर्यन्त यह सनातन धर्म दो प्रकारसे वरावर व्यवहार हो आता है, एक तो सन्यासधर्म यो कि पुत्र दारा व गृहधर्म परित्याग करके कोइ पवित्र स्तान में वैठकर ईश्वरकि गुन कीर्त्तन करके जीवन अतिबाहित करलेता है, दूसरे गृहधर्म (स्मार्त्तधर्म) यो कि पुत्र दारा लेके संसारका सुख दुःख सहित गृहमें रहके मनु व जाज्ञवल्क्य प्रभृति धर्मशास्त्र में चलता है ।

२य प्रश्न—पहिला धर्मका वात तो छोड़िये, वह सव लोगोंके वास्ते सम्भवपर नहीं है, किन्तु दूसरे गृहधर्म याने स्मार्त्तधर्म किस रीतिसे चलेगा, उसका क्या व्यवस्था है ?

१ उ— निराकार व साकार ईश्वरको प्रणाम करना व पूजा करना व स्तुति करना।

२— मनको पवित्र रखना ।

३— ज्ञान उपार्जन करना ।

४— धर्मशास्त्र में बिश्वास स्थापन करना व बिचार पूर्वक गृहधर्म पालन करना ।

५—आपना इन्द्रिय संयमन पूर्वक चरित्र संशोधित रखना।

६— स्नानादि द्वारा देह शौच रखना ।

७—सत्य कहना, सत्य व्यवहार करना ।

८—सत् सङ्ग करना ।

९—पितृ, मातृ, गुरुजन व प्रभुवर्ग में भक्तिकरना ।

१०—पुत्र, दुहिता, भ्रातृ, भगिनी एवं सुहृत् वन्धुवर्गसे वात्सल्य व सद्भाव रखना ।

११—आश्रित लोगोंका यथोचित भरणपोषण करना ।
१२—आपना सामर्थ्यानुसार परोपकार करना ।
यह द्वादश प्रकार रीतिसे धर्मशास्त्रका विचार लेके आपना सामर्थ्यानुसार चलनेसे हिन्दु धर्मका रक्षा है ।

३ य प्रः —इस द्वादश प्रकार हिन्दुधर्मका व्यवस्था संक्षेप में वर्णन करना चाहिये, जिस में उसका व्यवहार मालुम हो जाए ।

१म प्र—पहिले ईश्वरका कैसा पैचान है ?

उत्तर— यह प्रयोजनवती सृष्टिको देखनेसे एक महा ज्ञानवान पुरुष (ईश्वर) है ऐसा सव ज्ञानवान मनुष्यसे अनुमानसिद्ध होता है ईश्वरकि महिमा व सामर्थ्यसे मालुम होता है कि वह सर्वज्ञ, सर्व-शक्तिमान, अनन्तगुणशाली, निर्विकार, निराकार, निर्गुण व जिस वखत अपना इच्छा शक्ति (माया)के अधीन होकर संसार सर्जना करनेको इच्छा करते है, वस वखत सगुण व साकाररूप धारण करके ब्रह्मा, विष्णु, शिव, रूपसे संसारका सर्जन, पालन, संहार करते हैं ।

२य प्रः— निराकार व साकार ईश्वरको कैसा उपासना किया जाता है ?

उः— निराकार ईश्वरको उपासना करने चाहो तो हाथ योड़कर चक्षु मुद्रितकरके उनका असाधारण गुण व अलौकिक व्यापार मनमें करके यो कोइ स्तुति पढ़कर भावना व प्रणाम करना । साकार ईश्वर * राम, कृष्ण, शिव, दुर्गा प्रभृतिको उपासना करने चाहो तो उनलोगोंका मूर्त्ति पूजा करना यो उन लोगोंका मन्दिरको जाके फुल, चन्दन, मिष्टान्न द्वारा पूजा, प्रणाम करना व सामर्थ्यानुसारे उपवास करना । †

---

* तद्‌वुद्धय स्तदात्मान, स्तन्निष्ठा स्तत्‌परायणाः,
गच्छन्त्य पुनरावृत्ति, ज्ञाननिर्द्धूत कल्मषाः ।

† मन्मनाभव मद्‌भक्तो, मद्‌याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्यैव, मात्मान मत्‌परायणः ।

३य प्रः—हम लोग ईश्वरको जानने शकते नहिं ?

उः— हमलोगका वेदान्त में लिखा है ईश्वर प्रत्यक्ष है * । इसका तात्पर्य्य यह है कि ब्रह्मकि साक्षातकार सब आदमियों के वास्ते नहीं है। जिसका अन्तःकरण बिशुद्ध हैं व वेदवेदान्त द्वारा ज्ञान चक्षु हैं ‡ आवर शमदमादि सम्पन्न होके † सर्वदा ईश्वर कि ध्यान करते हैं सोइ ईश्वरको देखने शकता हैं ।

४र्थ प्रः— निराकार ईश्वरका स्वरूप कुछ वर्णन करना चाहि हैं ।

उः— निराकार ईश्वरका स्वरूप सत्, चित् आनन्द हैं † यह स्वरूप निर्गुण व निराकारावस्था में रहता हैं ।

५म प्रः— सगुण साकाराबस्था का कैसा स्वरूप हैं ?

उः— वयि चित् (ज्ञान) जिस वखत आपना आनन्द रूपद्वारा इच्छा-शक्ति (मायाशक्ति) को परिवर्द्धित करके संसार करनेको प्रवृत्त हाते हैं, ¶ उस वखत उनका इछा ‡ (दर्शन) होके वहुत होनेका प्रवृत्त होते हैं। उस वखत वयि ज्ञानमय ईश्वर एक विराट हिरण्य-गर्भ × मूर्त्ति होयाते हैं। उस मूर्त्तिसे ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर प्रभृति अवतार जात होके संसार करते हैं। §

---

* यत्साक्षा दपरोक्षात् ब्रह्म ।

‡ विमूढ़ानानुपश्यन्ति, पश्यन्ति—ज्ञानचक्षुषः ।

† शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः, दमो वाह्येन्द्रियनिग्रहः ।

† अखण्डं सच्चिदानन्द-मवाङ्मानसगोचरं ।

¶ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा, भूताना मीश्वरोपिसन्,
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, सम्भवाम्यात्ममायया ।

‡ तदैक्षत बहूस्यां प्रजाएय, तदनु प्रविश्य व्याकरवाणि ।

× हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् ।
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।

§ यदा यदाहि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत,
अभ्युत्थान मधर्मस्य, तदात्मानं सृजाम्यहं ।
परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुस्कृतां ।
धर्मसंस्थापनार्थाय, सम्भवामि युगे युगे ।

५म प्र— ईश्वरके पहिचाने में स्वय ईश्वरकि ओरस हमको क्या सहायता मिलता हैं ?

उत्तर— ईश्वर स्वांश विविध रूप धारण करते हैं। प्रत्येक रूपसे उसके एक अंशका हमको ज्ञान होता है। और इसप्रकारसे धीरे धीरे हम उसके महिमाको कुछ कुछ जानने लगते हैं। किसि स्वरूप में हम और किसि में अधिक उसकि शक्ति देख पड़ति है। जितना अधिक हमको ज्ञान होता है उतनी हो अधिक हमारि भक्ति ईश्वर में वढ़ति है।

३ य प्र— मनको पवित्र रखना—उसका कैसा विधान है ?

उत्तर— मनको सर्वदा विद्याभ्यास व वैपयिक सद्व्यवहार एवं ईश्वर विषयक सत्कथा में डालन, एवं कोइ तरह असद्मार्ग में मन नहिं देना, * हमेसा सद्मार्गमें व्यवहार करना, इसतरह करनेसे मन कभि खराप नहीं होगा, सदा पवित्र रहेगा। ‡

प्रश्न— मनको पवित्र रखनेसे क्या होता ?

उत्तर— मनको पवित्र रखना नितान्त आवश्यक है; मनको पवित्र नहीं रखनेसे ईश्वर भाव धारण नहीं होता आवर सज्जन व ज्ञानवान लोगका मनके साथ नहीं मिलता एवं यो कुछ विद्याभ्यास करोगे उसका भाव धारण नहीं होगा, सर्वदा हम वड़ा है, धनी है, ज्ञानी है ऐसा अहङ्कार मन में होता जाएगा, आवर हमेशा गालि

---

* मनएव मनुष्याणां कारणं वन्धमोक्षयोः।

‡ मनको पवित्र करने वास्ते वाइवेल में अति उमदा वात लिखा हैं।

"Know ye not, that ye are the temple of God and that the spirit of God dwelleth in you ?

If any man defile the temple of God, him shall God destroy; for the temple of God is holy, which temple ye are."

तुम लोग क्या जानता नहीं हैं, तुम लोगोंका विच में भगवानका शक्ति व भगवानका मन्दिर विराजमान किया है, यदि कोइ लोग वयि भगवानका मन्दिर अपवित्र करेगा भगवान उसको विनाश करेगा, भगवानका यो मन्दिर पवित्र वयि मन्दिर तुम हो।

गूफतान में मन दौड़ता रहेगा । आवर गङ्गा, गोदावरी, नर्मदा प्रभृति पूण्यतोय में स्नान व काशी, प्रयाग, पुस्कर पूण्य स्थानको गमन करके दान पूण्य करनेसे मन पवित्र रहता है, व परकाल में पवित्रासन पाता है । *

३य प्र—ज्ञान उपार्जन करना उसका कैसा निर्णय है ?

उः— ज्ञान उपार्जन करना नितान्त आवश्यक है, लेड़का धनसे विद्याभ्यास करके ज्ञान उपार्जन करना † ज्ञान उपार्जन नहीं करनेसे अन्ध वधीर व मूकके ऐसा बैठना पडेगा । अतएव तिनप्रकार ज्ञान तो जरुर चाहिए, शास्त्रीय ज्ञान, ईश्वरीय ज्ञान, वैषयिक ज्ञान । इस तिन प्रकार ज्ञानसे पदार्थका विज्ञान व ईश्वरकि भाव एव गृहस्थाश्रमकि सद्‌व्यवहार सम्पन्न हो जाएगा, आवर आदमि सभासमिति में मान्यगण्य होके सज्जनोका प्रीति उत्पादन करेगा ।

४ र्थ प्र— धर्मशास्त्र में विश्वास स्थापन करना व बिचार पूर्वक गृहधर्म पालन करना— उसका कैसा व्यवस्था है ? धर्मशास्त्र में विचार क्या है ?

उः— धर्मशास्त्र में विश्वास स्थापन करना, इसका विवृत करना अनावश्यक है, क्योंकि विश्वास शव्‌दका अर्थ सबको मालुम है, परन्तु यह धर्मशास्त्र सर्वमान्य एवं पालनीय है ऐसा अकृत्रिम मना होना ¶ आवर मनु, पराशर, याज्ञवल्क्य प्रभृति ३० । ४० धर्म-शास्त्र है, इस में मुख्य पराशर संहिता ‡ । इस पराशर संहिता में यो व्यवस्था है उसको बिचार करके व्यवहार करना, जिस में कोइ असुविधा भोग करना न पड़ेगा, अथच स्वधर्मका पालन हो जाएगा

* कुर्य्यात् तीर्थो— धुभिःपूत—मात्मानं सततोज्ज्वलं,
लोमसादीष्टतीर्थेभ्यः प्रापपार्थ कृतार्थतां ।
(महाभारत वनःपर्व ८० अध्याय)

† बालाना मध्ययन तपः ।

¶ श्रुति स्मृत्युक्त माचारं न त्यजेत् साधु—सेवितं,
दैत्यानां श्रीवियोगोऽभूत् तत्यधर्म—च्युतात्मनां ।

‡ कलौ पराशरो स्मृतिः ।

मनु शास्त्र में लिखा है कि "केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्याहि निर्णयः। युक्तिहीन विचारेण धर्महानि प्रजायते" इसका तात्पर्य्य यह है कि देश काल पात्र, व्यवहार में ऋषि लोगोंका मनसे अनेक बात फरक होता है, इस वास्ते यथायोग्य बिधान करना।

प्रः— गृहधर्म क्या है ?

उः— गृही लोग गृह में पाकशुद्धि (वैश्वदेव) करके भोजन करना, ईश्वरार्चन पूर्व्वक (*) निषेकादि श्मशानान्त कर्म करना ¶ पिता माताका श्राद्ध करना, अतिथि सत्कार करना।

प्रः— श्राद्ध क्या वास्ते किस प्रयोजनसे किया जाएगा। श्राद्ध में मांस नहीं देनेसे श्राद्ध क्या वास्ते नष्ट होता ?

उः— पितृश्राद्ध करनेसे कुलरक्षा होता है, पुत्रसन्तानादिका मङ्गल होता है † आवर प्रति सम्बत्सर में पिता माताके स्मरण होता है, सुतरां पितृ मातृ भक्ति आमरणान्त दृढ़ रहता है। श्राद्ध में मांस आवश्यक है ‡ यद्दिच कलि में पितृ पात्र में मांस देना निषेध है, तथापि आपना यो आमिश खाता है, उस आमिशासे बन्धु ज्ञातियोंके साथ उस दिन में भोजन करना § पल पैतृक अर्थात ‖ पितृपात्र में नहीं देना। आवर यो मांस नहीं खाता व मांस व्यवहार न करनेसे कोइ दोष नहीं है ×।

---

* न कुर्वीत क्रियां काञ्चिदनभ्यर्च्च्य महेश्वरं।
ईशार्च्चनरतं श्वेतं नाभून्नेतुं यमः क्षमः॥
(श्वेत मुनिका उपाख्यान लिङ्गपुराण पूर्व्वार्द्ध ३० अध्याय)

¶ जातकर्म, नामकरण, बहि-र्निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूड़ाकरण, उपनयन, वेदारम्भ, समावर्त्तन, बिबाह, व मृताह कार्य्य।

† ब्रह्मचर्य्यैण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः।

‡ हुत-श्राद्धं निरामिषं।

§ अश्वालम्भं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकं।
देवरेण सतोत्पत्तिः कलौपञ्च बिवर्जयेत्॥

‖ यदन्नाः पितरस्तदन्नाः।

× देवान् पितृन् समभ्यर्च्च्य खादन् मांसं नदोषभाक्।

५म प्रः—आपना इन्द्रिय संयमनपूर्बक चरित्र संशोधित रखना, इनका क्या बिवरण ?

उत्तर— चक्षु, कर्ण, नासिका, जिह्वा, चर्म यह पञ्च ज्ञानेन्द्रिय है, वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ यह पञ्च कर्मेन्द्रिय है । इन इन्द्रियोंको इसतरह संयत करके रखना कि जिसने कोइ असद् मार्गको जाने न पावे, यान खराप चिह्न (निशाप्रभृति) नहीं खाना व खराप चिह्न नहीं देखना, खराप चिह्न नहीं सुणना इत्यादि। इसि तरह इन्द्रियोंको संयत रखनेसे काम (१) क्रोध (२) (‡) लोभ (३) मोह (४) मद (५) मात्सर्य्य (६) प्रभृतिका उच्छृङ्खलता नहीं होने पावेगा।

चरित्र याने चाल चलन यैसे सज्जन लोगोंका सन्तोषजनक होगा। सज्जन लोगोंका चाल चलन देखके आपना चाल चलन ठिक रखना। अच्छी बिद्वान होनेसे भि जब चरित्र ठिक नहीं रहेगा तब किसितरह व बिद्वान पूज्य व सभ्य नहीं होगा । बहुतसा आदमि विद्वान न होके चरित्र ठिक रखके सभ्य व सज्जन प्रीय होते हैं, चरित्र खराप होनेका एक प्रधान कारण 'निशा' है (*) ।

१—काम—इन्द्रियप्रीति, २—क्रोध—गालि गुमान करना,

(‡) क्रोधके बारेमें बाइबेल में एक सुन्दर बात है।

"Let not the sun go down upon your wrath".

इसका अर्थ यह है कि तुमारा क्रोध रहते रहते सूर्य्यको अस्त होने मत देव, अर्थात् धूप रहते रहते तुमारा क्रोध जैसि चला याएगा ऐसा चेष्टा करना ।

न क्रोधो यातुधानस्य धीमान्—गच्छे—दधोनतां ।
पपोराक्षस—बद्भीमः क्षतजं रिपु बक्षसः ॥

[महाभारत]

३—लोभ—अधिक इछा, ४—मोह—मायामें आबद्ध ।

५—मद—गर्व अभिमान, ६—मात्सर्य्य—परोत्कर्षा सहन ।

* नमद्य व्यसनीत्तीवः कुर्याद् वेताल—चेष्टितं ।
वृष्ण्योहि ययुः क्षीवास्तृणप्रहरणा तत्क्षयं ॥

[भागवत]

६ ष्ठ प्र— स्नानादि द्वारा देह शौच रखना,—इसका कैसा निर्णय है ?

उत्तर— रोज तैल लगाके स्नान करना, उससे देहको सर्व्वप्रकार दुर्गन्ध नष्ट होता है, मन प्रफुल्लित रहता है, स्नानानन्तर आप सामर्थ्यानुसार सन्ध्या वन्दन करना चाहिए । इस सन्ध्या वन्दन में मनका पवित्रता व शरीरका स्वास्थ्य एवं ईश्वरकि उपासना हो जाते हैं ।

प्र:— किस तरह सन्ध्या वन्दनसे इस तिनकार्य्य कौन कौन बातसे सम्पन्न होगा ?

उ:—राजसन्ध्या करनेका तो वेदका प्रेरणा है † इसि में प्रसिद्ध होके मार्जन, प्राणायाम, गायत्री जप ऐसा तिन बात है । यह तिन में अत्यन्त स्वार्थ है । देखो मन्त्रद्वारा मार्जन करनेसे मन पवित्र बोध होता है, आवर कोइ रोज स्नान करनेको असक्त हो, एव किस वखत रास्ता चलने में या रेल में जानेसे स्नान मुताबिक पानि न मिले तो लोटा में पानि लेके वहि मन्त्रद्वारा मार्जन करनेसे स्नानके माफिक कार्य्य हो जाएगा व मनतुष्ट हो जाएगा, दूसरे हामलोगोंका निश्वास प्रश्वास में यो अङ्गारक वायु (Carbon dioxide) व अम्लजान वायु (Oxygen) हैं उसका आदान विसर्जन में अर्थात् प्राणायाम द्वारा अङ्गारक वायुको छोड़ना अम्लजान वायुको लेना, इस कार्य्यद्वारा अत्यन्त स्वास्थ्यसाधन होता हैं । आवर गायत्री जपनेसे ईश्वरकि उपासना हो जाता है, कारण गायत्री सम्पूर्ण ईश्वरार्थक है ।

७ प्र:—सत्य कहना सत्य व्यवहार करना—इसका कैसा रीति है ?

उ:— सत्य कहनेको वेदका आदेश है * सत्य नहीं कहनेसे मिथ्यावादी होता है, मिथ्या नितान्त पाप है † आवर सबसे जाहिर हो जाएगाकि यह आदमि मिथ्या कहता है तब उस आदमि सचि कहेगा तो वी झोठी समझा जाएगा, इस वास्ते सत्य कहना नितान्त आवश्यक हैं । सत्य व्यवहार करना याने जिसको यो चिज देनेको बोलोगे और जिसको यो बात कहके कोइ प्रतिबन्धक करोगे सो बराबर ठीक रखना आवर उलटाना नहीं ‡ ।

---

† अहरहः सन्ध्या मुपासीत् ।

* सत्यांवाच ब्रूयात् । † न मिथ्या पातकात्पर ।

‡ नचलति खलुवाक्य सज्जनानां कदाचित् ।

८ प्र— सत्सङ्ग करना इसका कैसा विवरण है ?

उ:— सत्सङ्ग याने सज्जन लोगोंका सङ्ग करना, ¶ सज्जन सङ्ग करनेसे दुष्ट व खल लोगोंका यो दुश्चरित्र शोना जाएगा उससे रहित हो जाएगा। आवर साधु सन्थ पण्डित लोगोंका सङ्ग करनेसे हरेक धर्म सम्बधी वात आवर ईश्वरतत्त्व एवं उत्तम नीति मालुम होगा आवर आदमि उच्चस्थानको प्राप्त होगा *।

९ प्र:— पितृ, मातृ. गुरुजन व प्रभुवर्ग में भक्ति करना इसका कैसा व्यवहार है ?

उ:—माता पिताका भक्ति याने स्नेहपूर्बक सेवाकरना ‡ भरणपोषण करना, पिता माताको सन्तोप व सेवा करनेसे 'पुत्र' यह नामका सार्थ हो जाएगा † आवर उनके सेवा करनेसे तपस्याका फल हो जाएगा व उनका क्लेश एवं असन्तोप होनेसे पुत्रको पाप भोगकरने पड़ेगा $ उसितरह गुरु (आचार्य्य) का भक्ति सेवा करके उनका सन्तोष करना (११) आवर प्रभूवर्ग योकि आपना उपर अधिकृत है, उसका आज्ञा पालन करना व विनय सहित उनके साथ बात करना।

¶ सत्सङ्गान्मुक्त दुःसङ्गः। (भागवत)

* कुर्बीत सङ्गतिं सद्भि र्नासद्भि गुणवर्जितैः।
प्रापराघव सङ्गत्या प्राज्यं राज्यं विभीषणः॥
(रामायण)

‡ मातरं पितरं भक्त्या तोपयन्न प्रकोपयेत्।
मातृशापेन नागानां सर्पशत्रेऽभवन् त्वयं॥
(तत्कथा महाभारत आदिपर्व २० अध्याय)

† पुँनाम नरकात्त्रायत इति पुत्रः।

$ यन्माता पितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणां,
न तस्य निष्कृतिः शक्याकर्त्तुं वर्षशतरपि।
तयोर्नित्य प्रियं कुर्य्या दाचार्यस्य च सर्वदा,
तेष्वेवत्रिपु तुष्टेपु तपः सर्वसिमाप्यते॥

(११) विद्योद् योगी गतोद्वेगः सेवया तोपयेद् गुरुं।
गुरुसेवा परःसेहे कायके शदशांकचः॥
(महाभारत आदिपर्व ७६ अं)

१० प्रः—पुत्र, दुहिता, भगिनी एवं सुहृद बन्धु वर्गसे वात्सल्य व सद्भाव रखना—इसका क्या विवरण है ?

उः—वात्सल्यके अर्थ अत्यन्त स्नेह; पुत्र दुहिताको स्नेह करनेसे उनका प्रति स्नेह भोग करना पड़ेगा । उनको स्नेह नहीं करनेसे व लोग स्नेह नहीं करोगे । ऐसा होनेसे गृह में यो सुख है उससे वञ्चित होना पड़ेगा । किन्तु पुत्र दुहिताके यो भावि उपकार हैं याने विद्याशिक्षा देना, उनका चरित्र संशोधन करना, उस में स्नेह नहीं करना, कठोर ताड़नादि व्यवहार करना, ऐसा नहीं करनेसे व पिता माता शत्रु समझा जाएगा * तथा भ्रातृ भगिनीसे सद्व्यवहार करके पुत्रवत् परिपालना व उपकार करना । सुहृद बन्धुवर्गसे सद्भाव याने निष्कपट हृदयसे व्यवहार करना जिससे उनका सुख दुःखका भागी होता जाए × । मित्र बन्धु लोगोंके अपमान नहीं करना, (१२) बन्धु लोगों कृतज्ञ रहनेसे विशेष उपकार साधित होगा, किसि वखत कोइ आपत विपद पड़ेगा तो उन लोगोंका साहाय्य लेके उद्धार होना पड़ेगा है । (क)

११ प्रः— आश्रित लोगोंका यथोचित भरणपोषण करना इसका क्या विधान है ?

उ— आश्रित लोग याने यो वेतनभोगी आवर स्वगृह में रहके ग्रासाच्छादन करता है उन लोगोंका वराबर वेतन व अन्नवस्त्र देने जाना व नहीं देनेसे व लोग कार्य्य में वात्सल्य जात करेंगे व आपनाको कष्ट भोग करना पड़ेगा ।

१२ प्र— आपना सामर्थ्यानुसार परोपकार करना उसका कैसा निर्णय है ?

---

* मातावैरी पिताशत्रु येनबालो न पाठितः ।

× बन्धूनां सुख दुःखेषु बान्धवाः फलभागिनः ।

(१२) न बन्धु सम्बन्धिजनं, दूषयेत्रापि वजयेत् ।
दक्ष यज्ञ क्षयायाभूत्, त्रिनेत्रस्य विमानता ।।
(भागवत चतुर्थस्कन्द चतुर्थ अध्याय)

(क) अल्पाना मपि वस्तूनां संहतिः कार्य्यसाधिका ।

उ— गरिब, दुःखी, अन्ध, बधीर, खञ्ज प्रभृतिको यथाशक्ति साहाय्य करना, उनको भिक्षा देना, कोइ आदमि बिपत्ति में पड़ा होगा तो उसिको उसि विपत्तिसे उद्धार करना एवं बिद्यादान पूर्वक आजन्म सुखी करके उसिसे उपकृत होना * आवर उपकारिको हिंसा नहीं करना (१३) (१४)।

४ प्रः— इसि स्मार्त्तधर्म व्यवस्थाका यथार्थ स्वीकार करनेसे देशबिदेशमें नानाप्रकार व्यवहार होता है, इसवास्ते इस धर्मका यथार्थ तत्त्व कैसा है ?

उ— यह हिन्दुधर्मको देखनेसे उसका अनेक मार्ग (पद्धति) होगया है, अनेक मत, मतान्तर होगया है, यह सबको बिचार करनेसे कौन मत व पद्धति ठीक है उसिका ठिकाना करना सहज बात नहीं है। इस वास्ते हामारि यह स्मार्त्तधर्म आपना आपना पितृ पितामहसे सद्रूप में यो चला आया है उसिके उपर विश्वास स्थापन करके हिन्दुधर्मका रक्षा करना। ‡

५ प्रः— इस हिन्दुधर्मसे कोइ कारणसे यो कोइ विपत्तिसे धर्मभ्रष्ट होगा तो कैसा करना ?

उः— धर्मसे भ्रष्ट होके यबकि स्वधर्म में बिश्वास पूर्वक मनस्ताप व अकृत्रिम व्यवहार करके स्वधर्मको आने चाहे तो आर्य्यलोगोंके

---

* परोपकारः स्वर्गाय, पापाय परपीड़नं ।

(१३) परोपकारं संसारसारं कुर्वीत सत्त्ववान् ।
निदधे भगवान् बुद्धः सर्वसत्व हिते धीयं ।

(१४) अविस्मृतोपकारः स्यान्न कुर्वीत कृतघ्नतां,
हत्वोपकारिणं विप्रो नाड़ि यह्न मधःच्युतः ।
[महाभारत शान्तिपर्व आपतधर्म १६८ अः]

‡ श्रुतिश्च भिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना, नाना मुनिनां मतयश्च भिन्नाः ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां, महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
येनास्य पितरो जाताः, येन याताः पितामहाः ।
तेन याया छतांमार्ग मेपधर्मः सनातनः ।

आज्ञासे धर्मशास्त्रकि शासनानुसार पुनर्व्वार हिन्दुधर्मको आ सकता है ।

कोइ आदमि काल नियमानुसार कोइ देशान्तर गमन करेगा तो यिस देशको यानेसे आचार व्यवहार व खाद्य में हिन्दुधर्म नहीं रह सकता, उस वारे में कहना यह है कि उस देशका व्यवहार्य्य हिन्दुधर्मका निषिद्ध खाद्य पदार्थ परित्यक्त करके व्यवहार करे । पुनश्च स्वदेशको आके स्पर्शादि दोषके वास्ते धर्मशास्त्रका शाशना स्वीकार करके अकृत्रिमके साथ स्वधर्म में रहना कृत्रिम कार्य्य धर्मका अनिष्टकरी होता है, देखो महा दुर्भिक्ष पड़नेसे चण्डाल गृह में अन्नभोजन करे किन्तु पानि न पिवे कारण पानिका दुर्भिक्ष नहीं है ।

इस तरह धर्मकि अकृत्रिम व्यवहार करनेसे विश्वास पूर्वक धर्म संस्थापना होता है । ¶

¶ "एक एव सुहृद्धर्मो निधनेप्यनुयातियः ।
शरीरेण समं नाशं, सर्वमन्यत्तु गच्छति ।"
"स्वधर्मे निधनं श्रेयः, परधर्मो भयावहः" ।

तृतीय भाग

व्यावहारिक धर्म (जातिधर्म)

धर्मको तिन प्रकार करके कहाजाता है ।

पारमार्थिकधर्म, * पारलौकिकधर्म † व व्यावहारिक धर्म (जातिधर्म । इसका प्रथम दो धर्म दुसरि भाग में कहा गया हैं ।

तिसरि धर्म याने जाति धर्म इसि भाग में प्रकाश करते हैं, इस व्यावहारिक धर्म यो कि जाति में आवश्यकके साथ व्यवहार होता है उसिका विवरण इहां है, ब्राह्मणधर्म, क्षत्रीयधर्म, वैश्यधर्म, शूद्रधर्म ।

ब्राह्मणधर्म— यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान, प्रतिग्रह प्रभृति षट्कर्म पालन ।

क्षत्रीयधर्म—(राजधर्म) प्रजापालन, युद्ध, अध्ययन, यजन, दान ।

वैश्यधर्म—वाणिज्य, कृषि, अध्ययन, दान व पूजन ।

शूद्रधर्म—विद्याशिक्षा, दान, ईश्वरसेवा, कृषि व कर्म राजधर्मको विशेष करके कहा जाता है ।

राजाका प्रजापालन प्रधान धर्म है (१) आवर प्रजालोगोंका पीडन करनेसे अनिष्ट उत्पादन होता है (२) एवं प्रजा लोगोंसे उचित राजस्व लेना, प्रजालोगोंको विद्या पढ़ाके स्वकीय हितकर कार्य्य में मियुक्त करना, इस में एक महान उपकार यह है कि देशीय लोगोंका वाध्यता, कृतज्ञता, अत्यन्त भक्ति पूर्वक रहता है । दोषीको दण्डदेना,

---

* पारमार्थिक धर्म,—निराकार धर्म ।

† पारलौकिक धर्म,—साकारकाम्य उपासना व गृहधर्म ।

१—प्रजानरञ्जयेद् यस्तु, राजारक्षादिभि गुणैः
अजागलस्तनस्यैव, तस्य राज्यं निरर्थकं ।

२—प्रजापीड़न सन्तापात् , समुद्भूतो हुताशनः,
राज्ञः श्रीयं कुलं प्राणान्नादग्ध्या विनिवर्त्तते ।

निर्दोषीको मुक्त करना (३) दुष्टको ताड़ना करना, सन्थको पालन करना, आश्रित लोगोंको भरण पोषण करना (४) निरलस होके कार्य्य करना, प्रजा लोगोंको शस्त्रपाणि होके शत्रुसे उद्धार करना, आपना आयको देखके व्यय करना (५) आय अपेक्षा व्यय अधिक होनेसे पश्चात् नाना आपद में पड़ना होता है। आपद बिपदके वास्ते धन सञ्चय करना (६) सकल सज्जन लोगोंका प्रियपात्र होना, मर्म बात कहके किसिको उत्तेजना नहीं करना (७) कोइ व्यसन में कालक्षेप नहीं करना (८) आपना पुत्रको प्रातःकाल में व्यायाम शिक्षा अर्थात् कुस्ति, अश्वारोहण, बन्धुक चालन प्रभृति शिक्षा देना।

३—अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा, दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्,
अयशो महदाप्नोति, नरकं चैव गच्छति।

४—असदनुशासनं, सत्प्रतिपालन माश्रितभरणानि
राजचिह्नानि, अभिषेकः पट्टबन्धो, बालव्यजनं व्रणस्यापि।

५—आयाधिको व्ययो यस्य सोऽचिराद्भ्रश्यते श्रियः,
स पूज्यः सततं लोके यस्य नायाधिको व्ययः।
अतिदाने बलिर्बद्धः।

६—आपदर्थे धनं रक्षेत्।

७—पानं स्त्री मृगया द्यूत मर्थदूषणमेव च,
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं व्यसनानि महीभुजां।

८—न गीतवाद्याभिरति र्विलास व्यसनी भवेत्,
वीणाविनोदी व्यसनी वत्स्यराजः शत्रुणाहृतः।

[कथासरित् सागर १२श तरङ्ग]

कालान्तर व्यवहारको आपना धर्म शास्त्रका अनुकरण में निर्वाचित करनेसे न्यायधर्म होता है अर्थात् एकधर्म देखके युक्ति अनुसार यो समकक्ष धर्म निर्वाचित करा जाता है उसका नाम न्यायधर्म ।

देखिये धर्मशास्त्र में उक्त है कि "बहु काष्ठ, बहु तृण, बहु जल, नौका, गजपृष्ठ व देवयात्रा" प्रभृति में स्पर्शदोष नहीं होता † । इस वाक्यके अनुसार रेलयानेके साथ निर्वाचन (विचार) करनेसे बहु काष्ठ द्वारा निर्मित हुआ है; इस कारणसे स्पर्शदोष न होनेका स्पष्ट प्रतीति होता है; सुतरां रेल, जाहाज प्रभृति महायान में स्पर्शदोष ग्राह्य नहीं है ।

खाद्यपानादि में वि इस तरह न्यायधर्म अवलम्बनीय है, धर्म शास्त्र में उक्त है कि औषधके वास्ते सुरा पिना ‡ यह बातको निर्वाचन करनेसे स्वास्थ्यके वास्ते सुरापर्य्यन्त ग्रहण किया जाता है, यो सुराको स्पर्श करनेसे हाम लोगोंका प्रायश्चित्तका कारण होता है वहि स्वास्थ्यके वास्ते खाते हैं, इस कारणसे विकारान्तर प्राप्त जल बरफ, सुड़ा वाटर, लेमोनेट प्रभृति स्वास्थ्यके वास्ते व्यवहार करनेसे कोइ दोष नहीं होगा । उसि तरह डाक्तरखानाका औषधि सुरा सम्मिलित होनेसे वि उसका खाना दोष नहीं है । आवर उसि तरह अन्यान्य स्वास्थ्यविधायक पदार्थ में न्यायधर्म अवलम्बन करके चलना ।

विदेश गमनकालीन पन्था में यथार्थ धर्म अवलम्बन करके चलनेसे देहका अस्वास्थ्य होगा (१) एवं धर्मका क्षति होगा ; आवर उद्देश्य फल सिद्धि में व्याघात घटेगा । अतएव उस वखत आपना सामर्थ्यानुसार स्वधर्मका अनुष्ठान करके चलना (२) ।

---

† बहुतृण जले, काष्ठे नौकायां गजपृष्ठके,
देवयात्रा कुरुक्षेत्रे न दोषो मनुरब्रवीत् ।

‡ औषधार्थे सुरां पिबेत् ।

(१) शरीरमाद्यं खलुधर्मसाधनं ।

(२) पथि शूद्र वदाचरेत् ।

यो देशको आदमि जाएगा उस देशका आर्य्यलोग जिसके हस्त में जलपान करते हैं, आवर न्यायधर्म में यो यो पदार्थ भोजन करते हैं उसि तरह पान भोजन करनेसे कोइ दोष नहीं (३) है।

स्वधर्मावलम्बि, उपनीत, ब्राह्मणका हस्त में विदेशकालीन भोजन करनेसे कोइ दोष नहीं है (४)।

युद्धके वखत धर्ममें जड़िभूत होना अधर्म है, कारण धर्मको लक्ष्य करनेसे शत्रुद्वारा आक्रान्त होके कष्ट भोग होगा एवं वीरधर्मसे स्खलित होगा, स्वकीय यश कलङ्कित होगा।

वेद

हिन्दुलोगोंका वेद प्रधान धर्मशास्त्र है, यह वेदोंसे मनु याज्ञवल्क्य प्रभृति स्मृतिशास्त्र व भागवत प्रभृति अष्टादश पुराण हुआ है। यह वेद प्रथमत: ऋगवेद रूपसे एक होके था, उसके बाद त्रेतायुग में ऋषिलोग अग्निको तिनभाग में अर्थात् दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय में विभक्त किए।

उसि दिनसे अग्निका नाम त्रेता हुआ ‡ आवर अग्नि तिनभाग होनेसे वेद वि ऋक्, यजु, साम में तिनभाग हुआ ; ब्राह्मण लोग वि ऋक्वेदी, यजुर्वेदी व सामवेदी ऐसा तिन प्रकार हो गये। इससे बराबर प्रतीति होता है कि वह विभाग कालके नाम त्रेतायुग हुआ है।

वह तिनो वेद मन्त्रभाग व ब्राह्मणभागसे दो भाग में विभक्त हुआ, मन्त्रभा रुग्वेद संहिता यजुर्वेद संहिता सामवेद संहिता इसमें केवल मन्त्रोंका व्यवहार है।

(३) यस्मिन् देशे यआचार: पारम्पर्य्यात् विधीयते।
(४) ब्राह्मणस्य गृहेचात्र पवित्रश्च युगे युगे।
‡ त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभि र्वेदपारगै:।
अतस्त्रेतात्वमापन्नो यदेक स्त्रिविध: कृत:।

ब्राह्मणभाग में अश्वलायन शाखा, तैत्तिरीय शाखा, काण्व शाखा कुथ्‌मशाखा प्रभृति है । इस में ऐतिहासिक उपदेश एव कर्माङ्ग विधि विधान है। आवर दशोपनिषद् प्रभृति ज्ञान काण्डको वि ब्राह्मण भाग कहा याता है, उपदेश प्रभृति में निराकार ब्रह्मका व्याख्या व उपासना एव सृष्टि आदिका विवरण है ।

अथर्ब वेद उससे परवर्ती समय में सृष्टहोके आज काल चारिवेद में ख्यात है ।

धर्मशास्त्र अनेक प्रकार व्यवहृत है, इस में मुख्य २ कै एकटि नीचे लिखा याता है ।

मनु, याज्ञबल्क्य, पराशर, शंख, लिखित, गौतम, शातातप, अङ्गिरा, वृहस्पति, विष्णु, आपस्तम्ब, बशिष्ठ, आत्रेय प्रभृति, यह सब स्मृति में गृहधर्मका व्यवस्था वर्णित हुआ है ।

पुराण अष्टादश प्रकार में व्यवहृत है, उनका नाम मत्स्य, मार्कण्डेय, भविष्य, भागवत, वह्नि, वामन, वाराह, ब्रह्मवैवर्त्त, ब्रह्माण्ड, ब्रह्म, आग्नेय, पद्म, नारदीय, गारुड़, लिङ्ग, कूर्म, स्कन्द है । यह पुराणसे गृही लोगोंका व्रत उपवास प्रभृति नाना प्रकार धर्म सम्बन्धीय उपाख्यान एवं पूजा नीति प्रभृति वर्णित है आवर कितने उप पुराण वि देखा याता है। यथा—विष्णु, कल्कि, आत्म, नृसिंह प्रभृति है।

महाभारत, रामायण प्रभृति महापुराण है, यह सबसे वि उसि तरह धर्म सम्बधी एवं ऐतिहासिक घटना सब बर्णित है ।

अवतार

ईश्वरकि अवतार वहुत है, उस में दशअवतार प्रसिद्ध है, उसका बिबरण यह है। मत्स्य, कच्छप, बराह, नृसिंह, वामन, पशुराम, राम, बलराम, बौद्ध व कल्कि ।

सत्ययुग में शङ्खासुर बेद हरण करके समुद्र में छिपा था। भगवान मत्स्य अवतार होके बेदको उद्धार किए ।

समुद्र मन्थनका वख्त मन्दर पर्बत रसातल होने लगा, उस वख्त भगवान कच्छप रूप होके आपना पृष्ठ में मन्दर पर्बत व पृथिवीको धरलिए ।

हिरण्य दैत्यको विनाश करने वास्ते भगवान वराह अवतार होके पृथिवीको दन्त में धरके हिरण्यको वध किए ।

हिरण्यकश्यप ईश्वरविद्वेषी था, उनका पुत्र प्रह्लाद ईश्वरभक्त थे, प्रह्लादको ईश्वर भक्तिसे हटाने वख्त उनको मारनेके वास्ते चेष्टा किए । एकरोज उनको वोले "तुमारा भगवान कहां है वोल" ; प्रह्लाद एकठो स्तम्भको देखाके वोले "इस स्तम्भ में है" शुनके हिरण्य कश्यपु ओयि स्तम्भको पदाघात किए, उससे भगवान नृसिंह रूप धरके हिरण्य-कश्यपुका वक्षस्थल विदारण करलिए ।

वलिनामक दैत्य याग करके इन्द्र होनेका मतलब किया । इस में देवता लोगका आतङ्क हुआ, उस में भगवान वामन रूप धारण करके दोपाद भूमि माङ्गके दोपादसे स्वर्ग, मर्त्य आच्छन्न करके तिसरे पाओं निकालके बलिका शिर में देके पाताल में डालदिओ ।

त्रेता युग में हैहय वंशीय राजन्य गण अत्यन्त दृप्त होके प्रजा पीड़न किए तो भगवान पशुराम अवतार होके उन लोगोंको दमन किए ।

रावण अत्यन्त उद्धत होके स्वर्ग लुण्ठन किआ व देव लोगोंके कष्ट दिआ तो भगवान राम अवतार होके रावणको विनाश किए ।

द्वापर में कंस व प्रलम्बादि दैत्यगण अत्यन्त उद्धत होके देव लोगोंका पीड़ा करनेसे भगवान रामकृष्ण अवतार होके उन लोगोंको नष्ट किए ।

भगवान कल्कि अवतार होके म्लेच्छ लोगोंके ध्वंस करेङ्गे, यह अवतार सबको लेके हमारे आर्य्यलोग प्रतिमाद्वारा मूर्त्ति स्थापन करके हिन्दु लोगोंके वास्ते प्रतिष्ठित किए है । आवर वहुत स्तुति स्तोत्र बनाया है । उसको पढ़के साकार वर्णनके ज्ञानसे निराकार ईश्वरको प्राप्त होजाते हैं ।

हिन्दु संप्रदाय

हिन्दु लोगोंका उपासक सम्प्रदाय बहुत है। उसके बिचे में ब्रह्मा, बिष्णु, महेश्वर बयि तिनका उपासना व तीर्थ बहुत है। ब्रह्माका उपासना केवल पुस्कर तीर्थ में होता है, शिवका उपासना वैद्यनाथ, काशी, केदारनाथ, श्वेतवन्ध रामेश्वर, व काञ्ची प्रभृति स्थान में होता है। बिष्णुका उपासना पुरी, काञ्ची, रङ्गजी, द्वारका व बद्रिनारायणादि में होता है। बयि बिष्णुके उपासना गृहिलोग राम, कृष्ण, शिव, गणपति, सूर्य्य व दुर्गा वइ पञ्च देबता द्वैताद्वैत भावसे उपासना करते हैं। आवर सन्यासी, दण्डी, ब्रह्मचारी लोग केबल निराकार ईश्वरको उपासना करते हैं। वैष्णव जीव गोस्वामी, रूप गोस्वामी व चैतन्यजी प्रभृति हैं, व सब द्वैतवादी राधाकृष्णका उपासक है। रामानुज स्वामी प्रभृति बिशिष्टाद्वैतवादी है व सब आचारी होते हैं व राम, लक्ष्मण, सीताका उपासक है। इन लोगोंका दण्डीको त्रिदण्डी कहायाता है।

आवर बहुत सम्प्रदाय है, व सब सम्प्रदाय अन्यान्य साधारण लोग करता है।

परकाल

जन्मसे मरणतक यो समय है उसको इहकाल बोलायाता है। मरणानन्तर जीव यो काल में अवस्थान करता है उसको परकाल कहते हैं। वइ परकाल में जीवात्मा आपना पाप पुण्यके अनुसार सुख, दुःख शरीर लाभ करता हैं अर्थात् पुण्यके प्रभावसे वड आदमि होना, धनी होना, विद्यावान होना, आवर स्वर्गभोग करना। पापका प्रभावसे यम-दण्ड भोग करना, पशु योनी में जन्म होना, अन्ध, वधिर प्रभृति होके दुःख भोग करना (क)। परकाल में किस तरह पाप पुण्यका फल देखा याता है, दो पौरानिक कथा नीचे देखिए।

सत्य युग में अनङ्ग नामक ब्राह्मण शासन में आत्रेय वंशज देवशर्म्मा नामधेय एक ब्राह्मणका कन्या मातृ पितृ व पतिहीना होके बहुकाल सद्गतिका वास्ते तपस्या किया। एकादशी व्रत, कार्त्तिककृत्य, तुलसी सेवादि विष्णुका सेवा करके मरणान्ते वैकुण्ठ में वास किया।

(क) पापकारी पापो भवति, पुण्यकारी पुण्यो भवति।

इसके बाद द्वापर युग में पूब पुण्यका प्रभावसे कृष्णजिका प्रियबर्ती सत्यभामा रूप में अवतीर्ण हुए । इसका वयि पूर्व पुण्यका प्रभावसे उसका पिता देवशर्मा व उसका पति चन्द्रहोत्र भगवानका करुणा लाभ करके वइ युग में शक्राजित एवं अक्रूर होके जन्म हुआ था ।

(कार्त्तिक माहात्म्य)

पूर्वकाल में कनाउज देश में दामोदर पति नामधेय एक धार्मिक ब्राह्मण था, तीर्थभ्रमण करके सो बहुत पुण्य अर्जन किए, शेष में एक वेश्यासक्त होके खानापिनादि में धर्म पथसे भ्रष्ट होके मरणान्ते परजन्म में शृगाल रूप धरके जन्म हुए । (माघ माहात्म्य)

जीबात्माका कर्त्तब्य—ईश्वर सेवा

ईश्वरोपासना करनेको हाम लोग बाध्य । हामलोगका जीवात्मा ईश्वरका अंश है । इस वास्ते जीबात्मा जीतना उन्नति लाभ करना जाएगा, इतने हि ईश्वरका तरफको ढलता जाएगा । उसि तरह ईश्वरकि अनुग्रह भोग पाता जाएगा । हामलोगका ईश्वर प्राप्त होनेका यो प्रतिबन्धक (अज्ञान जनित पापावरण) हैं, वइ प्रतिबन्धक हाम लोगोंको ईश्वर आराधनासे अन्तर करता है । इस वास्ते ईश्वर सम्बन्धी धर्म विषयक ज्ञान उपार्जन करके ईश्वरकि तरफ ध्यान देते याना । इस वारे में गीता में किष्णजी कहे कि यो जिस तरह हमको उपासना करेगा उसि तरह उसको हम प्रसन्न होंगे, क्यों कि मनुष्य मात्र सर्बप्रकार में हमारि मार्गको अनुसरण करता है । आवर सब मनुष्यका हृदय में हम रहता है । हामसे सबका स्मरण ज्ञान प्रभृति होता हैं बेद में हाम ज्ञात है । आवर आपनि २ कर्म में नियोजित होनेसे अवश्य मनुष्य सिद्धिको पाता है । इस में साफ मालुम होता है कि मनुष्य ज्ञान सम्पन्न होके ईश्वर सेवा करनेको बाध्य हैं । (ख)

(ख) ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां स्तथैव भजाम्यहं ।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च ।
बेदैश्च सर्वै रहमेव वेद्यो वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहं ॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

जीबात्मा

यह् जीबात्मा सब जीब शरीर में अनुभूत होता है। यह् जीबात्मा नहीं रहनेसे शरीरका चाञ्चल्य नहीं होगा। सुतरां जीबात्मा एक ज्ञानमय पदार्थ है ।

ज्ञानमय पदार्थका यह् निर्णय है कि एक ज्ञानका कार्य में यो निगुढ़ भाब प्रयोजनके साथ है, उसको यो दुसरा ज्ञान जानता हैं। ब ज्ञान उस ज्ञानसे भिन्न नहीं होगा ।

देखिए, ईश्वर ज्ञानमय पदार्थ, जीबात्मा ज्ञानमय पदार्थ, यब कि ईश्वरीय कार्य्यका भाव प्रयोजनके साथ जीबात्मा जानेगा तब ईश्वरसे जीबात्मा भिन्न नहीं होगा । वैसेहि एक जीबात्मा अन्य जीबात्माका कार्य्य भाब प्रयोजनके साथ जाननेसे जीबात्मा जीबात्मा एक समझा जाता है ।

यह् जीबात्मा मनुष्य शरीर में अत्यन्त ज्ञानशील देखा जाता है। मनुष्य शरीर में अधिष्ठित होके इस तरह् कार्य्य करते है जिससे ईश्वरीय कार्य्यका साथ समकक्षता देखलाता है। आवर यह् संसारका अद्भुत सृष्टितत्त्वको इस तरह् जानता हैं कि इह्जगत सृष्टि जिस ज्ञाम द्वारा निर्मित हुआ है, उसि ज्ञानका अविरोध भावसे सृष्टि तत्त्वको जान लेता है ।

देखिए, आधुनिक प्राणीतत्त्वबित् व विज्ञान तत्त्वबित् पण्डित लोग ईश्वर ज्ञानजन्य कार्य्य में आपना ज्ञामका सम्मिलन करलेते हैं अर्थात् ईश्वर सृष्टिका तत्त्व एबं प्रयोजन जान लेता है ।

उस में साफ मालुम होता है कि हाम लोगोंका जीवात्मा ईश्वरका एक अंश वोलने में कोइ विरोध नहीं होगा किन्तु उपाधि अनुसार ईश्वरज्ञान व हाम लोगोंका ज्ञान अबश्य न्युनाधिक होगा ।

यब कि ईश्वरसे जीवात्मा भिन्न होगा तब ईश्वरीय ज्ञान, जीवात्मा सम्बन्धी ज्ञान भिन्न होके जीबात्मा ईश्वरीय कार्य्यका प्रयोजन नहीं जान सकेगा।

शेष वक्तव्य यह है कि जीवात्मा में यव कि जानना, पहिचानना (विशेषज्ञान) व भावना करके आविस्कार करना प्रभृति धर्म यो है सो ईश्वरके कार्य्य में यवकि देख याता है तव क्यों जीवात्मा परमात्माका अंश नहीं होगा ? अर्थात् एक जीवात्माका कार्य्य जानके यवकि अन्य जीवात्मा एकत्व प्रतिपादन करता है तव ईश्वरका कार्य्यका जीवात्मा जाननेसे क्यों ईश्वरका साथ जीवात्मा एक नहीं होगा ? *

उपनिषद्का उपदेश

श्वेतकेतुका उपाख्यान

एकान्त अभावात्मक असत् पदार्थसे यह सदात्मक संसार प्रादुर्भुत होने नहीं सकता है । यह तत्व पिता अरुणिपुत्र श्वेतकेतुको समझा दिए बाद उससे दुसरे रोज वह युक्ति सव हृदय में करके पिताके पाश आके विनीत भाव में पुछने लगे । कहेकि "हे पित, नित्य, निरवयव ब्रह्मसे यह अनित्य सावयव जगत जन्म हुआ" । अरुणि कहे, "तुमको उसिदिन यो ब्रह्म पदार्थका वात बोलेथे, वह अद्वितीय सत ब्रह्म चैतन्य सर्जना इछासे वहुत होनेका इछा किए । पूर्व प्रलय में यो सब वस्तु उस में सूक्ष्म शक्ति रूप में विलीन था, उसका ज्ञान में वह सवका आलोचनाके नाम ब्रह्मका इछा, या इक्षा । वह सर्जनेच्छु अद्वितीय ज्ञानमय ब्रह्मका कामनासे व मायाका जोरसे संसार प्रादुर्भूत है ।

* इसका तत्त्व पञ्चदशी तत्त्व दीपिका पहिले लिखा है ।

ଜଣାଣ

(ରାଗ - - ମନ୍ଦ୍ର)

ଶ୍ୟାମ ହେ ମୋହନ ରାଧାରମଣ
ଅଗତିକୁ ଗତି ଦେଇ କର ତାଙ୍କୁ ତାରଣ
ଶ୍ୟାମ ସୁନ୍ଦର ମଧୁର ଧର ଆନନ ଅତି ଶୋଭନ
ନନ୍ଦ ନନ୍ଦନ ଛନ୍ଦ ନକର ସୁନ୍ଦର ମୁଖ ଲୋଚନ । । ୧ ।

ହରି ହେ, ବଳିକୁ ଛଳି ଆପଣ
ମହାଦାନୀ ପଣ ତାର କର୍ଣ୍ଣେ ଶୁଣିଣ
ବାମନ ହୋଇ ଦାନ ମାଗିଲ ବଳିର ଶିର ଚୁପିଣ
ପାତାଳ ପୁର ଦ୍ୱାର ତାହାର ଜଗି ବସିଲ ଆପଣ । ୨ ।

ହରି ହେ, ଶ୍ୟାମଳ ଶାନ୍ତ ମୂରତି
ଶ୍ରୀ ଜାନକୀ ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରାଣର ପତି
କାକୁସ୍ଥ କୁଳ ମଣ୍ଡନ କାରୀ ପରଶୁରାମ ଦର୍ପ ସଂହାରୀ
ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଯାଗ ରକ୍ଷକ ତାଡ଼କାକୁ କଲ ନିଧନ । ୩ ।

ହରି ହେ, ଯୁଦ୍ଧକୁ ଦେଖି ଭୂମ୍ବର—
ପରାକ୍ରମ ଜମ୍ବେବ କଲ ବିଚାର
ସମର ମନ ଜାଣି ଆପଣ ହରଷ ହେଲ ତକ୍ଷଣ
ଯୋଗ ଅନ୍ତରେ ବାହୁ ଯୁଦ୍ଧ ଦେଇ ଜମ୍ବୁବନ୍ତ କଲ ହରଣ । ୪ ।

ବାମଣ୍ଡା ବାସୁଦେବ ନୃପତି
ନିତି ଶରଣ ମାଗେ କରି ବିନତି
ଆରତ ତ୍ରାଣ ଦୁଃଖ ନାଶନ ଦୁଃଖକୁ କର ମୋଚନ
ଦାସ ଗଲେ ନାଶ ଲଭିବ କି ଯଶ ନିନ୍ଦା ବହିବ ଆପଣ । ୫ ।

ମୁଦ୍ରାକର—
ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମିଶ୍ର
ପ୍ରଭାତୀ ପ୍ରେସ୍
କଟକ-୨
୧୯୫୭